

PULÉ'ANGA 'O TONGA

FAKAMATALA PATISETI

2017 - 2018

*KE TO E FAKALOLOTO ANGE 'A HONO
Palani 'o e Ngaue pea Ngaue'i 'o e Palani mo hono muimui'i*

POTUNGAUE PA'ANGA MO PALANI FAKAFONUA
'AHO 30 'O SUNE 2017

TALAMU'AKI

'Oku ou fiefia ke fakahoko atu heni 'a e fakamatala patiseti hono tolu 'a e Pule'anga lolotonga'. Ko e patiseti 2017/18, ko e me'angāue mahu'inga ia ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue' pehē ki he ngaahi palani 'o fakatautu ki he ivi fakapa'anga 'oku ala ma'u', ka e fakatefito pē 'i he ngaahi ngāue 'oku fakataumu'a ki he tupulekina 'a e fonua' fakalukufua.

Ko e patiseti' ko e 'elemeniti mahu'inga ia 'o e palani ngāue fakata'u 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku fakataumu'a pē ki hono **"Paotoloaki 'o e fakalalakaka' ke fakalekesi 'a e mo'ui' ki he taha kotoa"** 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga 2015-2025. 'Oku fakatefito pē 'eni ia 'i he'etau moto': **"Ko e 'Otua mo Tonga Ko Hoku Tofi'a"**. Ko e patiseti' 'oku fo'u ia 'o fakatautu ki he fa'unga patiseti fakata'u tolu 2015/16 ki he 2017/18 pea pehē ki he ngaahi ngāue kuo lava lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2016/17, mo e fiema'u ke to e mātu'aki fakapotopoto'i ange 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', pea pehē ki he ngaahi fakalalakaka kehekehe 'o tatau pē 'i he fakalotofonua, fakafeitu'u pea mo fakamāmāni lahi.

'Oku mahu'inga'ia 'aupito 'a e Pule'anga' ke kei hokohoko atu 'a e ngāue lelei ki hono fa'u 'o e ngaahi palani fakata'u', fakahoko lelei 'o e patiseti' pehē ki hono muimui'i mo vakai'i 'o e ola 'o e ngāue'. 'I he ngaahi ngāue na'e fakahoko ki hono vakai'i 'o e ngaahi palani fakata'u 'a e 'u Potungāue', na'e mahino mei ai 'oku fu'u fiema'u ke fakalelei'i 'a e ngaahi palani fakata'u' pehē ki he patiseti'. 'Oku hulu'i mai heni 'a e fakakaukau ki he kaveinga kuo fokotu'u ki he ta'u fakapa'anga 2017/18: **"Ke to e Fakalolotoange 'a hono palani 'o e ngāue', ngāue'i 'o e palani' mo hono muimui'i mo vakai'i 'a e ola"**. 'Oku mahino mai heni 'a e tukupā 'a e Pule'anga' ke faka'ai'ai 'a e pule lelei', taliui' mo e 'ata ki tu'a'.

Na'e kamata ngāue'aki 'i Siulai 2016' 'a e fa'unga fo'ou ki he founa fakalelei vāhenga' pehē foki ki he Polokalama ki hono sivi'i 'o e fakahoko fatongia' (PMS), 'a ia ko e makamaile mahu'inga 'eni 'oku kau ki hono fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Kau Ngāue fakapule'anga'. Ko e ngaahi ngāue fakalelei ko 'eni', 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e to e fakalalakaka ange 'a e fakahoko fatongia 'a e tokotaha ngāue fakapule'anga' pea 'i he taimi tatau pē te ne faka'ai'ai kinautolu ke lelei ange 'a hono **Palani 'o e Ngāue pea Ngāue'i foki 'a e Palani'** ke to e mālohi ange 'a hono muimui'i pea mo hono vakai'i 'o e ola 'o e ngāue' 'i he ngaahi tu'unga kotoa pē 'o e Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e taumu'a 'o e fakahoko fatongia ki ha tu'unga ma'olunga 'o e mo'ui'.

'I he tō folofola huufi 'e he'ene 'Afio' 'a e Fale Alea 'o Tonga' 'i he 2016', na'a ne mokoi ki he ngaahi kaveinga lalahi ko'eni': mo'ui lelei', mahu'inga 'o e ako' pea mo e tupulekina faka'ekonomika'. 'I he patiseti lolotonga' 'oku hā mahino ai 'a e tokanga mavahe 'i he ngaahi polokalama' ni: (i) ta'ota'ofi 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'; (ii) faka'ai'ai 'a hono fakalalakaka 'o e 'ilo' mo e taukei ngāue'; pea mo e (iii) faka'ai'ai ha 'ātakai ngāue ke fakalalakaka ai 'a e sekitoa taautaha' pea fakalahi ai 'a e fakatupu koloa'.

'Oku kei tukupā 'a e Pule'anga' ke fai 'a hono tokangaekina 'o e Ngaahi Fokoutua 'oku 'Ikai Pipihi' 'o tatau pē 'i he ngaahi polokalama fakalotofonua' pehē foki ki he fakafeitu'u'. 'Oku kau ki heni 'a hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei', 'a ia 'oku tataki 'e he Potungāue Mo'ui', tokoni 'a e ngaahi hoa ngāue mei muli' pea pehē ki he ngaahi kautaha 'o hange ko e Tonga Mo'ui Lelei'. Kuo 'osi 'i ai mo e ngaahi liliu na'e fakahoko ki he tukuhau' 'o fakataumu'a ki hono ta'ota'ofi 'a e uesia 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'.

Ko hono fakalahi ko ia 'o e ma'u'anga pa'anga hū mai 'a e fonua', ko e sitepu mahu'inga ia ke fakapapau'i 'e tu'uloa 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga'. Kuo fakahoko ai 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fakalelei ki he tānaki pa'anga hū mai' 'o fakataumu'a ke fakalahi ai 'a e pa'anga hū mai' pea mo to e fakaivia ai 'a e mafai fakapa'anga 'o kinautolu 'oku kei 'i he tu'unga ma'ulalo 'a honau vahenga'. 'Oku kau heni 'a hono to e hiki'i hake 'a e fakangatangata 'o e vāhenga 'oku 'ikai kau ki he totongi tukuhau', pea mo e hiki hake 'a e pēseti 'o e tukuhau ki he kau ma'u vāhenga ma'olunga ange'. 'E fakahoko foki pea mo hono to e vakai'i 'o e ngaahi totongi mei he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'oku hilifaki 'e he ngaahi Potungāue'.

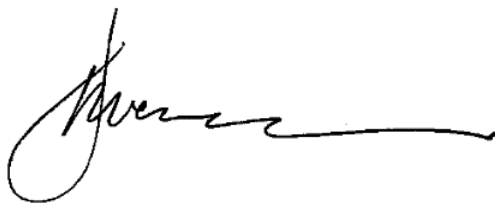
Ko e ngāue kāfataha' mo e fakalakalaka tu'uloa', ko e 'elemēniti mātu'aki mahu'inga 'o e patiseti 2017/18' ke tokoni ki he Pule'anga' 'i he ngāue ki hono hakeaki'i 'a e mo'ui masivesiva' mo e faingata'a'ia'. Tu'unga 'i he fakakaukau ko ia', kuo tali ai 'e he Pule'anga' ke hiki hake 'a e monū'ia 'o kinautolu 'a e kau toulekeleka' pehē ki he fa'ahinga 'oku nau faingata'a'ia fakaesino'.

'Oku kau 'a hono langa 'a e ngaahi poloseki langa lalahi he tefito'i kaveinga ngaue 'a e patiseti ko eni'. 'I he 'ene pehee, 'oku fakafuofua 'e kamata 'a e kongā lahi 'o e ngaahi ngāue lalahi' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2017/18, kau ai 'a e ngaahi ngāue kuo 'osi fakapa'anga hangē ko e fale sipoti 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina' pea mo e pa'ake Teufaiva' 'oku fakapa'anga 'e Nu'u Sila. 'Oku fokotu'utu'u ke fakapa'anga 'e he Pule'anga Tonga' 'a e mala'e tāpulu' luo 18. 'E tokoni lahi 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ki he lelei fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'a Tonga' ki he kaha'u'.

'E malava ke ola lelei 'a hono fakahoko 'a e fokotu'utu'u kotoa 'i he patiseti 2017/18 'i hono faka'utumauku ke to e *"Fakaloloto ange 'a e Palani 'o e Ngāue mo e Ngāue'i 'o e Palani' 'aki hono muimui'i mo vakai'i 'a e ola'"* 'i he tapa kotoa pē fakataumu'a ke a'usia 'a hono *"Paotoloaki 'o e fakalakalaka 'o Tonga' ke fakalekesi e mo'ui ki he taha kotoa"*.

Ke fai tāpuekina ma'u ai pē 'a Tonga 'e he 'Otua'.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Tevita Lavemaau

Ministā 'o e Pōtungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

TO'O KONGA LALAH

NGAAHI MAKATU'UNGA

A. Ko e Ola Fakalukufua 'o e Tu'unga Faka'ekonomika' pea mo e Vakai ki he Kaha'u'

'Oku hoko 'a e tu'unga faka'ekonomika lelei 'a mamani' pehē ki he fakafeitu'u' ke ne faitokonia 'a e tupu faka'ekonomika fakalotofonua'. Ko e fakafuofua 'o e tupu faka'ekonomika ki he ta'u 2015/16' na'e pēseti 'e 3.4 'o ma'ulalo ange ia he tupu pēseti 'e 3.7 'i he ta'u 2014/15. Ko e tupu faka'ekonomika he ongo ta'u ko 'eni' na'e makatu'unga ia he tokoni 'a e ongo kātōanga lalahi ko ia 'o e hilifaki kalauni' pea pehē ki hono kātōanga 'i 'o e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou' tākaki atu ia ki he ngaahi kātōanga konifelenisi fakata'u angamaheni' 'a e ngaahi siasi' pea pehē ki he ngaahi kātōanga 'o e faha'ita'u fakakilisimasi' mo e ta'u fo'ou'. Na'e hoko foki 'a e fakaakeake 'i he sekitoa ngoue' hili 'a e la'ala'ā lahi na'e hoko 'i he 2014, pea mo e kake 'i he sekitoa toutai', pehē ki hono hū atu ko ia 'o e hina' pea kau ki ai mo e ngaahi poloseki langa 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni he ta'u 2015, ke ne pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonomika' he ta'u 'e ua ko 'eni'.

Ko e vakai ki he ta'u 2016/17 'e ki'i tuai ange 'aki 'a e pēseti 'e 2.7 'a ia 'oku hā 'i he *Mu'aki Tēpile 1*. 'Oku makatu'unga 'eni' 'i he toloi 'a e ngāue ki he poloseki langa kehekehe 'a ia na'e 'amanaki ke kamata he ta'u fakapa'anga ni' (2016/17). Kaekehe, 'oku fakafuofua ke to e ma'olunga ange 'a e tupu faka'ekonomika' ki he ta'u 2017/18 'aki 'a e pēseti 'e 3.4. 'Oku pou pou ki heni 'a e ngaahi ngāue langa 'i he ngaahi taumu'a tefito 'a e Pule'anga, kake 'i he sekitoa ngoue', to e sai ange 'a e ivi fakatau 'a e kakai' makatu'unga mei he lahi ange 'a e talafi pa'anga mai mei muli', pea kau ai mo e longomo'ui 'a e ngaahi ngāue fakapangikē.

'Oku fakafuofua ke to e mālohi ange 'a e tupu faka'ekonomika' 'i he ongo ta'u ka hoko mai', (2017/18-2018/19) pea toki holo 'i he faka'osinga 'o e ta'u hono tolu'. 'Oku 'amanaki ke hokohoko atu pē 'a e tupu faka'ekonomika 'i he sekitoa ngoue', kamata 'a e Hotele Tano'a; mo e ngaahi hotele kehe 'i Tongatapu' ni; to e lahi ange 'a e ngaahi vaka meili mo e folau'eve'eva 'oku tu'uta mai ki Tonga' ni 'a ia 'oku 'ikai fakangatangata pē 'ene tokoni ki he lelei 'a e sekitoa takimamata' ka ki he fonua' fakalukufua. 'I he fakakātoa', 'oku fakafuofua ke tupu 'a e tu'unga faka'ekonomika' 'o laka hake 'i he 'avalisi' 'o e pēseti 'e 2.8.

Ko e tu'unga totongi koloa fakata'u' 'oku ma'olunga 'i he 'ene a'u ki he pēseti 'e 8.9 'i Fepueli 2017. Ko e hikihiki ko'eni' 'i he tu'unga totongi koloa' 'oku makatu'unga ia 'i he hikihiki 'a e tu'unga totongi 'o e koloa hū mai mei Tu'apule'anga. Ko e tu'unga totongi koloa fakamāmāni lahi 'o e lolo' na'e kake talu mei he kamata'anga 'o e ta'u 2016. 'Oku tatau tofu pē 'eni mo e hikihiki 'i he totongi 'a e koloa me'atokoni hū mai mei Tu'apule'anga'. Fakatatau ki he Potungāue Sitētisitika', ko e hiki pēseti 'e 17.4 'i he totongi 'o e tapaka hū mai hangē ko e Winfield na'e makatu'unga ai 'a e hikihiki 'i he tu'unga totongi fakalukufua' pea hoko ki ai' 'a e hiki pēseti 'e 15 'i he tu'unga totongi lolo' pea hiki pēseti 'e 13.2 'i he tu'unga totongi 'o e koloa hū mai' hangē ko e koloa kiki', ika' mo e kakano'i moa' (pēseti 'e 20.2 'a e hiki 'i he tu'unga totongi 'o e koloa ko 'eni'). 'I he tafa'aki 'o e totongi koloa fakalotofonua', 'oku hoko 'a e ma'olunga ko ia 'a e totongi 'o e kava Tonga' ke ne kei hoko ko e tefito'i koloa ke makatu'unga mei ai 'a e fu'u ma'olunga 'a e tu'unga totongi koloa' 'a ia na'e kaka 'aki 'a e pēseti 'e 71.4 he ta'u kuo 'osi'. Na'e kaka 'a e totongi 'o e ngaahi koloa me'akai kehe' koe'uhi' ko e fetō'aki 'i he fa'ahita'u ngoue'.

Ko e pa'anga talifaki' na'e kei tu'u pē he tu'unga fakafiemālie fe'unga mo e pa'anga 'e \$380.8 miliona, 'a ia 'oku fe'unga mo e hū koloa mai 'i he mahina 'e 10.4 'i he faka'osinga 'o Fepueli 2017. 'Oku kei mā'olunga ange pē 'eni he tu'unga si'isi'i taha 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e hū koloa mai mei muli' ke 'i he māhina 'e 3 ki he 4. 'Oku kei kaka hake foki 'a e lahi 'o e talafi pa'anga mei muli' fakatatau ki he tupu fakautuutu ko ia 'a e tokolahi 'o e kau Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama toli fua'i'akau 'i 'Aositelelia pea mo Nu'u Sila', pea pehē foki ki he tupu fakautuutu 'a e fekau'aki hotau kainga 'i muli' pea mo e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'i hotau fonua'.

'I hono fakakātoa' ko e vakai ki he tupu faka'ekonōmika ki Tonga 'i he kaha'u' 'oku 'i he tu'unga lelei 'aupito 'o hangē ko e ngaahi makatu'unga ko 'eni 'oku hā atu 'i lalo':

- ✚ Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 'oku makatu'unga ia he ngaahi fakalelei he ngaahi sekitoa' hili 'a e ngaahi katoanga lalahi hangē ko hono fakamanatua 'a e ta'u 150 'a e Kolisi ko Tupou', ko e katoanga hilifaki kalauni', ta'u teau 'a e 'i Tonga' ni 'a e Siasi 'o Sisu Kalaisi mo e kau Mā'oni'oni 'o e ngaahi 'aho ki mui' ni pea mo e ngaahi katoanga fakasiasi;
- ✚ Ko e fakaakeake 'i he sekitoa ngoue' hili 'a e la'ala'ā he ta'u 2014/15;
- ✚ Na'e mahino 'a hono poupu' 'e he ngaahi tu'utu'u ni fakapangikē 'a e Pangikē Pule' ke longomo'ui ai 'a e sekitoa fakapangikē;
- ✚ Ko e lelei 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki' 'o tafē ki he 'etau tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua;
- ✚ 'Oku tokoni mo e pa'anga hū mai mei he Kau Ngāue Toli Fua'i'akau' he polokalama RSE mo e SWP, lahi ange 'a e talafi pa'anga mai hotau kainga muli', pea pehē foki ki he to e lahi ko ia 'a e ngaahi polokalama tokoni';
- ✚ Ko e kakato 'a hono to e langa fo'ou ko ia 'o Ha'apai hili 'a e maumau he afaa ko 'Ieni;
- ✚ Longomo'ui ki he sekitoa langa' 'oku fakafuofua ke 'i ai 'ene kaunga ki he ngaahi sekitoa kehe 'o e fonua';
- ✚ 'Oku longomo'ui ange 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' 'i hono fai tokonia 'e he ngaahi tu'utu'u ni fakapa'anga pea pehē ki he ngaahi tokoni fakapa'anga fakalalakalaka ki he fanga ki'i pisinisi iiki';
- ✚ Ko e ngaahi founa fakalelei ki he fakamāketi ke ne tokonia 'a e hū koloa ki muli';
- ✚ Ko hono toloi ko ia 'a hono fakahoko 'a e ngaahi palani na'e 'osi fokotu'utu'u i he ta'u fakapa'anga 2016/17 ki he ta'u 2017/18; pea mo e
- ✚ Mālohi mei he hikihiki ko ia 'a e totongi 'o e kava-Tonga', totongi fakamāmāni lahi 'o e lolo pea pehē ki he koloa hū mai'.

'Oku mahu'inga foki ke fakatokanga'i, 'a e ngaahi pole fakalotofonua mo fakatu'apule'anga 'oku fehanganagai mo e fonua' 'a ia 'e malava ke uesia ai 'a e anga 'o e fakafuofua ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Ko e ngaahi pole'ni 'oku kau ai 'a e:

- ✚ Tu'u lavea ngofua ki he feliuliuaki 'a e 'ea'. 'I he kaveinga ni', kapau 'e kei hokohoko atu pe 'a e māfana 'a e 'ea' (El- Nino), 'e malava ke hoko ha la'ala'a fuoloa 'o uesia ai 'a e fua 'o e fonua'. Kau atu ki ai, mo e lahi ange 'a e faingamālie ki ha hoko mai ha saikolone, hange ko ia ko e fanga ki'i 'alotamaki kuo tau toki hao mei ai, 'oku kei hoko ia koha makatūkia'anga ke ne uesia ai 'a e sekitoa ngoue'.
- ✚ 'E malava ai ke ne uesia 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonomika he kaha'u vave mai koe'uhi' ko e te'eki fakapapu'i 'a e lahi pea mo e taimi pau ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue langa'. Kaekehe, 'oku

fakafuofua ko e kamata 'a e ngaahi ngaue langa lalahi ko eni' te ne fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi palopalema'.

- ✚ Ko e ngaahi pole mei Tu'apule'anga' 'o hange ko e tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki' 'e malava ke hoko ai ha tōlalo faka'ekonōmika fakamāmani lahi pea 'e malava ke ne uesia ai 'a Tonga'ni tautautefito ki ha holo 'a e pa'anga tokoni mei muli, talafi pa'anga, takimamata' pea mo hono fiema'u 'etau koloa hū atu ki muli.
- ✚ Ko e ngaahi pole fakalotofonua', 'oku kau ai 'a e lahi 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'ikai patiseti, tautautefito ki he fakamole ki he vāhenga 'a ia 'e makatu'unga heni ha to e fiema'u ke fakapa'anga pea 'e malava ke ne uesia 'a e tu'unga 'o 'etau nō mei Tu'apule'anga'.
- ✚ Ko e tupu vave ko ia 'i he nō te ne malava ke uesia 'a e ma'uma'uluta 'a e sekitoa pa'anga he ngaahi ta'u ka hoko mai' neongo 'oku lahi fe'unga pē 'a e pa'anga ngāue 'i he ngaahi pangikē pea ma'ulalo mo e tu'unga 'o e ngaahi nō palopalema.

MU'AKI TĒPILE 1: NGAHI ME'AFUA FAKALUKUFUA

	2015/16e	2016/17f	2017/18f
Sekitoa Fakatupu Koloa	<i>liliu fakata'u (peseti)</i>		
Tupu 'i he fakatupu Koloa	3.4	2.7	3.4
Tupu 'i he fakatupu Koloa fakatatau ki he totongi koloa	5.1	5.9	5.6
GDP deflator	1.69	3.06	2.10
Tu'unga totongi koloa ('avalisi fakata'u)	-0.62	1.36	1.43
	<i>Pa'anga (milionā)</i>		
Tupu 'i he fakatupu Koloa fakatatau ki he totongi koloa	889.5	941.9	994.6
Sekitoa Fakapa'anga	<i>fakahoa ki he Mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngaue Ngaohi Fakalotofonua (peseti)</i>		
Pa'anga humai mo e Tokoni	40.5	44.5	54.4
Pa'anga humai fakalotofonua	24.1	25.4	29.1
Tukuhau	20.7	21.3	24.9
Ikai Tukuhau	3.4	4.1	4.2
Tokoni	16.4	19.1	25.3
tokoni fakapatiseti	3.1	2.5	3.8
Fakamole	39.0	44.9	55.7
Fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga	32.0	34.0	41.0
Fakamole ki he Koloa	7.0	16.4	9.9
Fakapa'anga 'o e Fakamole	1.5	-0.4	-1.3
Mei he koloa	3.1	0.3	1.5
Mei he ngaah Noo	1.6	0.8	0.2
Sekitoa ki he Tu'apule'anga	<i>fakahoa ki he Mahu'inga 'o e Koloa mo e Ngaue Ngaohi Fakalotofonua (peseti)</i>		
Akauni Lolotonga	-0.1	-0.1	-0.1
Palanisi Fefakatau'aki Koloa	-33.3	-36.0	-39.1
Palanisi Fefakatau'aki Ngaahi ngaue	1.7	1.8	2.0
Akauni ki he ngaahi koloa	1.8	1.9	1.9
Pa'anga Talifaki	39.9	39.3	37.1
	<i>Pa'anga (milionā)</i>		
Kotoa 'o e koloa huatu (koloa mo e ngaue)	169.0	172.3	175.8
Kotoa 'o e koloa humai (koloa mo e ngaue)	499.1	461.0	465.8
Talafi Pa'anga mei Muli	256.3	261.4	266.7
Tu'unga Fakafetongi Pa'anga mei muli	<i>Faka'osinga 'o e ta'u</i>		
TOP/USD	2.21	2.05	2.03

e = 'esitimeti fakaangaanga

f = fakafuofua

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP, NRBT mo e Potungāue Sitetisitika

E. Patiseti 2017/18 Fakatatau Ki He Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'A Tonga (TSDF) II

Ko e ngaahi vakai fakamāmani lahi, fakafeitu'u pea mo e fakalotofonua, ngaahi taumu'a tefito (priorities) 'o e ta'u fakapa'anga 2016/17, ngaahi pole 'i hono fakahoko 'o e ngāue 'o a'u mai ki he 'aho'ni, fakataha mo ia' 'a e mahino loloto 'i he tō folofola huufi 'o e Fale Alea', 'oku nau fakatoka kotoa 'a e ngaahi taumu'a pehē ki he fakahinohino ki he Fonua' 'a e ngaahi me'a oku fiema'u ke tau ngāue'i lolotonga 'a e vaha'a ta'u e tolu 'o e patiseti lolotonga' (2017/18). Ko e faingamālie 'eni ke to e fakalolotoange 'a hono fakatonutonu (alignment) 'o e founa patiseti 2017/18 pea mo hono ngāue'i 'o e Fa'unga Palani Fakalalakaka 'a Tonga' (TSDF) 'a ia kuo 'osi fakakau mai ki ai pea mo e Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa (SDG), 'o taumu'a taha pē ki hono ngāue'i ke "*Paotoloaki 'a e fakalalakaka 'a Tonga ke fakalekesi e mo'ui 'a e taha kotoa*": 'I he'ene a'u mai ko eni, koe ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'eni:

- ✚ Fakalalakaka'i 'o e sipoti';
- ✚ Fakaivia e Ngaahi Naunau ki he Fakatupu Koloa;
- ✚ Fakalalakaka 'o e sekitoa taautaha, fakatupu koloa ka e tautautefito ki he takimamata;
- ✚ Fakalelei'i 'o e ngaahi ngāue lalahi;
- ✚ Fakalalakaka Fakasōsiale: Mo'ui mo e tu'unga 'o e ako;'
- ✚ Matu'uekina e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ma'u'anga Ivi mei he La'a;
- ✚ Pule lelei; mo e
- ✚ Fakakakato 'a e ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko pea mo e ngaahi poloseki langa lalahi.

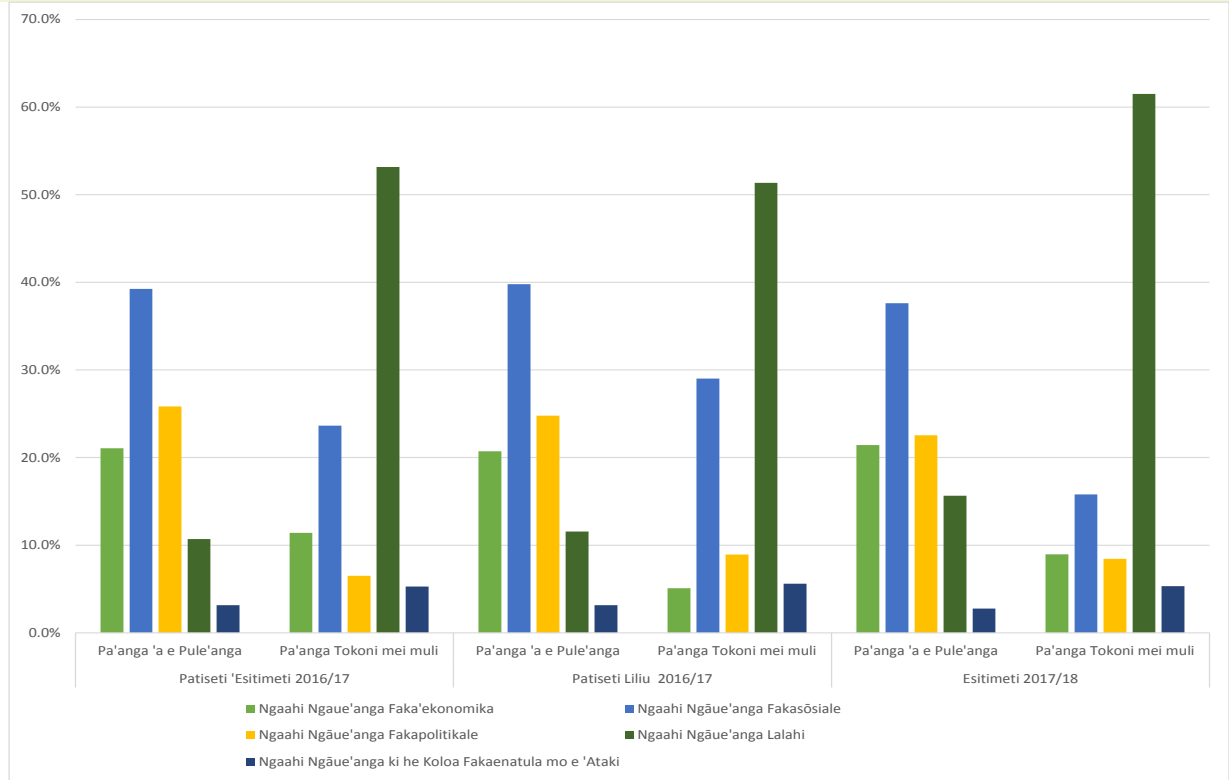
Ko e fakakaukau 'o e ngaahi taumu'a tefito ko 'eni' ke fakapapau'i 'oku fenāpasi 'a e vahevahe patiseti' 'o e 2017/18 pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama kuo hā 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF). Pea na'e 'osi fokotu'utu'u pe 'a e ngaahi taumu'a tefito ko 'eni' 'o fakatatau ki he fakahinohino 'o e founa ngāue' fakataha 'a e palani fakata'u' mo e patiseti' (One Process) 'a ia ko e founa ia 'oku ne fakamamafa'i ke hōhōamālie pea mo loloto ange 'a e founa ngāue' ka e mahino 'a e halafononga ki ha fakalalakaka' 'e tu'uloa.

Ko e patiseti ngaue mo fakalalakaka 2017/18' 'i hono vahevahe fakatatau ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF II) 'oku hā atu 'i he *Mu'aki Tēpile 2* pea mo e *Mu'aki Fakatātā 1*. Ko e ngaahi Poutuliki 'e 3 – Sōsiale (\$129.56 miliona pe 38%); 'Ekonomika (\$73.82 miliona pe 21.4%); pea mo e Politikale (\$77.7 miliona pe 23%) – 'a ia ko e konga lahi ia 'o e patiseti pa'anga ngāue 'a e Pule'anga'. 'I he tafa'aki 'e taha', ko e Poutuliki 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi' 'a ia ko e konga lahi ai 'oku fakapa'anga 'e he polokalama tokoni mei muli' ki he 2017/18 fakafuofua ki he \$154.5 miliona (62%). 'Oku hoko atu ki heni 'a e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Fakasōsiale', pea mo e patiseti tokoni mei muli' ko e \$39.7 miliona (16%). Ko hono fakaikiiki 'o e patiseti tokoni mei muli' ki he 2017/18 fakatatau ki he vahevahe fakapoutuliki' 'oku fakamatala'i atu ia 'i he *Konga 4.2*.

Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he ngaahi konga kimu'a', 'oku mahino mai pe 'i he anga hono vahevahe 'a e patiseti 'a e Pule'anga' 'o fakatatau ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF II) 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'a e mahu'inga ki he Pule'anga' 'a e mo'ui lelei' pehē ki he ngaahi 'elia kehe 'i he tafa'aki sōsiale', ko hono fakalalakaka 'o e taukei ngāue' pehē ki he naunau ki he fakatupu koloa', mateuteu ke malava 'o matu'uaki 'a e feliuliaki 'a e 'ea' pehē ki hono faka'ai'ai ha 'ātakai ke tupulekina ai 'a e fakalalakaka 'i he

sekitoa taautaha' pea ke to e lahi ange 'a e faingamālie ke fakalahi ai 'a e ngaahi ngāue fakatupu koloa 'i he fonua' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

MU'AKI FAKATĀTĀ 1: PATISETI FAKAKĀTOA 'A E PULE'ANGA 2017/18 FAKATATAU KI HE NGAahi POUTULIKI 'O E TSDF II (\$M)

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

MU'AKI TĒPILE 2: PATISETI FAKAKĀTOA 'A E PULE'ANGA 2017/18 FAKATATAU KI HE NGAahi OLA NGAUE 'O E TSDF II (\$M)

Ngaahi Poutuliki 'o e TSDF II	Patiseti 'Esitimeti 2016/17		Patiseti liliu 2016/17		Patiseti 'Esitimeti 2017/18	
	Pa'anga 'a e Pule'anga	Pa'anga Tokoni mei muli	Pa'anga 'a e Pule'anga	Pa'anga Tokoni mei muli	Pa'anga 'a e Pule'anga	Pa'anga Tokoni mei muli
Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonomika	60.1	29.7	59.0	8.2	73.8	22.5
1.1: Leleiangē pea lolotoangē 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	38.6	4.0	37.4	3.2	46.2	3.8
1.2 : Vaofiange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitōa Taaūtaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	4.3	7.3	5.1	4.1	6.0	11.7
1.3: Leleiangē 'a e 'atākai fakahoko pisinisi	8.8	0.9	8.2	0.3	11.2	0.5
1.4: Leleiangē 'a e fakahoko fatongia 'a e kautaha 'a e Pule'anga'	1.1	0.2	1.1	0.3	1.2	0.2
1.5: Leleiangē hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga', 'inivesi mei muli	7.3	17.3	7.2	0.3	9.1	6.4
Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale	112.0	61.4	113.2	47.1	129.6	39.7
2.1 Fakalalakaka ange 'a e fengāue'aki mo e fepoupouaki	4.4	1.0	5.1	0.1	5.1	1.3
2.2: Ngāue vāofi ange 'a e Pule'anga', ngaahi siasi' mo e ngaahi hoa ngāue kehe' ki he fakalalakaka 'a e ngaahi komiuniti'	1.4	10.0	1.5	1.9	1.9	4.3
2.3: Fokotu'utu'u e ngaahi ngāue mo e polokalama fakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua'	4.6	1.9	4.8	1.9	5.2	1.3
2.4: Fakalalakaka 'a e ako' mo e ako ngāue' ke hakeaki'i e tu'unga fakaako'	45.0	22.6	42.9	13.3	51.4	18.9
2.5: Fakalalakaka 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatoniga ke a'usia 'e he kakai' 'a e mo'ui lelei'	30.0	21.8	32.0	27.2	33.4	11.2
2.6: Fakahoko e ngaahi founa ngāue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi' mo e 'ikai pipihi'	3.4	4.1	3.2	2.5	9.0	2.0
2.7: To e lelei ange hono tokanga'i mo pou pou'i 'o e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino'	14.5	0.0	14.9	0.1	14.3	0.6
2.8: Fakalalakaka 'a e fengāue'aki mo e kakai Tonga 'i muli	8.8	0.0	8.7	0.0	9.2	0.0
Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale	73.7	16.9	70.5	14.5	77.7	21.2
3.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha	31.2	2.4	30.8	0.8	34.5	2.0
3.2 Fakalelei'i e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau.	19.5	4.6	18.6	4.2	20.5	4.5
3.3: Ko 'ene mahino ange koia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki pea mo e kakai fakalukufua pea 'e malava leva ke lelei.	1.2	1.0	1.1	0.0	1.3	0.8
3.4: Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitūtone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati.	4.0	0.0	3.0	0.0	4.6	0.1
3.5: Fakalelei'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga.	2.9	0.0	2.8	0.0	3.1	0.0
3.6: Lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi pē 'i he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga'	0.3	2.3	0.3	1.4	0.5	1.8
3.7: Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakatau malu'i fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi	14.6	6.6	14.0	8.0	13.1	12.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Hokoatu 'o e Tēpile

Ngaahi Ngāue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	30.6	138.1	32.9	83.3	53.9	154.5
4.1: Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'aange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamālie ki he ma'u'anga ivi'	0.7	19.3	0.7	23.6	1.1	27.0
4.2: Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua	9.6	31.9	11.3	28.4	17.3	41.8
4.3: Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou	0.9	24.1	0.8	1.9	1.0	3.9
4.4: Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'aange 'a hono a'usia e ngaahi faingamālie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe	15.5	60.3	16.3	23.8	30.3	68.3
4.5: Ke to e lelei ange 'a hono ngāue'aki e fekumi mo e fakalalakaka 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u 'oku mahu'inga taha	3.6	0.0	3.5	0.0	3.9	0.0
4.6: Ke falala'anga ange, malu, ma'a pea ma'ama'aange 'a e ma'u'anga vai	0.3	2.5	0.3	5.6	0.3	13.5
Ngaahi Ngāue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	9.0	13.7	9.0	9.1	9.5	13.4
5.1: Fakalelei'i 'a e palani mo pule'i 'o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga'.	1.9	0.1	1.8	0.1	2.7	2.3
5.2: Fakalelei'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei	2.4	2.1	2.5	4.7	1.6	2.3
5.3: Ke to e ma'ama'aange 'a e 'ātakai pea mo e fakalelei ki hono toe ngāue'aki 'a e veve'	0.8	0.0	0.8	0.0	0.8	0.0
5.4: Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'	3.9	11.5	3.9	4.3	4.4	8.8
Fakakatoa	285.5	259.8	284.6	162.1	344.5	251.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

F. Tu'unga Fakapa'anga

'Oku kei tataki pe foki 'e he Palani Fakafonua' (TSDF II) 'a e Patiseti 2017/18, fakataha mo e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga kuo 'osi fakahā atu 'i 'olunga' pea to e fakaikiiki he **Konga 3**, 'a ia 'oku ne to'o kakato 'a e tu'unga faka'ekonomika mo fakapa'anga he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. Ko e fakakātoa 'o e pa'anga ngāue (cash) 'a e Pule'anga' 'oku fe'unga mo e \$382.4 miliona. 'I hono fakakau atu 'a e ngaahi tokoni koloa, 'oku 'alu hake leva ki he \$595.8 miliona. Hangē ko ia 'oku 'asi 'i he **Mu'aki Tēpile 3**, 'oku kau heni 'a e pa'anga

ngāue 'e \$344.5 miliona (pē pēseti 'e 58) mo e patiseti fakalalakaka' fe'unga mo e pa'anga 'e \$251.3 miliona (pē pēseti 'e 42). Ko e fakakātoa 'o e fakamole' 'oku fakapa'anga 'e he pa'anga tokoni fakalalakaka' 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$228.6 miliona, patiseti ngāue' fe'unga mo e pa'anga 'e \$285.0 miliona, Pa'anga tokoni ki he Patiseti' (Budget Support) fe'unga mo e \$23.5 miliona, pea ko e pa'anga ngāue' 'oku fe'unga mo e \$11.1 miliona. 'Oku 'uhinga 'eni ko e pēseti 'e 92.0'oku fakapa'anga 'aki ia 'a e pa'anga hū mai' pea pēseti 'e 8.0 'oku fakapa'anga ia 'e he ngaahi tu'unga fakapa'anga kehe'.

Ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he kaha'u vave mai' ke pukepuke ha tu'unga fakapa'anga 'oku tu'ulalo'. 'Oku to e fiema'u pe foki ke taliui ki he ngaahi feliliuaki fakalotofonua', fakafeitu'u' mo e tu'unga fakamāmani lahi', pea tauhi pau ki he ngaahi fiema'u 'oku tefito ai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti' pea kuo fai 'a e fēlotoi ki he ngaahi me'afua 'oku hā atu 'i lalo', pea taimi tatau ke mā'usia 'a e fiema'u 'a e kakai 'o e fonua'. Ko e ngaahi me'afua' leva 'eni:

- ✚ Hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'a 'i he hoko 'a e tō lalo faka'ekonōmika fakamāmani lahi ke 'oua 'e to e si'isi'i hifo he pēseti 'e 22;
- ✚ Fakasi'isi'i 'a e nō mei Tu'apule'anga tukukehe pē 'a e ngaahi nō totongi tupu ma'ulalo';
- ✚ Ke pukepuke 'a e tu'unga nō mei Tu'apule'anga' ke 'i lalo pē he pēseti 'e 50 'o e mahu'inga 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'; pea mo e
- ✚ Pukepuke 'a e fakamole ki he vāhenga 'o e Kau Ngāue' ke 'oua na'a to e lahi ange he pēseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua pe ko e pēseti 'e 45 'o e pa'anga ngāue.

MU'AKI TĒPILE 3: FAKAPA'ANGA 'O E PATISETI 2017/18 (\$M)

Fakaikiiki	Fakapa'anga	Koloa	Fakakatoa	Peseti
Fakalukufua 'o e Pa'anga Hū atu	382.4	213.4	595.8	100%
Katoa 'o e Pa'anga Tokoni mei Muli e fakamole	37.9	213.4	251.3	42%
Katoa 'o e Pa'anga Hū atu Fakalotofonua	344.5	-	344.5	58%
Fakalukufua 'o e Talitotongi Pa'anga Hū mai	357.5	190.7	548.2	92%
Pa'anga Tokoni Hū mai mei Muli	37.9	190.7	228.6	
Pa'anga Tokoni Hū mai Fakalotofonua	285.0	-	285.0	
Pa'anga Tokoni Hū mai mei Muli ki he Patiseti	23.5	-	23.5	
Pa'anga Tokoni Hū mai 'oku vilohi ke ma'u ha tupu	11.1	-	11.1	
Ngaahi Tu'unga Fakapa'anga kehe	25.5	22.7	48.2	8%
Ngaahi Pōnite	14.6	-	14.6	
Pa'anga Tokoni Hū mai mei Muli ki he Patiseti 'oku nō	10.9	-	10.9	
Pa'anga Tokoni Hū mai mei Muli 'oku nō	-	22.7	22.7	

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

F.1 FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKASITETISITIKA 'A E PULE'ANGA (GFS)

Ko e palanisi 'o e fakamatala pa'anga fakasitetisitika ki he 2017/18' 'oku fakafuofua ki ha fē'amokaki fe'unga mo e \$13.4 miliona, vakai ki he **Mu'aki Tēpile 4**. 'Oku fakafuofua 'e lahi ange 'i he fē'amokaki \$3.9 miliona' o ta'u 2016/17, mo ha fe'amokaki fe'unga mo e \$0.9 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2018/19. Ko e fotunga ko 'eni 'oku fakamatala' i ai 'a e patiseti' 'oku fakaikiiki ia 'i he **Konga 4.3**. 'Oku hā ai 'a e lahi 'o e fē'amokaki 'i he ngaahi ta'u 'e 3 ka hoko mai', ko e fe'amokaki \$48.7 miliona ki he 2019/20 'oku makatu'unga mei he kamata ko ia hono totongi fakafoki 'a e nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina.

Na'e malava ke pukepuke 'a e palanisi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'o meimei ke faka'avalisi he pēseti 'e 1 'o e Mahu'inga 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua 'i he ta'u 'e 8 kuohili' 'o a'u mai ki he ta'u 2016/17'. Ko e tu'unga sai ko 'eni 'oku ho'ata mei ai 'a e kamata ke sai ange 'a e kaka ki 'olunga 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua' pea mo hono pule'i fakapotopoto 'a e ngaahi fakamole'. Kaekehe 'oku fakafuofua ke 'i he pēseti 'e 4.5 'a e lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua ki he ta'u 2019/20, taimi tatau 'oku fakafuofua ke kamata hono totongi fakafoki 'a e sino'i nō ki he Pangikē EXIM 'a Siaina.

Ko e pa'anga hū mai' mo e tokoni' 'oku fakafuofua ki he 2017/18 ke 'i he \$541.1 miliona', kau ai 'a e \$247.4 miliona mei he pa'anga tukuhau, \$42.2 miliona mei he ngaahi pa'anga hū mai kehe' pea \$251.3 miliona mei he ngaahi tokoni'. Ko e kātoa 'a e fakamole ki he 2017/18 'oku fakafuofua ke 'i he \$407.8 miliona. Ko e konga lahi taha' 'oku 'alu ia ki hono fakatau mai 'a e koloa mo e ngaahi ngāue' 'o fe'unga mo e \$171.6 miliona. 'Oku hoko ki heni 'a hono fakapa'anga 'a e ngaahi vāhenga' fe'unga mo e \$148.7 miliona. Ko e palanisi 'o e ngaahi fakamole' hili hono to'o mei he pa'anga hū mai' ko e pa'anga hulu fe'unga mo e \$133.3 miliona.

MU'AKI TĒPILE 4: PALANISI 'O E PATISETI NGAUE (\$M) 2015/16 – 2019/20

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Palanisi Fakaangaanga (\$m)	13.7	-3.9	-13.4	-0.9	-48.7
Peseti 'o e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) (peseti)	1.5	-0.4	-1.3	-0.1	-4.5

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'i he 'ene a'u mai ki Sune 2017 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e \$470.3 miliona (pēseti 'e 50 'o e koloa ngaohi fakalotofonua), 'o kaka 'aki 'a e pēseti 'e 0.9 mei he tu'unga na'e 'i ai 'i Sune 2016. 'Oku makatu'unga 'eni mei he hiki hake 'a e nō mei Tu'apule'anga' ki he \$413.9 miliona (pēseti 'e 44 'o e koloa ngaohi fakalotofonua); 'a ia 'oku ofi he vahe tolu 'e ua 'oku mo'ua ki he Pangikē EXIM. Ko e tefito'i liliu talu mei Sune 2016 ko e konga nō ia mei he Pangikē 'a Mamani ki he Poloseki ki he Malu mei he feliuliuaki 'o e 'ea' ki he Pasifiki', kau atu ki ai mo e ola hono to e fakamahu'inga' 'i 'o e fakafetongi pa'anga' makatu'unga mei he holo 'a e fakafetongi pa'anga mo e ngaahi pa'anga muli 'oku tau nō mei ai'. Koe'uhi ko e felotoi ko ia ke toloi hono tā fakafoki 'a e nō ki hono langa 'o Nuku'alofa' 'e hiki hake ai 'a e lahi 'o e pa'anga 'e totongi fakafoki 'aki 'a e nō ki he ta'u 2018/19.

F.2 Patiseti Ngāue

Ko e fakaikiiki 'o e patiseti ngāue 'a e Pule'anga' ki he 2017/18 'oku 'asi ia he **Konga 4.1**. Ko e pa'anga ngāue (cash balance) 'ata'ataa pē 'o 'ikai kau ai 'a e tokoni pa'anga ki he patiseti ki he 2017/18 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$344.5 miliona. 'I he ta'u 'e tolu ka hoko mai', 'e 'i ai 'a e hulu ki he ta'u 2017/18 mo e 2018/19 tukukehe 'a e ta'u 2019/20 'oku 'amanaki 'e 'iai 'a e fe'amokaki. Ka 'i he kau 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti', 'e fe'unga 'a e hulu mo e pa'anga 'e \$0.6 miliona ki he ta'u 2017/18. 'Oku fakafuofua ke to e hiki hake ki he \$6.1 miliona 'a e hulu 'i he ta'u 2018/19 pea toki fe'amokaki fe'unga mo e \$2.4 miliona 'i he ta'u 2019/20. Ko e fe'amokaki ko 'eni' ki he ta'u 2019/20 'e tupu ia mei hono to e fakalahi 'a e patiseti 'aki 'a e \$13.9 miliona ki he ngaahi langa fakalalaka ki he sipoti pehē ki he ngaahi poloseki mahu'inga taha mo tefito 'a e Pule'anga, **Mu'aki Tēpile 5**.

MU'AKI TĒPILE 5: PATISETI NGĀUE 'A E PULE'ANGA (\$M)

Fakaikiiki	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Patiseti Humai(Kotoa 'o e Talitotongi Humai Fakalotofonua)	267.6	285.6	285.7	345.2	351.1	358.2
Ngaahi Tanaki Pa'anga Humai Fakalotofonua	234.5	255.2	258.1	310.7	316.7	323.8
Pa'anga Humai Fakalotofonua	211.7	232.0	236.8	280.9	286.9	297.6
Ngaahi Totongi makehe mo e Totongi Ponite	19.8	14.9	13.3	18.7	19.1	15.5
Pa'anga Tanaki makehe	3.0	8.3	7.9	11.1	10.7	10.7
Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	33.1	30.4	27.6	34.4	34.4	34.4
Patiseti Huatu(Kotoa 'o e Pa'anga Huatu Fakalotofonua)	245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.6
Ngaahi Fakamole ki he Fakalele 'o e Pule'anga	219.8	254.8	255.0	307.0	295.4	312.6
Ngaahi Ngaue Tu'uma'u/Kau Ngaue Lau'aho	117.8	136.2	134.6	148.0	143.4	148.5
Totongi Koloa mo Ngaue	29.4	34.2	33.3	42.2	41.1	41.0
Ngaahi Totongi Fakaengaue	72.5	84.4	87.1	116.8	110.9	123.1
Ngaahi Totongi Makehe	25.4	30.6	29.6	37.5	49.7	48.0
Pa'anga Mole/Tupu	22.4	0.1	1.1	0.6	6.1	(2.4)

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku hā he **Mu'aki Tēpile 6** 'a e anga hono vahevahe 'o e patiseti ngāue' ki he ngaahi motu' takitaha. Koe'uhi ko e tokolahi taha 'o e kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu', pea 'oku tefito ai 'a e ngaahi ngāue', pea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua ko e vahe tolu 'e ua 'o e fakamole' 'oku 'i Tongatapu. Ko e fakaikiiki 'o e patiseti fakalalaka ki he ngaahi motu' takitaha 'oku hā atu mo ia he **Konga 4.2**.

MU'AKI TĒPILE 6: VAHEVAHE PATISETI KI HE NGAHI FEITU'U (\$M)

Vahefonua	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	'Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Tonga Fakalukufua	62.4	74.9	76.7	105.0	97.4	96.2
Tongatapu	154.1	175.0	171.3	196.5	205.3	221.0
Vava'u	10.4	13.7	14.6	15.7	15.4	15.8
Ha'apai	5.6	6.9	7.0	8.5	8.9	9.1
Eua	3.6	4.9	5.0	6.8	6.4	6.7
Niuatoputapu	1.5	1.6	1.6	2.0	2.1	2.1
Niufo'ou	1.1	1.3	1.3	1.6	1.5	1.5
Tu'apule'anga	6.6	7.2	7.2	8.4	8.3	8.3
Fakakatoa	245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

F.3 Patiseti 'o e Ngaahi Ngāue Fakalalakala

Ko e tokoni fakalalakala mei Tu'apule'anga 'oku ne tokoni'i 'a e ivi fakapa'anga fakalotofonua 'a e Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku maa'usia 'ene ngaahi visone'. Hangē ko ia 'oku hā 'i he *Mu'aki Tēpile 7* 'oku 'i ai 'a e founa lalahi 'e 2 'oku fakafou mai ai 'a e pa'anga tokoni' ki he ngaahi poloseki/polokalama 'a ia ko e tokoni fakapa'anga pe koloa. Ko e ngaahi polokalama ko ia 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi kautaha fakapangikee 'a ia ko e kongā ko e tokoni pea ko e kongā ko e nō.

Ko e patiseti ki he 2017/18 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$251.3 miliona, ko e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 3.3 mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga 2016/17. Ko e ngaahi poloseki langa lalahi ki he ta'u fakapa'anga ko eni' oku kau ai 'a hono to e fakafuofua 'a e ngaahi fale sipoti' pea mo hono langa 'a e ngaahi fale fo'ou mo e me'angāue ki he ma'u'anga ivi', fetu'utaki', mo'ui lelei', ako' mo e sekitoa ki he ma'u'anga vai'. Ko e ngaahi poloseki ko 'eni' 'oku 'asi ai 'a e tupu fakautuutu 'a e tokoni mei he ngaahi fonua tokoni' makatu'unga mei he kole 'a e Pule'anga'. 'Oku tatau pe 'i he tokoni fakapa'anga mo e koloa' 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e to e lahi ange 'i he kaha'u vave mai', 'o tatau mo e tupulaki 'i he fiema'u ki he ngaahi langa lalahi' ke kei fakapapau'i 'oku nau matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' pea pehē ki he ngaahi langa kehe 'i he sekitoa mo'ui', ako', mo e ngaahi poloseki matu'aki fiema'u kehekehe..

MU'AKI TĒPILE 7: FAKAKĀTOA 'O E PATISETI FAKALAKALAKA (TOKONI PA'ANGA MO E KOLOA) (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16 (\$m)	Esitimeti Kamata 2016/17 (\$m)	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Tokoni Fakapa'anga	30.6	42.4	30.5	37.9	29.4	25.7
Tokoni Koloa	91.4	217.4	131.7	213.4	243.2	270.2
Fakakatoa	121.9	259.8	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku hā atu he **Mu'aki Tēpile 8** 'a hono vahevahe 'a e patiseti fakalalakala ki he ngaahi tukui motu'. 'Oku hā mahino heni ko e kongā lahi 'o e ngaahi poloseki' 'oku fakahoko 'i Tongatapu. Kaekehe, 'oku 'i ai pē 'a e poloseki 'oku fakahoko 'i he ngaahi tukui motu' ka 'oku kau pē ki he Polokalama Fakafonua'.

MU'AKI TĒPILE 8: PATISETI FAKALAKALAKA FAKAFEITU'U (\$M)

Location	Actual 2015/16 (\$m)	Original Estimate 2016/17 (\$m)	Estimated Outturn 2016/17 (\$m)	Budget Estimate 2017/18 (\$m)	Budget Projection 2018/19 (\$m)	Budget Projection 2019/20 (\$m)
Nationwide	15.6	55.4	27.1	52.4	134.2	201.4
Tongatapu	83.4	172.7	103.3	163.0	92.3	64.3
Vava'u	0.2	1.4	4.6	11.1	16.0	16.0
Ha'apai	20.7	13.0	19.1	17.4	18.4	13.0
Eua	1.0	6.9	5.0	2.6	3.8	0.5
Niuatoputapu	1.0	2.2	3.0	4.2	7.6	0.7
Niuafou'ou	0.0	8.2	0.0	0.5	0.4	0.0
Total	121.9	259.8	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

KANO TOHI

TALAMU'AKI	1
TO'O KONGA LALAHU	3
KANO TOHI	16
1 TALATEU	25
2 'OLA 'O E LANGA FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U	26
2.1 'Ata mei Māmani Lahi	26
2.2 'Ata mei he ngaahi Fonua kaungā'api	27
2.3 Tupu Faka'ekonōmika 'a Tongá 'i hono Fakahoa mo e Pasifiki	27
2.4 Ola Faka'ekonōmika mo e vakai ki Tongá 'i he kaha'u'	29
2.4.1 Tu'unga Fakapa'anga	30
2.4.2 Ngaahi makatuliki 'o e 'ekonōmika 'o Tonga'	32
2.5 Ngaahi uesia pē palopalema	38
2.6 Ngaahi Ngāue Fakapa'anga' pea mo hono ola	39
2.7 Ngaahi Ngaue Fakasōsiale	39
3 KO E NGAHI TAUMU'A NGĀUE FAKAPATISETI 'I HE FAKAKAUKAU 'O E FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA (TSDF II)	41
3.1 Ko hono vakai'i 'a e Palani Ngāue Fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' 41	
3.1.1 Ko hono Vakai'i 'a e Palani Ngāue Fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue 'o fakatatau ki he Taumu'a Ola 'o e TSDF II	41
3.1.2 Tu'unga 'o e Ngaahi Ngaue Palani Fakata'u tolu' ki he 2016/17-2018/19	42

3.1.3	Ngaahi mo'oni'i me'a mei hono Vakai'i 'o e Palani Ngāue 'a e ngaahi Potungāue' ke fakatokanga'i mo fakahoko ha ngāue ki ai.	44
3.2	Tu'unga kuo a'u ki ai 'a e Tu'utu'uni Fakapatiseti 'i he 2016/17	45
3.2.1	Tali ki he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'e he 'Ene 'Afio	45
3.2.2	Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonōmika	47
3.2.3	Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale	50
3.2.4	Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale	52
3.2.5	Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Tekinolosia	55
3.2.6	Poutuliki ki he Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	56
3.3	Fokotu'utu'u Patiseti ki he 2017/18	58
3.3.1	Fakalalakaka'i 'o e Sipoti	58
3.3.2	Fakakakato 'o e ngaahi poloseki na'e hokohoko mai hono fakahoko' pea mo e ngaahi poloseki Koloa lalahi	58
3.3.3	Fakaivia e Ngaahi Naunau ki he Fakatupu Koloa.....	59
3.3.4	Hiki'i hake 'a e sekitoa taautaha- pisinisi fakatupu koloa mo e takimamata	59
3.3.5	Ke to e lelei ange hono tokanga'i e Ngaahi Langa Lalahi 'oku lolotonga fakahoko	60
3.3.6	Fakalalakaka Fakasōsiale: Mo'ui mo e tu'unga 'o e ako'.....	61
3.3.7	Matu'uekina e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ma'u'anga Ivi mei he La'ā.....	64
3.3.8	Pule Lelei	65
4	PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAAHI TAUMU'A NGĀUE	66
4.1	Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga.....	66
4.1.1	Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga 'i he 2016/17	66
4.1.2	2017/18 Patiseti Ngāue mo e Kaha'u	68
4.1.3	Patiseti Hulu 'i he vakai ki he Kaha'u	70
4.1.4	Tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	70

4.1.5	Fakakātoa 'o e Patiseti Ngāue 'i hono Fakakalalaksi, 2015/16-2017/18.....	72
4.1.6	Vahevahe Patiseti ki he Ngaahi Feitu'u	76
4.1.7	Fakalelei ki he Pa'anga Hū mai 2017/18.....	76
4.2	Ko e Patiseti Tokoni Fakalalaka 'a e Pule'anga Tonga	79
4.2.1	Ngaahi Poloseki mo e Polokalama	79
4.2.2	Ko e ngaahi fakamole 'o e poloseki 'a e ngaahi fonua tokoni' fakatatau ki he ngaahi Ola mo e Poutuliki 'o e Palani (TSDf II).....	80
4.2.3	Ngaahi Tokoni 'i hono Vahevahe Faka-Sekitoa.....	83
4.2.4	Ngaahi Fakamole mei he Polokalama 'oku Fakapa'anga 'e he Hoa Tokoni Fakalalaka 'i hono vahevahe Fakapotungāue.....	84
4.2.5	Ngaahi Fakamole ki he Poloseki 'oku fakapa'anga mei he Hoa Tokoni Fakalalaka	85
4.2.6	Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni fakalalaka ki he ngaahi feitu'u.....	87
4.3	Ko e Patiseti 'i he fotunga 'o e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Fakasitetisitika	91
4.3.1	Palanisi Fakalukufua	91
4.3.2	Pa'anga Hū mai mei he Tukupau	94
4.3.3	Pa'anga Hū mai 'Ikai Tukupau	97
4.3.4	Ngaahi Tokoni mei muli	99
4.3.5	Ko e fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole mo e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (Ngāue lalahi)	100
4.3.6	Fakapa`anga	106
4.4	Tu'unga 'o e Mo'ua 'a e Pule'anga	108
4.4.1	Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga	108
4.4.2	Fakakātoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga.....	109
5	AOFANGATUKU	115
6	NGAAHI FAKAMATALA LALAHI	116
6.1	OLA 'O E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO E FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE	116
KAHA'U		

6.1.1	Tu'unga 'o e Fakalalakala 'i he Mahu'inga 'o e Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)	116
6.1.2	Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga' pea mo e Ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga	130
6.1.3	Ngaahi Fakalalakala Fakasōsiale	147
6.2	NGAAHI FAKALAHU	157
6.3	NGAAHI FAKANOUNOOU.....	171

NGAAHI MU'AKI FAKATĀTĀ MO E TĒPILE

MU'AKI TĒPILE 1: NGAHI ME'AFUA FAKALUKUFUA	6
MU'AKI TĒPILE 2: PATISETI FAKAKĀTOA 'A E PULE'ANGA 2017/18 FAKATATAU KI HE NGAHI OLA NGAUE 'O E TSDF II (\$M)	9
MU'AKI TĒPILE 3: FAKAPA'ANGA 'O E PATISETI 2017/18 (\$M)	11
MU'AKI TĒPILE 4: PALANISI 'O E PATISETI NGAUE (\$M) 2015/16 - 2019/20	12
MU'AKI TĒPILE 5: PATISETI NGĀUE 'A E PULE'ANGA (\$M)	13
MU'AKI TĒPILE 6: VAHEVAHE PATISETI KI HE NGAHI FEITU'U (\$M)	14
MU'AKI TĒPILE 7: FAKAKĀTOA 'O E PATISETI FAKALAKALAKA (TOKONI PA'ANGA MO E KOLOA) (\$M)	15
MU'AKI TĒPILE 8: PATISETI FAKALAKALAKA FAKAFEITU'U (\$M)	15
MU'AKI FAKATĀTĀ 1: PATISETI FAKAKĀTOA 'A E PULE'ANGA 2017/18 FAKATATAU KI HE NGAHI POUTULIKI 'O E TSDF II (\$M)	8

NGAAHI FAKATĀTĀ

FAKATĀTĀ 2-1: TUPU FAKA'EKONOMIKA (FAKATA'U)	26
FAKATĀTĀ 2-2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE NGAHI FONUA 'O E PASIFIKI (FAKATA'U)	27
FAKATĀTĀ 2-3 : FAKALUKUFUA 'O E MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONUA 'A E PASIFIKI (PSS) PEA MO TONGA (GNI/CAPITA), PA'ANGA 'AMELIKA, 2000-2015	28
FAKATĀTĀ 2-4: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I TONGA KI HE 2006/07-2019/20	29
FAKATĀTĀ 2-5: TUKUHAU FAKALOTOFONUA (\$M)	30

FAKATĀTĀ 2-6: IVI FAKAPA'ANGA FAKALOTOFONU (% 'O E PA'ANGA HU MAI FAKALOTOFONU)	31
FAKATĀTĀ 2-7: NGAHI FAKAMOLE (\$M)	31
FAKATĀTĀ 2-8: NGAHI NŌ FALE	33
FAKATĀTĀ 2-9: MAHU'INGA 'O E NGAHI LANGA KUO 'OSI FAKANGOFUA	33
FAKATĀTĀ 2-10: TOKOLAHI FAKATA'U 'O E KAU FOLAU'EVE'EVA	33
FAKATĀTĀ 2-11: LAHI 'O E NGAHI VAKA MEILI NE TU'UTA 'I TONGA' NI	34
FAKATĀTĀ 2-12: SEKITOA KI HE FEFONONGA'AKI MO E FETU'UTAKI (\$M & %)	34
FAKATĀTĀ 2-13: FAKAKATOA 'O E TALAFI PA'ANGA FAKATAAUTAHA MEI MULI (LAHI FAKATA'U, \$M)	35
FAKATĀTĀ 3-1: VAKAI'I E TU'UNGA 'O E PALANI FAKATA'U TOLU (CP) FAKAPOTUNGAUE KI HE 2016/17	42
FAKATĀTĀ 4-1: VAHEVAHE 'O E PATISETI TOKONI 2016/17 - 2019/20 FAKATATAU KI HE NGAHI POUTULIKI 'E 5 LALAHĪ 'O E PALANI FAKALAKALAKA	80
FAKATĀTĀ 4-2: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI (%) FAKATATAU KI HE NGAHI SEKITOA MEI HE 2016/17-2019/20	83
FAKATĀTĀ 4-3: FAKAKATOA 'O E MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA 30 SUNE 2017	109
FAKATĀTĀ 4-4: NGAHI NŌ MEI HE NGAHI KAUTAHA MEI TU'APULE'ANGA (DOD), SUNE 2016	110
FAKATĀTĀ 4-5: NGAHI NŌ MEI HE NGAHI KAUTAHA MEI TU'APULE'ANGA (DOD), SUNE 2017	110
FAKATĀTĀ 4-6: NGAHI NŌ MEI TU'APULE'ANGA 'I HE PA'ANGA MULI TAKITAHA, 30 'O SUNE 2017	110
FAKATĀTĀ 4-7: MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA 'I HE PA'ANGA MULI TAKITAHA, 30 SUNE 2017	110
FAKATĀTĀ 4-8: KAU MA'U PONITE (%) 'I HE'ENE A'U KI 30 SUNE 2017	111
FAKATĀTĀ 4-9: KATOA TOTONGI MO'UA NŌ (\$M) 2009/10-2018/19E (FIKA TOTONU & FAKAFUOFUA) KI HE % PA'ANGA HUMAI	112

NGAAHI TĒPILE

TĒPILE 2-1: NGAHI ME'AFUA FAKAPA'ANGA	31
TĒPILE 2-2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONU	32
TĒPILE 3-1: TU'UNGA 'O E PALANI NGĀUE 'A E NGAHI POTUNGĀUE 2015/16 - 2017/18	43
TĒPILE 4-1: PATESETI NGĀUE 'A E PULE'ANGA (\$M)	67
TĒPILE 4-2: PATISETI 'A E NGAHI POTUNGAUE 'OKU FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA (\$M)	71

TĒPILE 4-3: NGAahi TUKUHAU (\$M)	72
TĒPILE 4-4: NGAahi TANAKI ANGAMAHENI (\$M)	73
TĒPILE 4-5 : NGAahi FAKAMOLE ANGA MAHENI (\$M)	74
TĒPILE 4-6: VAHEVAHE PATISETI KI HE NGAahi FEITU'U (\$M)	76
TĒPILE 4-7: FAKAMOLE KI HE NGAHI TOKONI FAKALAKALAKA (TOKONI PA'ANGA MO E KOLOA \$M)	79
TĒPILE 4-8: VAHEVAHE FAKATATAU KI HE OLA FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'I HE NGAahi POUTULIKI 'O E PALANI FAKALAKALAKA KI HE 2016/17-2017/18	82
TĒPILE 4-9: VAHEVAHE 'O E PATISETI TOKONI FAKALAKALAKA FAKASEKITOA (OECD) (\$M)	84
TĒPILE 4-10: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI MEI HE NGAahi FONUA MO E NGAahi HOA NGAUE (\$M)	85
TĒPILE 4-11: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI KI HE NGAahi POTUNGAUE 'A E PULE'ANGA (\$M)	86
TĒPILE 4-12: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI TONGATAPU	88
TĒPILE 4-13: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI VAVA'U	88
TĒPILE 4-14: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI HA'APAI	89
TĒPILE 4-15: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI 'EUA	89
TĒPILE 4-16: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI HE ONGO NIUA	90
TĒPILE 4-17: NGAahi POLOKALAMA TOKONI FAKALUKUFUA	90
TĒPILE 4-18: FAKAMATALA FAKASITETISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA (\$M)	92
TĒPILE 4-19: PALANISI FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$M)	93
TĒPILE 4-20: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TUKUHAU (\$M)	94
TĒPILE 4-21: TUKUHAU VAHENGAMOA MO E NGAahi TUPU (\$M)	95
TĒPILE 4-22: TUKUHAU KI HE NGAahi KOLOA MO E NGĀUE (\$M)	96
TĒPILE 4-23 : TUKUHAU FEFAKATAU'AKI (\$M)	96
TĒPILE 4-24: KALASI 'O E PA'ANGA HŪ MAI 'IKAI TUKUHAU (\$M)	97
TĒPILE 4-25: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (\$M)	98
TĒPILE 4-26: PA'ANGA HU MAI MEI HE PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (\$M)	99
TĒPILE 4-27: FAKALUKUFUA 'O E NGAahi TOKONI MEI MULI (\$M)	99

TĒPILE 4-28: FAKAKATOA NGAHI FAKAMOLE MO E NGAHI KOLOA 'IKAI FAKAPA'ANGA (\$M)	100
TĒPILE 4-29 : NGAHI FAKAMOLE (\$M)	101
TĒPILE 4-30 : NGAHI MONU'IA KI HE KAU NGAUE (\$M)	102
TĒPILE 4-31 NGAHI TOKONI FAKASŌSIALE (\$M)	102
TĒPILE 4-32: KO E TUPU `OKU MA'U 'I HONO TOTONGI (\$M)	103
TĒPILE 4-33: NGAHI TOKONI (\$M)	104
TĒPILE 4-34: FAKATAU MAI 'O E NGAHI KOLOA 'OKU `IKAI FAKAPA `ANGA (\$M)	106
TĒPILE 4-35: FAKAFUOFUA KI HE FIEMA'U FAKAPA'ANGA (\$M)	107
TĒPILE 4-36: NGAHI NŌ 'A E NGAHI KAUTAHA PISINISI MO E TAAUTAHA MEI HE PULE'ANGA 'I HE 30 SUNE 2017 (\$M)	113
TĒPILE 4-37: NGAHI ME'AFUA KI HE NGAHI MO'UA (IMF)	114

FAKAMATALA FAKALAHĪ

NGAAHI TĒPILE

A- TĒPILE 6-1: TUPU FAKALUKUFUA 'I HE NGAHI SEKITOA LALAHĪ 'O E GDP (%)	116
A- TĒPILE 6-2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITOA NGOUE, VAO'AKAU MO E TOUTAI (%)	117
A- TĒPILE 6-3: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONUA (%)	122
A- TĒPILE 6-4: FAKAKATOA 'O E TALAFI PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI (\$M)	123
A- TĒPILE 6-5: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITOA NGAHI NGĀUE (%)	125
A- TĒPILE 6-6: PALANISI 'O E NŌ	139
A- TĒPILE 6-7: FAKATAHATAHA'I 'O E FAKAMATALA KI HE KOLOA MO E MO'UA 'A E NGAHI KAUTAHA FAKAHŪ PA'ANGA	141
A- TĒPILE 6-8: VAHEVAHE 'O E KAU FAINGATA'A'IA KI TONGATAPU MO E 'OTU MOTU	154
A- TĒPILE 6-9: VAHEVAHE 'I HE TANGATA PE FEFINE, FEITU'U MO E LAHI 'O E PA'ANGA KUO VAHE'I ATU 2015/16.	156

NGAAHI FAKATĀTĀ

A-FAKATĀTĀ 6-1: NGAahi UTA NGOUE KI MULI _____	117
A-FAKATĀTĀ 6-2: NGAahi NGOUE FUA 'O E FONUA _____	117
A-FAKATĀTĀ 6-3: NGAahi UTA IKA KI MULI 2009/10-2015/16 _____	119
A-FAKATĀTĀ 6-4 : NŌ FALE (LAHI MO E TUPU FAKATA'U) _____	122
A-FAKATĀTĀ 6-5: TUPU 'I HE NGĀUE KELI'ANGA KOLOA MO E MAKĀ (%) _____	124
A-FAKATĀTĀ 6-6: TOTONGI KI HE LOLO MO E 'UHILA (SENITI) _____	124
A-FAKATĀTĀ 6-7: FAKAKĀTOA 'O E KOLOA HŪ MAI (\$M) _____	126
A-FAKATĀTĀ 6-8: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TAKIMAMATA MO E TOKOLAHĪ 'O E FOLAU'EVE'EVA _____	127
A-FAKATĀTĀ 6-9: FAKAKĀTOA 'O E NGAahi NŌ TAAUTAHA (\$M) _____	128
A-FAKATĀTĀ 6-10: NŌ FALE (\$'000) MO E TOTONGI TUPU (%) _____	129
A-FAKATĀTĀ 6-11: HIKIHIKI 'O E TOTONGI KOLOA _____	133
A-FAKATĀTĀ 6-12: PALANISI 'O E FEHU'AKI PA'ANGA MO MULI _____	134
A-FAKATĀTĀ 6-13: TALAFI PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI _____	135
A-FAKATĀTĀ 6-14 : PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TALAFI PA'ANGA (FAKA'OSINGA 'O E MAHINA) (\$M) _____	136
A-FAKATĀTĀ 6-15: TOTONGI 'O E NGAahi KOLOA HŪ MAI _____	136
A-FAKATĀTĀ 6-16: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE KOLOA UTA KI TU'APULE'ANGA _____	137
A-FAKATĀTĀ 6-17: PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI _____	138
A-FAKATĀTĀ 6-18: 'AVALISI FAKAFETONGI PA'ANGA HE FEFAKATAU'AKI _____	138
A-FAKATĀTĀ 6-19: 'AVALISI 'O E HULU 'I HE TOTONGI TUPU _____	140
A-FAKATĀTĀ 6-20: TOKOLAHĪ 'O E KAU NGĀUE 'OKU NAU KAU KI HE POLOKALAMA RSE & SWP 'I NU'U SILA MO 'AOSITELELIA _____	150
A-FAKATĀTĀ 6-21: NGAahi KAVEINGA VIVILI MEI HE NGAahi VAHENGĀ FILI _____	152
A-FAKATĀTĀ 6-22: KAU TOULEKELEKA TU'U LAVEANGOFUA PEĀ LAVA KE KAU KI HE NGAahi SĒVESI 'I HONO VAHEVAHE FAKAMOTU _____	154
A-FAKATĀTĀ 6-23: TOKOLAHĪ 'O E KAU TOULEKELEKA TA'U 70+ 'I HE NGAahi FEITU'U KUO NAU TALI 'A E TOKONI FAKASŌSIALE 'I HE 2015/16 _____	156

NGAAHI TĒPILE FAKALAHĪ MAKEHE

TĒPILE FAKALAHĪ 6-1: OLA 'O E FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'I HE NGAAHI POUTULIKI KE POUPOU HAKE KI HE NGAAHI KAVEINGA NGĀUE FAKAFONUA _____	157
TĒPILE FAKALAHĪ 6-2 : KO E NGAAHI ME'AFUA FAKA'EKONŌMIKA 'O TONGA 'I HE, 2008/09-2015/16 _____	158
TĒPILE FAKALAHĪ 6-3: TU'UNGA 'O E NGAAHI SEKITOA 'A TONGA, 2008/09 - 2015/16 _____	159
TĒPILE FAKALAHĪ 6-4: 'AVALISI 'O E NGAAHI TOTONGI FAKATA'U KI HE TA'U 2008 - 2016, VAHA'A TAIMI 'OKU MAKATU'UNGA AI 'A HONO LILIU ('OKATOPA 2010 = 100)) _____	160
TĒPILE FAKALAHĪ 6-5: FELIULIUAKI (%) FAKATA'U 'I HE NGAAHI TOTONGI FAKATA'U 'O E NGAAHI KOLOA KI HE MĀHINA KO TĪSEMA 2008 - 2016. _____	160
TĒPILE FAKALAHĪ 6-6: KOLOA HŪ ATU 'I HE NGAAHI VAHEVAHE LALAHĪ FAKA-KASITOMU, 2008/09 - 2015/16 _____	161
TĒPILE FAKALAHĪ 6-7: NGAAHI KOLOA HŪ MAI FAKA-SEKITOA LALAHĪ, 2008/09 - 2015/16 _____	161
TĒPILE FAKALAHĪ 6-8: NGAAHI FONUA 'OKU HŪ ATU KI AI 'A E NGAAHI KOLOA, 2008/09 - 2015/16 _____	162
TĒPILE FAKALAHĪ 6-9: NGAAHI KOLOA HŪ MAI FAKA-KASITOMU, 2008/09 - 2015/16 _____	162
TĒPILE FAKALAHĪ 6-10: NGAAHI KOLOA HŪ MAI FAKA-SEKITOA LALAHĪ, 2008/09 - 2015/16 _____	163
TĒPILE FAKALAHĪ 6-11: NGAAHI KOLOA HŪ MAI KI HE FONUA MEI HE NGAAHI FONUA MULI, 2008/09 - 2015/16 _____	163
TĒPILE FAKALAHĪ 6-12: FAKAMATALA KI HE FEHŪ'AKI 'A E PA'ANGA 'A TONGA MO MULI, 2008/09-2015/16 _____	164
TĒPILE FAKALAHĪ 6-13: SAVEA FAKAPA'ANGA, 2008/09-2015/16 _____	165
TĒPILE FAKALAHĪ 6-14: FAKAIKIKI 'O HONO FAKAHOA 'O E NGAAHI NŌ 'A E PULE'ANGA _____	166
TĒPILE FAKALAHĪ 6-15: FAKAIKIKI KI HE TU'UNGA 'O E ONGO NŌ LALAHĪ MEI SIAINA _____	167
TĒPILE FAKALAHĪ 6-16: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA NŌ KI HE NGAAHI LANGA FO'OU _____	167
TĒPILE FAKALAHĪ 6-17: NGAAHI NGĀUE KI HONO FAKALELEI'I 'O E HALA PEA MO HONO VAHEVAHE KI HE NGAAHI FEITU'U TAKITAHA _____	168
TĒPILE FAKALAHĪ 6-18: NGAAHI MO'UA NŌ 'A E NGAAHI KAUTAHA 'O NGATA KI HE 30 SUNE, 2017. _____	169
TĒPILE FAKALAHĪ 6-19: FAKAMATALA FAKASITETISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA _____	170

1 Talateu

'I he kaveinga ki he patiseti 'o e 2017/18 *“Ke to e fakaloloto ange 'a hono Palani 'o e Ngāue' mo e Ngāue' i 'o e Palani' mo hono muimui' i mo vakai' i 'a e Ola”* 'oku ne tuku mai 'a e fekau 'e 'ikai malava ke palani 'a e ngāue mo ngāue' i 'a e palani' 'i ha 'aho pē pō 'e taha, ka 'e malava ia 'i ha ngāue faka'utumauku pea mo hokohoko lelei atu 'i ha taimi lōloa ke a'usia 'a hono *“Paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi e mo'ui' ki he taha kotoa”*. Ko e taumu'a ngāue' ni ke fakahoko 'i ha vaa' i taimi lōloa pea 'oku tapou ki ai 'a e taumu'a mo e tala 'o e fonua': *“Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a”* 'a ia 'oku ne tofa mai 'a e siate folau ke ne tākiekina 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalakaka 'a Tonga' (TSDF) II.

'I he **Fakamatala Patiseti** ko 'eni' 'oku 'i ai 'a e ngaahi konga lalahi ai 'e ono.

Konga 2 'oku hā ai 'a e vakai fakalukufua ki he ngaahi ola faka'ekonōmika fakamāmāni lahi', ngaahi fonua kaungā'api he Pasifiki' mo e fakalotofonua' pea pehē ki he ngaahi ola fakasōsiale' pea mo e vakai ki Tonga 'i he kaha'u'.

Konga 3 'oku fakamatala ai ki he ngaahi fokotu'utu'u fakapatiseti 'o fakatefito 'i he ngaahi Taumu'a Ola 'a e TSDF II pea mo e fakamatala ki he tu'unga 'o e ngaahi ngāue ki he 2016/17 pea pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapatiseti ki he 2017/18

Konga 4 'oku fakamatala ia ki hono fakapa'anga 'o e patiseti ki he 2017/18 'a ia 'oku kau ki ai 'a e pa'anga mei he Pule'anga' pea mo e pa'anga mei he ngaahi fonua tokoni'. 'I he fakalakalasi mo e vahevahe 'oku ngāue'aki 'e he Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga' (GFS) ki he patiseti 'o e 2017/18 pea to e fakamatala foki heni ki he tu'unga 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga'.

Konga 5 'oku hā ai 'a e fakamā'opo'opo pe aofangatuku 'o e Fakamatala Patiseti' ni; pea mo e

Konga 6 'oku hā ai 'a e fakamatala fakalahi 'i ha konga 'e nima: (i) Ola 'o e Fakalakalaka he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he fakasekitoa' mo e Vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika ki he 2016/17 'o a'u ki he 2019/20; (ii) Palanisi 'o e Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli' pea mo e ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga'; (iii) Ngaahi Ola Fakasōsiale; (iv) Ngaahi Tēpile tokoniki he fakamatala 'o e patiseti pea mo e (v) Ngaahi Fakanounou.

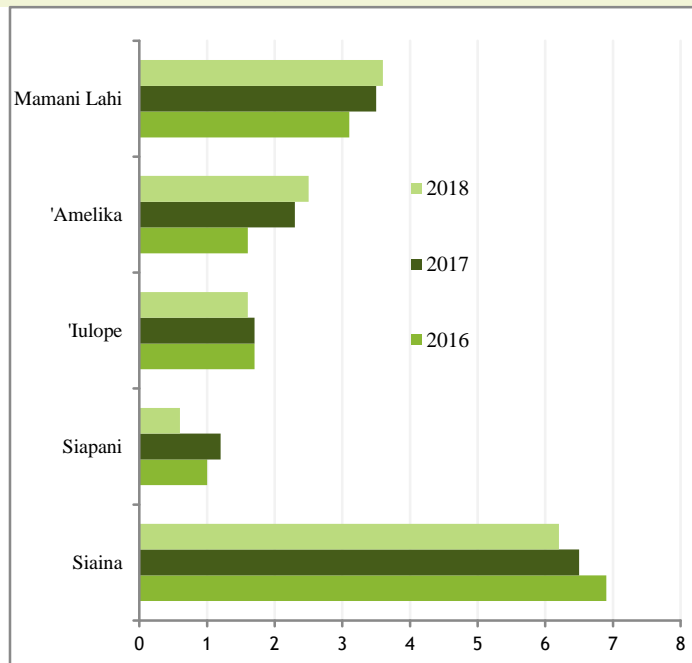
Fakamatala Makehe:

Ko e faikehekehe 'i he ngaahi mata'i fika' mo e fika fakalukufua' 'oku makatu'unga ia mei hono liliu ki he poini tesimale 'e taha.

2 'Ola 'o e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale mo e vakai ki he kaha'u

2.1 'Ata mei Māmani Lahi

FAKATĀTĀ 2-1: TUPU FAKA'EKONŌMIKA (FAKATA'U)

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Faka'ekonōmika ki Māmani – 'Epeleli 2017, IMF

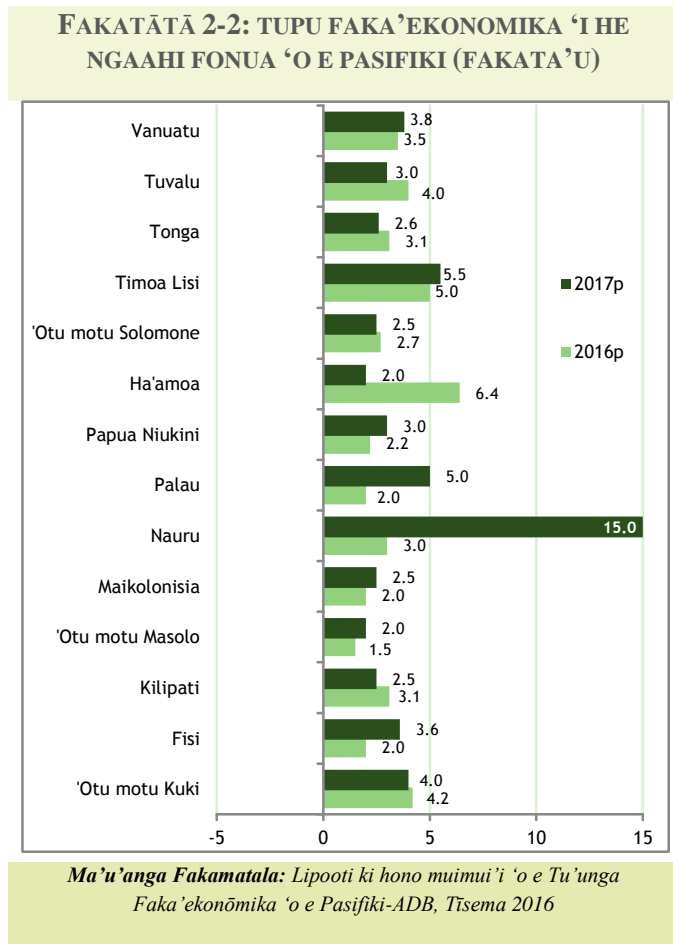
Ko e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika fakamāmāni lahi' 'oku hokohoko atu pē ke māmālie ange, makatu'unga he mavahe 'a Pilitānia mei he 'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope', ngaahi uesia felāve'i mo e feinga ke fakapalanisi 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Siaina', māmālie 'o e kake hake 'i he tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa', pea mo e holo 'i he lahi 'o e fefakatau'aki'. 'I hono ola', ne fakafuofua ai 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i he'enu fakafuofua ki he kaha'u' 'i 'Epeleli 2017, 'e tupu pēseti 'e 3.1 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika fakamāmāni lahi' 'i he 2016, ki'i holo si'i hifo pē mei he pēseti 'e 3.4 ne fakafuofua'i ki he 2015. Ka ko e vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika fakamāmāni lahi ki he 2017' 'e 'i he tu'unga ma'olunga pē, 'o fakafuofua ke a'u ki he pēseti 'e 3.5 'o fakatefito mei he hokohoko atu ai pē 'a e tupu pēseti 'e 4.5 'i he ngaahi fonua

langalanga hake' lolotonga 'a e ta'u pē ko ia'. Ko e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi fonua tu'umālie ange' 'oku fakafuofua ke hiki hake mei he pēseti 'e 1.7 'i he 2016 ki he pēseti 'e 2 'i he 2017; 'a ia ko e holo 'eni mei he pēseti 'e 2.1 ne a'u ki ai 'i he 2015 makatu'unga mei he vaivai 'a e tupu 'i he fakatupukoloa', ma'ulalo e 'inivesimeni', pea mo e tuai ange ko ia 'a e fiema'u ki he fakatau felave'i mo e hōloa ko ia 'a e tu'unga 'o e totongi koloa fakamāmāni lahi'. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika ko 'eni' 'i he tu'unga tatau 'i he 2018, 'o kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha to e ngaahi me'a 'e hoko; 'a ia ko e fakafuofua ki he ta'u 2018 ke to e kaka hake ai e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 3. (vakai ki he **Fakatātā 2-1**). Ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika ki he ngaahi fonua langalanga hake' ke a'u ki he pēseti 'e 4.8 'i he 2018. 'Oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika ki Siaina 'i he 2017' ko e pēseti 'e 6.5 – ko e pēseti 'e 6.9 ne tuku mai he fakamatala' ki Siaina 'i he kuata 'uluaki – 'i he 'amanaki 'e hokohoko lelei atu pe 'a hono tokonia 'e he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga'. Neongo 'eni', 'oku malava pē ke 'i ai ha ngaahi palopalema 'i ha fu'u fakafalala ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'a ia 'e mātu'aki hoko 'eni ke hōloa ange ai 'a e ngaahi fakamole', tautautefito ki he ngaahi longolongoa'a 'oku hoko 'i Tu'apule'anga'

Na'e hiki hake foki 'a e totongi fakamāmāni lahi 'o e lolo' ki he US\$50 ki he talamu 'i he faka'osinga 'o Nōvema 2016, ko e lava ia 'a e alea 'a e OPEC ke holoki 'a e lahi 'o e lolo 'oku nau ngaohi' mei he talamu 'e 1.2 miliona ki he 'aho (mbpd) ki he 32.5 mbpd pē ki he mahina 'e 6 'o kamata mei Sanuali 2017. 'I he 'uluaki uike 'e ua 'o Tīsema 2016', na'e to e 'alu hake ai 'a e totongi 'o e lolo' 'o laka hake he US\$57 ki he talamu 'i he ngaahi fonua 'ikai kau ki he OPEC, tautautefito ki Lūsia mo e ngaahi fonua lalahi ange' 'oku nau hū atu ki Tu'apule'anga 'a e lolo' 'i he femahino'aki ko ia mo e OPEC ke holoki 'enu lolo 'oku fakatau atu' ki he talamu pe 'e 558,000 ki he 'aho. Mei heni', 'oku hoko atu ai pe 'a e māketi fakamāmāni lahi' ke fakapalanisi,

'o hangē ko e hiki hake 'a e ngaahi fiema'u mai 'o e lolo', lolotonga ko e fiema'u lolo mei he ngaahi fonua 'ikai kau ki he OPEC, 'oku holo makatu'unga he ngaahi alepau ko 'eni'. Ko e hiki mātu'aki ma'olunga ko ia ne hoko 'i he totongi 'o e lolo' makatu'unga 'i he misaila ne tāketi'i 'e 'Amelika ki Silia 'i he 'aho 5 'o 'Epeleli 2017; ne 'i ai ai e fakafuofua mei he māketi fakamāmāni lahi' 'e malava ke hoko ha longoa'a pe ko ha tau mo 'Iulani, Lūsia mo 'Iulaki. 'Oku hā mai mei he ngaahi faka'ilonga mei Saute 'Alepea' 'e hangehangē ka maumau ai 'a e alepau 'a e OPEC 2016 'i he 2017.

2.2 'Ata mei he ngaahi Fonua kaungā'api

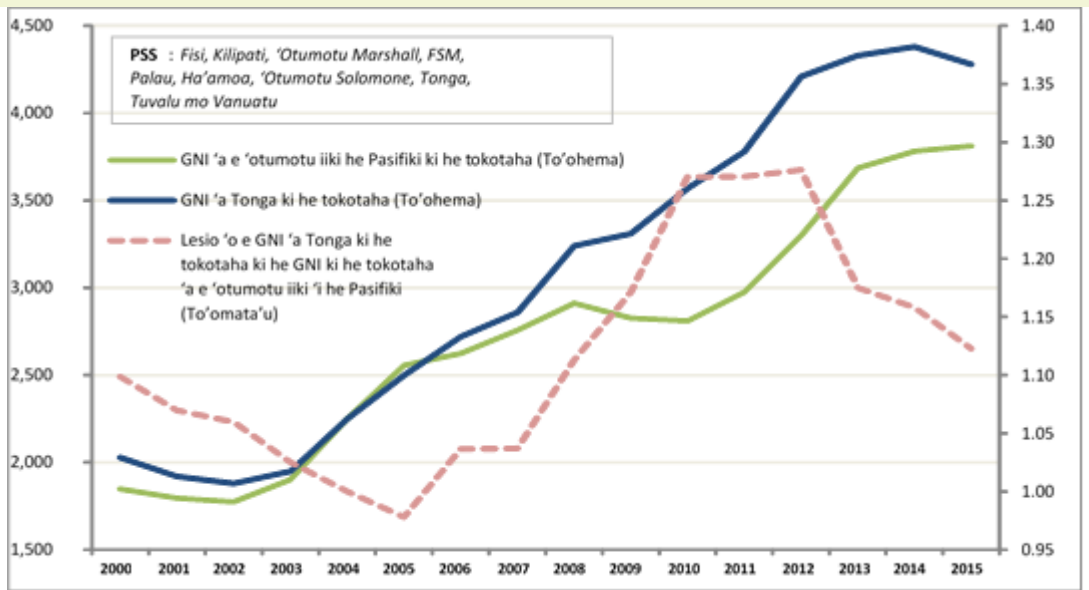
'I he lolotonga ni', 'oku fakafuofua 'e he Pangikē Langa Fakalakalaka 'a 'Esia' ko e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika ki he ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki' 'e tupu he 'avalisi ko e pēseti 'e 4.1 'i he 2017. 'Oku ma'olunga 'eni he pēseti 'e 3.2 ne fakafuofua'i ki he 2016' makatu'unga mei he ngaahi uesia ne hoko mei he la'ala'ā pea mo e fetō'aki 'a e 'uho'uha' 'a ia 'oku'ne uesia lahi ai 'a e fua 'o e ngoue' pea pehē ki he tupu faka'ekonōmika 'i he konga lahi 'o e ngaahi 'otu motu Pasifiki' 'i he 2015/16; tautautefito ki Tonga, Ha'amoā pea mo Vanuatu 'a ia ne matu'aki hā ai 'a e uesia 'o e la'ala'ā 'i he fua 'o e ngoue'. Na'e uesia lahi foki 'a Fisi 'e he matangi Saikolone ko Winston 'i he kamata'anga 'o e 2016. 'Oku kau atu pē ki heni pea mo e hokohoko atu pē 'a hono uesia 'o e ngaahi fonua kaungā'api' mei he lahi ko ia 'a e fe'alu'aki holo 'a e ngaahi potanga ika' mo e koloa fakakomēsiale 'i 'oseni' makatu'unga he feliuliuaki 'a e 'ea' pea pehē ki he ngaahi palopalema 'e hoko 'o ka to e lahi ange 'a e ngaahi saikolone fakatalopiki'.

2.3 Tupu Faka'ekonōmika 'a Tongá 'i hono Fakahoa mo e Pasifiki

'Oku ha 'i he **Fakatātā 2-3** ko e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha (GNI per capita) ki Tonga' ni 'oku tuai'aki 'a e pēseti 'e 2 'i he 2015, lolotonga ia' ko e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he ngaahi 'otu motu Pasifiki' 'oku kaka ki 'olunga 'aki e pēseti 'e 1 fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kimu'a'. 'I he ola fakakātoa' 'oku holo pēseti 'e 3 'i hono fakahoa 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga'ni ki he tokotaha ki he Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a e ngaahi 'otu motu iiki 'i he Pasifiki' ki he tokotaha (Tonga's GNI per capita to PSS GNI per capita). 'I he ta'u 'e hongofulu 'o a'u mai ki he 2015", ko e 'avalisi 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga' ni na'e pēseti 'e 5.6, ma'olunga ange ia he 'avalisi 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a e ngaahi 'otu motu iiki he Pasifiki ko e pēseti pē 'e 4.2.

'I he ta'u 'e tahaua 'o ngata mai ki he 2014, ne tupu ai 'a e talafi pa'anga hu mai mei muli' 'o makatu'unga 'i he lahi ange 'a e talafi pa'anga mai mei he kau ngaue toli fua'i'akau' talu mei he kamata mai 'a e polokalama ngaue' ni mei he 2007. Ka to e fakalahi atu e 'elia ki he polokalama ngaue' ni 'e hokohoko atu ai pe 'a e kake ki 'olunga 'a e tu'unga 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga' ni pea mo e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he Tokotaha, neongo 'a e tuai ange 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai'. Ko e fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha 'i he Pasifiki' 'e hokohoko atu ai pe 'ene tupulaki ki 'olunga'; 'o ne hulu'i mai ai 'a e to e tokolahi ange 'o kinautolu 'oku nau kau atu ki he polokalama ngaue RSE mo e SWP mei he ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki'.

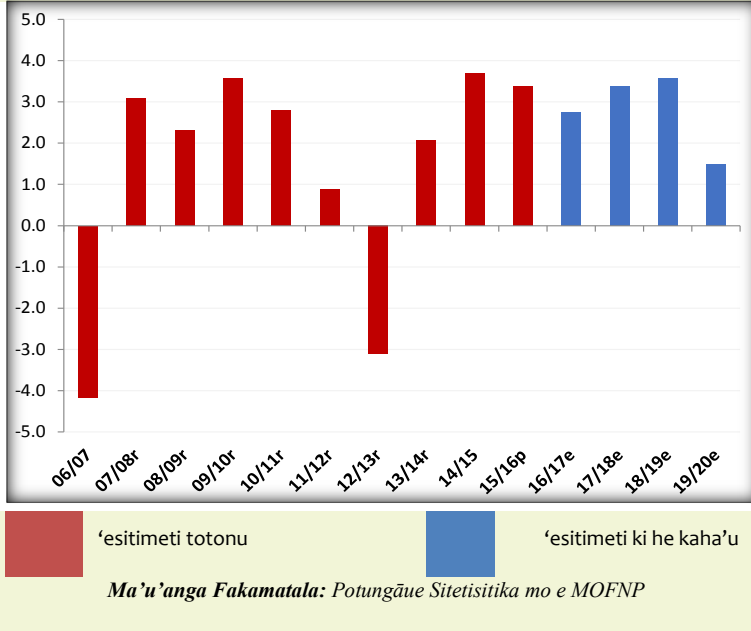
FAKATATA 2-3 : FAKALUKUFUA 'O E MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONUUA 'A E PASIFIKI (PSS) PEA MO TONGA (GNI/CAPITA), PA'ANGA 'AMELIKA, 2000-2015

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē 'a Māmāni (fakamatala 'i he ta'u)

2.4 Ola Faka'ekonōmika mo e vakai ki Tongá 'i he kaha'u

FAKATĀTĀ 2-4: TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'I TONGA KI HE 2006/07-2019/20

Ko e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika 'i he 2015/16 na'e fakafiemālie 'aupito 'a ia ne a'u ki he pēseti 'e 3.4. Na'e tokoni'i 'eni 'e he ngaahi makatu'unga kehekehe pē 'o kau ki ai 'a e ngaahi ngāue langa', to e kake hake 'a e sekitoa ngoue' pea mo e ngaahi ola lelei mei he ngaahi katoanga' pea mo 'ene to e hiki'i hake ko ia 'a e ngaahi fiema'u' ki he ngaahi sevesi' mo e fefakatau'aki' pea pehē ki he to e ma'olunga ange 'a e talafi pa'anga mai mei muli'.

'Oku fakafuofua 'e to e tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika' ki ha pēseti pē 'e 2.7 'i he 2017 fakahoa ki he ongo ta'u 'e ua kimu'a', makatu'unga 'i ha holo hifo 'a e lahi 'o e fiema'u' ki ha tu'unga anga maheni' hili 'a e ongo katoanga lalahi 'e

ua ne hoko' - Hilifaki Kalauni 'o 'ene 'Afio 'i he 2015, katoanga'i 'o e ta'u 150 'a e Kolisi ko Tupou' pea pehē ki he konifelenisi fakata'u 'a e ngaahi siasi' - tānaki atu ia ki he ngaahi katoanga fakafiefia 'o e Kilisimasi pea mo e ta'u fo'ou' pea mo e kakato ko ia 'a hono langa 'o e Hōtele Tano'a'. 'I he taimi tatau, ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika' 'e kei hokohoko atu pē 'a hono tokonia 'e he lahi 'o e ngaahi vaka meili tu'uta mai ki Tonga' ni, to e lahi ange mo e pa'anga talafi mai mei muli', mālohi pea mo hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue langa 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi ngāue langa taautaha' 'o kau ki ai 'a e 'Ofisi Fakapule'anga (St. George), to e fakalelei ki he Uafu Fakalotofonua Faua', Poloseki ki hono fakaakeake 'a e kainga Ha'apai ne uesia 'e he Saikolone Fakatalopiki ko 'Ieni (TCIRP), Poloseki ki hono teuteu'i ke matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e Ea (CRSP) mo e Ngaahi Poloseki Fakaivia 'e he La'a ki he 'Otu Motu (OIREP). 'Oku hā mai he **Fakatātā 2-4** 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika 'i he ta'u 'e hongofulu kuohili' 'o ngata mai ki he 2015/16 kau ki ai 'a e ngaahi fakafuofua ne to e fakalelei'i he ngaahi ta'u kimui' ni mai pea mo e fika fakaangaanga ki he 2015/16.

Ko e vakai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai' 'oku fakafuofua ke 'i he tu'unga lelei pē mo mālohi 'a e 'avalisi 'o e tupu faka'ekonōmika' ki he pēseti 'e 2.8. Ko e fakafuofua' 'e tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika' he faka'osinga 'o e ta'u' 'oku makatu'unga 'eni he kakato 'a e ngaahi ngāue langa. Ko e mālohi 'i he tupu faka'ekonōmika ki he sekitoa langa' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'oku tokoni'i ia 'e he ngaahi langa lalahi 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni' pea mo e ngaahi ngāue langa kehe 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ki ai' hangē ko e Hala Fakakavakava mei Ma'ufanga ki Folaha', fakalahi 'o e faipa 'opitiki ki Vava'u mo Ha'apai', Poloseki ki he Sekitoa ke Matu'uaki 'a e Mo'ui Lelei' ki Ha'apai (IURSP), Tokoni Fakapa'anga ki he ngaahi ngaue ki he matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e Ea (GCF), ngaahi poloseki ki hono malu'i 'o e matātahi, Hala fakakavakava 'a 'Eua', pea mo e fakaangaanga ki he Toho'anga vaka'. 'Oku fakafuofua 'e tupu lelei pē 'a e sekitoa ngoue', vao'akau' mo e toutai' 'o pou pou ki ai 'a e ngaahi polokalama faka'ai' ai kehekehe pē mo e 'inivesimeni 'i he ngoue', vao'akau' mo e toutai'. Ko ha tupu lelei pehē 'oku fakafuofua ke hā mai mei he

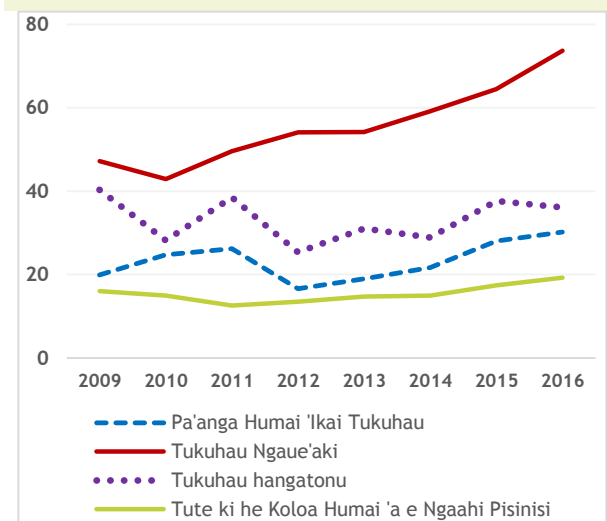
sekitoa ki he ngaahi ngāue', 'o fakaivia 'eni 'i he hoko atu 'a e lahi ange 'a e pa'anga talafi mai mei muli' makatu'unga he mālohi 'a e vā fetauhi'aki 'a e Kainga Tonga 'i muli' pea pehē ki he to e tokolahi ange 'o e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama toli fua'i'akai 'a e RSE mo e SWP, ko e fakafuofua' 'e to e tokolahi ange pea mo e kau folau'eve'eva' mo e pa'anga 'oku ma'u mei ai'. 'Oku fakafuofua foki 'e to e lahi ange pea mo e ngaahi ngāue fakatakimamata' 'o tokonia 'e he tukupā mei he ngaahi fonua 'e 11 mei he Pasifiki' 'a ia ne nau fakamo'oni ki he Aleapau ne fakamo'oni 'i 'Epeleli 2017 ke tauhi mo malu'i 'a e tofua'a'. 'Oku to e kau foki mo e fakafuofua 'e hokohoko atu pē 'a e lelei ange 'a e ngaahi ngāue mo e tu'utu'uni ngāue fakapangikē pea mo to e mā'opo'opo ange 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'a ia 'e tokoni 'eni ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

2.4.1 Tu'unga Fakapa'anga

Ko e tu'unga fakapa'anga ki he ta'u 2015/16 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 2 'o e mahu'inga 'o e koloa fakatupu fakalotofonua'. 'Oku makatu'unga 'eni he kake 'a e tānaki 'o e pa'anga hū mai mei tukuhau ngāue'aki' (CT) mo e tukuhau mei he fakafetongi pa'anga' (levy) 'a ia na'e kamata tānaki 'i Sune 2016' ke tokoni ki hono fakapa'anga hono fakalalakaka e Sipoti. Ko e kake ko 'eni 'i he pa'anga hū mai' 'oku fenāpasi ia mo e taumu'a ke a'usia 'a e taha 'o e ngaahi taumu'a fakapa'anga' 'a ia ko e pēseti 'e 22 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' ki he mahu'inga 'o e koloa ngaohi fakalotofonua. Ko e ngaahi taumu'a fakapa'anga kehe' 'oku hā ia 'i he *Tēpile 2-1*.

Oku si'isi'i ange 'a e fakamole 'i he 2015/16' 'i hono fakahoa ki he ta'u 2014/15' makatu'unga mei he founa ki hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole'. Ko hono pukepuke 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga' 'oku fiema'u ia ke matu'aki tokanga'i 'a e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue'. Ko e lahi 'o e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue 'i he 2015/16 na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua', 'a ia 'oku ma'olunga ange he pēseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' kuo fokotu'u ko e taha 'o e ngaahi me'afua fakapa'anga'. Ko hono faka'atā' ko ia' ke to e lahi ange 'a e ngaahi fakamole ki he vāhenga 'oku ne hulu'i mai ai ha faingata'a'ia fakapa'anga tautautefito ki he ivi ngāue 'a e Pule'anga' he 'ene ngaahi taumu'a ngāue hangē ko ia 'oku hā atu 'i he *Fakatātā 2-6*.

FAKATĀTĀ 2-5: TUKUHAU FAKALOTOFONUA (\$M)

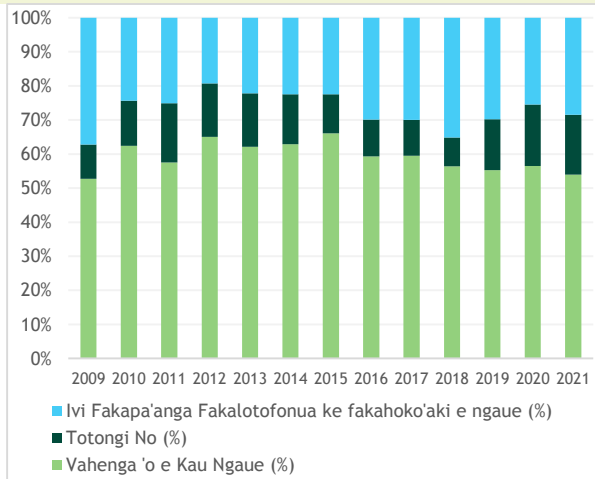

Ma'u'anga Fakamatata : MOFNP

'Oku si'isi'i ange 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga' 'i he ta'u fakapa'anga 2015/16 mei he 2013/14. 'Oku makatu'unga 'eni mei he holo 'a e fakamole ki hono fakatau mai 'a e ngaahi koloa' mo e ngāue 'aki ha founa mālohi hono pule'i 'o e fakamole.

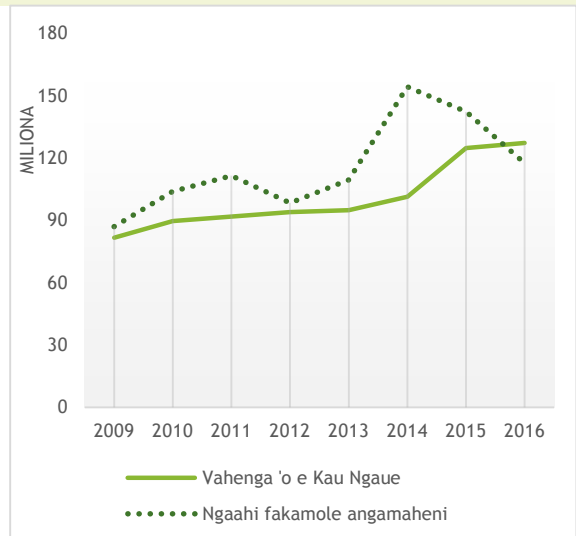
Na'e kei ma'ulalo pē 'a e tu'unga 'o e palanisi fakapa'anga' 'i he 'avalisi 'o e fe'āmokaki fakapa'anga pēseti 'e 1 'o e Mahu'inga lolotonga 'o e koloa ngaohi fakalotofonua 'i he ngaahi ta'u 'e 8 kuohili'. Ko e tu'unga ko 'eni 'oku hā mahino ia mo e to e kake hake ko 'eni 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua pehē ki hono pule'i lelei 'a e ngaahi fakamole'.

FAKATĀTĀ 2-6: IVI FAKAPA'ANGA FAKALOTOFONUA (% 'O E PA'ANGA HU MAI FAKALOTOFONUA)

Ma'u'anga Fakamatala : MOFNP

FAKATĀTĀ 2-7: NGAAHI FAKAMOLE (\$M)

Ma'u'anga Fakamatala : MOFNP

TĒPILE 2-1: NGAAHI ME'AFUA FAKAPA'ANGA

Ngaahi Me'afua Fakapa'anga	taketi	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
Pa'anga Humai Fakalotofonua ki he GDP (%)	oua toe si'i hifo he 22%	25.4	29.1	24.1	23.3
Vahenga 'o e kau Ngaue (% 'o e Pa'anga Humai Fakalotofonua mo e Fakamole angamaheni)	ikai ke toe lahi hake 'i he 53% 'o e pa'anga Humai Fakalotofonua pe lahi hake 'i he 45% 'o e fakamole angamaheni	56.7	53.4	51.8	50.3
Mo'ua No ki tu'apule'anga ki he GDP (% 'o e GDP)	ke ma'ulalo hifo he 50%	44.0	42.7	38.8	35.2

Ma'u'anga Fakamatala : MOFNP

2.4.2 Ngaahi makatuliki 'o e 'ekonōmika 'o Tonga'

2.4.2.1 Longomo'ui 'a e ngaahi ngāue langa'

TĒPILE 2-2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'I HE SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONUA

	12/13r	13/14r	14/15	15/16p	16/17e	17/18e	18/19e	19/20e
Ngaue Keli'anga Koloa mo e Ma	-25.7	2.4	9.1	5.8	24.5	30.4	28.5	4.4
Ngaohi'anga Koloa	6.8	-0.1	4.2	1.3	0.8	1.0	1.3	1.2
Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai	1.3	0.7	2.1	8.3	1.2	1.4	1.3	1.1
Ngaahi Ngaue Langa	-29.9	3.3	20.2	12.6	16.2	20.0	18.7	2.9
Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalot	-14.5	1.6	10.9	7.8	9.4	12.4	12.5	2.4

r - fakafuofua fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika)

p - 'esitimetri fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika)

e - 'esitimetri fakaangaanga (fakahoko 'e he MOFNP)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e MOFNP

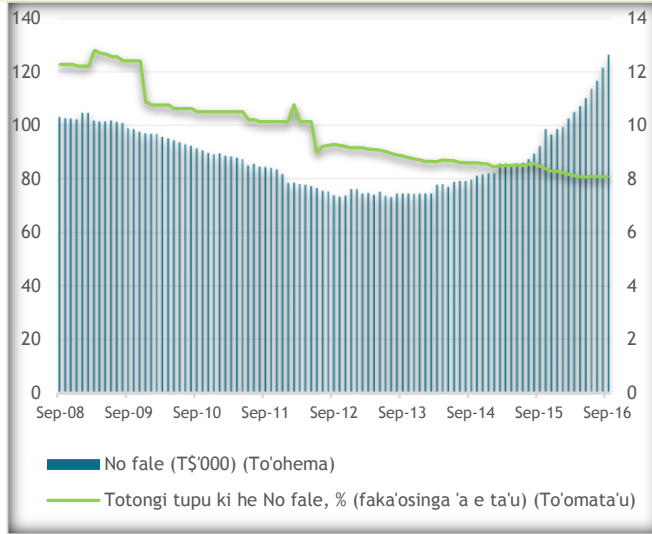
Ko hono fiema'ua 'o e ngaahi koloa mei he ngaahi keli'anga maka', 'uhila mo e vai' pea pehē ki he ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua' 'oku fakafuofua ke tupu fakautuutu he ta'u 'e ua ka hoko mai', 2017/18 ki he 2018/19. Ko e hiki ko ia 'i he lahi 'a hono fiema'ua 'a e ngaahi koloa ko 'eni' 'oku fai tokonia ia mei he tupu fakautuutu 'a e ngaahi nō 'i he ngaahi pangikē ki he sekitoa langa' pea pehē ki he to e lahi ange 'a e ngaahi poloseki 'i he ngaahi sekitoa kehekehe 'oku fakapa'anga 'e he 'u fonua tokoni'.

'Oku fakafuofua 'e tupu vave ange 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi keli'anga maka' 'aki 'a e pēseti 'e 5.8 ki he ta'u 2015/16 pea 'oku fakafuofua ke to e hiki hake 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai' 'aki 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 21.1. Ko e tupu vave ko 'eni' 'i he sekitoa ni 'oku'ne hulu'i mai 'a hono fakalato 'e he ngaahi keli'anga maka' 'a e ngaahi fiema'u 'one'one mo e maka he kalasi kehekehe ke feau'aki 'a e ngaahi fiema'u 'a e sekitoa langa'. Ko hono fakalahi 'o e Uafu Fakalotofonua ko Fāua', ko e poloseki lahi 'eni' 'a ia 'oku ne fiema'u 'a e maka lahi 'aupito. Ko e langa 'o e mala'e tāpulu luo 18 'oku ne fakalahi mai 'a e ngaahi ngāue ki he sekitoa langa' pea pehē ki he ngaahi sekitoa 'oku nau felālāve'i'. 'Oku makehe mei ai', ko e ngaahi poloseki langa kehekehe pē 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni 'oku nau tānaki mai 'a e ngaahi mahu'inga ki he sekitoa'.

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi ngofua langa kuo tuku atu' na'e fakafuofua ke hiki hake ki he \$53 miliona 'i Novema 2016 fakahoa ki he \$36 miliona na'e foaki 'i Novema 2015. Ko e hiki hake ko 'eni' 'i he mahu'inga 'o e ngaahi langa' tu'unga 'i he ngaahi ngāue 'i he sekitoa taautaha' mo e Pule'anga' fakatou'osi.

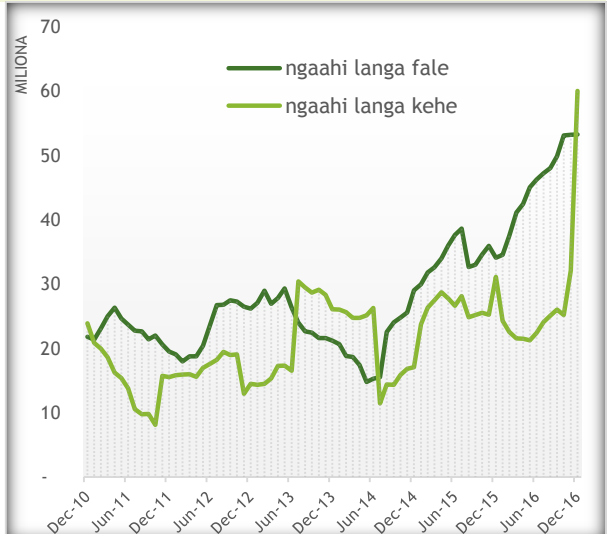
'Oku lipooti 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ko e tupu 'a e ngaahi nō na'e fe'unga mo e \$53.4 miliona (16.2 pēseti) he ta'u 'e taha 'o a'u mai ki Sanuali 2017, 'a ia 'oku laka ia he tupu \$36.3 miliona (12.4 pēseti) 'i he ta'u 'e taha 'o ngata mai ki Sanuali 2016.

FAKATĀTĀ 2-8: NGAahi NŌ FALE

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

FAKATĀTĀ 2-9: MAHU'INGA 'O E NGAahi LANGA KUO 'OSI FAKANGOFUA

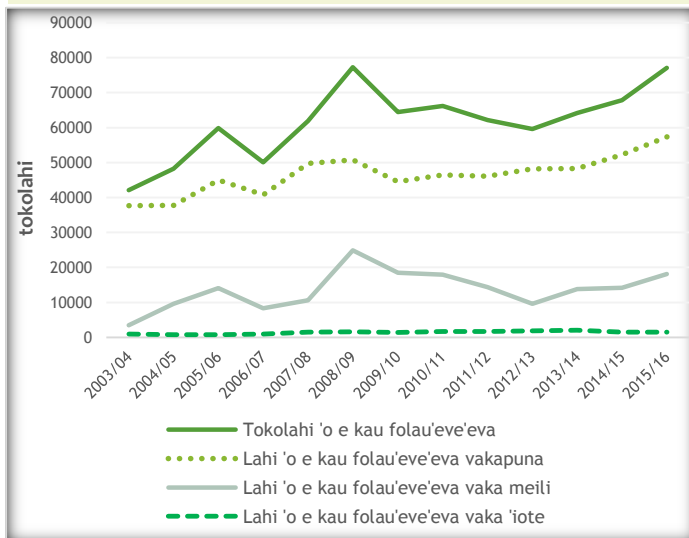
Ma'u'anga Fakamatala: MOI

2.4.2.2 Ngaahi kĀtoanga' pea mo e ngaahi fiema'u ki he ngaahi ngāue' pē sevesi' (Ngaahi Hōtele mo e ngaahi Falekai)

Ko e fakafuofua ke tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2016/17 ki he sekitoa ko 'eni' 'oku makatu'unga ia 'i he foki 'a e ngaahi ivi fakatau 'a e kakai ki he anga maheni. Ko e kĀtoanga tā tu'o taha 'oku ne fakaivia 'a e ivi fakatau 'o e kakai' he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku hoko 'a e ngaahi ngāue

fekau'aki felave'i mo he ngaahi kĀtoanga ni ke ne faka'ai'ai 'a hono fiema'ua 'a e ngaahi ngāue 'o hangē ko ia 'oku hā mei he ngaahi ngāue'anga iiki 'o e sekitoa ko 'eni'. Lolotonga 'oku si'isi'i pe 'a e tokoni 'a e Sekitoa Hotele mo e ngaahi Falekai' ki he Mahu'inga Fakatupu Koloa fakalotofonua fakalukufua ka 'oku mahino 'aupito 'a 'ene tokoni ki he sekitoa takimamata', fefononga'aki' mo e fetu'utaki' pea mo e sekitoa fefakatau'aki'.

FAKATĀTĀ 2-10: TOKOLAHi FAKATA'U 'O E KAUFOLAU'EVE'EVA

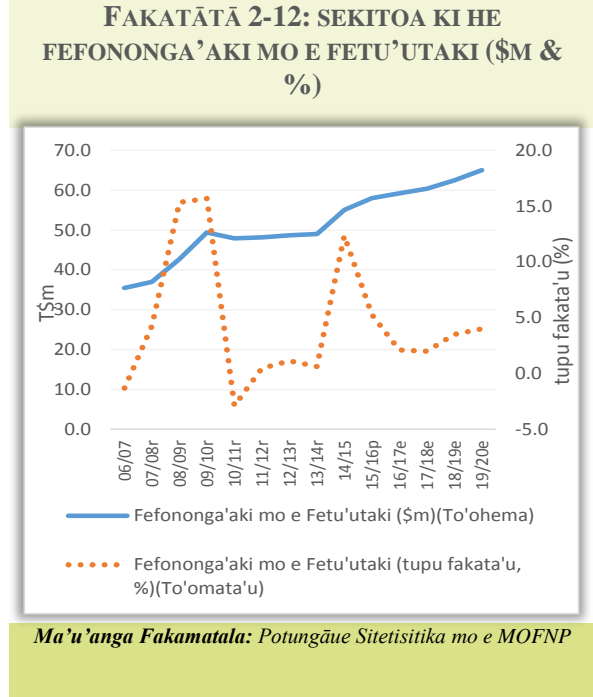
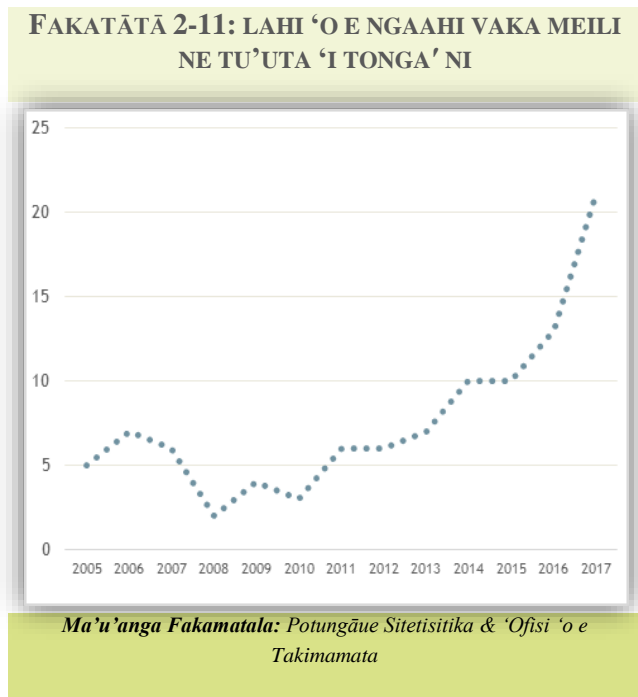

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

folau 'eve'eva) 'i he 2015/16 fakahoa ki he 2014/15. Taimi tatau, ko e tu'unga 'o e pa'anga hū mai mei he kau folau 'eve'eva' ki he 2015/16 'oku hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 3.3 ki he pa'anga 'e \$85.1 miliona

fakahoa ki he fika ko ia na'e lekooti he 2014/15. Ko e tokolahi 'o e kau Tonga 'oku nau folau 'eve'eva mai' na'e ma'olunga 'aki 'a e pēseti 'e 15.7 he 2015/16 fakahoa ki he 2014/15. Kaekehe, ko e felāve'i 'a e kau Tonga folau 'eve'eva mai' pea mo e sekitoa hotele' ki he 2016/17 'oku fakafuofua ke to e ma'ulalo ange 'a e tokolahi 'o kinautolu te nau manako ange pē ke nau nofo mo honau ngaahi fāmili pea mo e ngaahi kaungame'a. Ko ia ai 'oku fakafuofua ko e tupu 'a e sekitoa ko 'eni ki he 2016/17 'e 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 0.4 pea pehē ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'Oku 'amanaki ke to e mālohi ange 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' makatu'unga mei he tokolahi ange 'a e kakai hili ha kakato 'a hono fakalahi 'o e uafu Fua pea pehee ki hono fakafo'ou 'o e mala'evakapuna Fua'amotu'. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he kaha'u 'o e sekitoa ko 'eni 'a ia 'e fai tokonia 'eni 'i he lahi ange 'a e ngaahi loki 'e faingamālie ka e tautautefito ki hono toki fakaava ko 'eni 'a e Hōtele Tano'a' 'i he 2016/17. 'Oku tānaki mai ki heni 'a e ngaahi hōtele iiki 'i Tongatapu 'a ia 'oku nau fakalahi mai 'a e ngaahi nofo'anga.

Na'e hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi vaka meili kuo tu'uta mai ki Tonga'ni 'aki 'a e pēseti 'e 30 'i he ta'u 2016 'a ia 'oku ne tokoni lahi ki he tupu 'a e sekitoa ko 'eni'. 'Oku fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e ngaahi vaka meili 'e tu'uta mai ki Tonga'ni 'aki 'a e pēseti 'e 62 ki he ta'u 2017 'o makatu'unga 'eni mei he lahi 'o e ngaahi vaka meili kuo fakapapau'i mai te nau taulanga mai ki Tonga'ni 'i he konga kimu'a 'o e 2017.

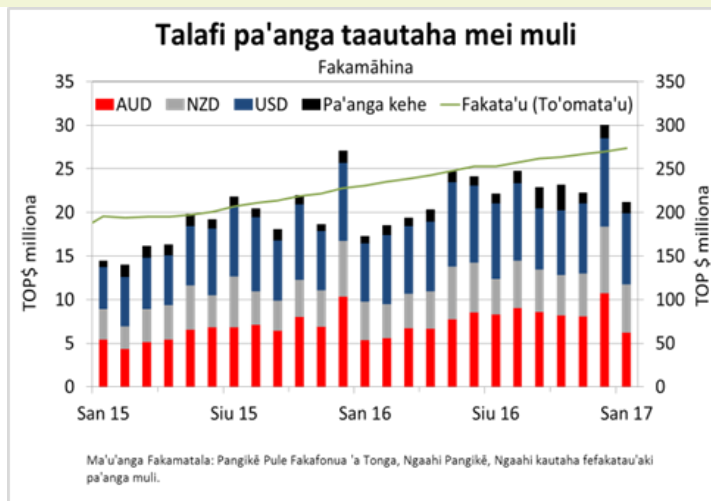
Ko e sekitoa ko 'eni' 'oku tokoni lahi ki ai 'a e halanga vaka fo'ou mo hangatonu ko ia mei Fisi ki Vava'u 'a ia na'e kamata 'ene fepuna'aki 'i 'Epeleli 2016, kimu'a he kamata ko ia hono katoanga'i e fakamanatu 'o e Kolisi ko Tupou. Na'e fakafuofua 'e ofi he pēseti 'e 4.6 'a e tupu ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'o makatu'unga he fakakaukau 'e kakato kotoa 'a e ngaahi langa lalahi ko ia na'e palani ke fakahoko'. Ko e ngaahi langa lalahi ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a hono fakalahi 'a e mala'evakapuna Fua'amotu' mo Lupepau'u', ko hono to e fakalahi 'a e uafu fakalotofonua Fua pea mo e vaka uta koloa mo e pāsese ko e Vaomapa' ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u folau ki he vaha'a 'o Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu'. 'Oku tokoni foki ki ai mo e polokalama fakalelei 'oku lolotonga fakahoko ki he hala pule'anga'. Ko e sekitoa fetu'utaki 'oku fakafuofua ke tupu fakautuutu ai pē 'i he 'avalisi 'o hangē ko e sekitoa fefononga'aki' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai' makatu'unga mei he ngaahi poloseki langa lalahi hangē ko hono fakalahi 'a e laine keipolo faipa

'opitiki ki he ngaahi tukuimotu' (Vava'u mo Ha'apai) pea mo e poloseki ki hono fakafehokotaki fakafetu'utaki 'a e Pule'anga (e-government).

2.4.2.3 Talafi pa'anga mei muli

'Oku kei hoko pe foki 'a e talafi pa'anga mei muli' ko e tefito'i ma'u'anga pa'anga hū mai ki he kakai Tonga'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē 'a Mamani' (2014) 'oku kau 'a Tonga he ma'olunga taha 'i mamani' 'i hono fakahoa 'a e lahi 'o e talafi pa'anga ki he lahi 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua, 'o ofi he pēseti 'e 27. 'Oku hoko 'a e talafi pa'anga' ko e tokoni lahi kihe ngaahi famili; fakafuofua ki he pēseti 'e 80 'o e talafi pa'anga' 'oku ngāue'aki ia ki hono feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi fāmili' (Pangikē 'a Māmani ibid). Tukukehe ange mei he 'ene tokoni ki he ngaahi fāmili taautaha', 'oku to e tokoni foki 'a e talafi pa'anga' ki hono fakaivia 'a e kau konisiuma 'i he ngaahi sekitoa kehekehe 'o e fonua'.

FAKATĀTĀ 2-13: FAKAKATOĀ 'O E TALAFI PA'ANGA FAKATAAUTAHA MEI MULI (LAHI FAKATA'U, \$M)

Ma'u'anga Fakamatata: NRBT

'I he māhina 'e hongofulu mā ua 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e a'u ai 'a e talafi pa'anga taautaha mei muli' ki ha tu'unga ma'olunga 'aupito ko e \$273.8 miliona. 'I he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e tupu pēseti 'e 18.6 'eni' 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo'osi' pea na'e 'avalisi fakamāhina ki he \$22.8 milliona. Fakafuofua ko e pēseti 'e 89 'o e talafi pa'anga ko 'eni' 'oku fakafou mai ia 'i he Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli', 'a ia ko e tupu 'eni mei he pēseti 'e 86 'i he ta'u kuo'osi. Ko e lahi ange e ngaahi va'a 'o e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' 'i he ngaahi tukui kolo', na'e tokoni ia ki hono fakafaingofua' 'i 'a hono ngāue'aki 'e he kau kasitomā' 'a 'enua sēvesi. Na'e tupu kotoa

e talafi pa'anga mai 'i he ngaahi pa'anga muli' 'i he ta'u, 'a ia ne tu'ukimu'a ai e pa'anga 'Aositelēlia 'aki e \$15.0 miliona (19%), hoko ki ai 'a e pa'anga 'Amelika' ne tupu 'aki e \$14.3 miliona (17%), pea pehē ki he pa'anga Nu'usila na'e tupu 'aki e \$9.7 miliona (19%). Ko e tupu 'o e kakai 'oku nau kau ki he polokalama ngāue fakataimi 'i muli', 'a ia 'oku 'iloa ko e ngāue toli fua' 'i' akaú (RSE) 'oku tokoni ia ki he ma'olunga ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli. Na'e fe'unga 'a e talafi pa'anga taautaha mei muli' mo e pēseti 'e 37 'o e fakakātoa e pa'anga hū mai mei muli' 'o fakahoa ki he pēseti 'e 41 'i he ta'u kuo'osi

2.4.2.4 'Atakai lelei ki he ngaahi ngāue fakapangikē

Ko e lelei 'o ha founga ngāue fakapangikē 'oku matu'aki tokoni lahi ia ki he tupu faka'ekonōmika' 'o fakafou atu 'i hono fakahoko mo hono totongi atu 'o e ngaahi ngāue' ke ne hiki' 'i hake 'a e tu'unga ki ha vave mo tonu ange 'a e fakahoko ngāue 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. Ko e to e ma'ama'a ange 'a e ngaahi totongi tupu ki he nō 'oku'ne faka'ai' ai ke to e lahi ange 'a e ngaahi 'inivesimeni' pea mo longomo'ui ange pea mo e ngaahi ngāue fakapangikē 'o tatau pē ki he ngaahi pisinisi' mo e fakataautaha'. Ko e ngaahi lelei kotoa ko 'eni' 'oku hā mai ia he ngaahi fakamatata fakamuimui taha 'oku ala ma'u' 'oku hā mai ai 'a e kake 'i he tu'unga 'o

e tupu 'o e ngaahi nō fakataautaha' hili ia ha'ane tō lalo 'i ha ngaahi ta'u lahi he 'osi 'a e faingata'a'ia faka'ekonōmika fakamāmāni lahi'.

'Oku hokohoko atu pe 'a e fengāue'aki 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga pea mo e sekitoa ki he ngaahi ngāue fakapa'anga ki hono fakahoko 'a e ngaahi founga faka'ekonōmika fakapotopoto fakalukufua pea mo e ngaahi fakalelei fakalao hili a e lahi ko ia 'a e ngaahi nō palopalema 'a ia na'e a'u ki he tumutumu ko e pēseti 'e 20 'i Ma'asi 2009 pea pehē ki he ngaahi pole na'e fetaulaki mo e ngaahi pangikē kimu'a he ta'u 2009 tānaki mai ki ai mo e uesia kovi ko ia 'a e tōlalo fakapa'anga fakamamani lahi. Koe'uhi kuo kake mai 'a e tu'unga 'a e ngaahi pangikē fakataha mo e sai 'enau ngaahi nō pea holo mo e tu'unga 'o e ngaahi nō palopalema 'a ia na'e a'u ki he pēseti 'e 1.9 'i 'Okatopa 2016. 'I he tu'unga fakata'u, na'e holo 'a e tu'unga 'o e ngaahi nō palopalema 'aki 'a e pēseti 'e 30 (\$7.3 miliona), makatu'unga 'i he holo pēseti 'e 12.4 (pe \$2.4 miliona) 'a e ngaahi nō palopalema mei he ngaahi pisinisi – takimamata mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa'. 'Oku kei hokohoko pe foki 'a e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga 'o fakafou 'i he pa'anga nō fakalalakaka 'a e Pule'anga 'i ha tupu ma'ama'a 'a ia 'oku fakalele 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga - 'a ia 'oku ne tokonia 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he nō ki he ngaahi sekitoa taautaha. Neongo 'a e holo 'a e nō 'oku 'oatu ki he ngaahi pisinisi', ka 'oku kei lekooti lelei pe foki 'a e ngaahi totongi nō fakafoki'. 'I he 'ene a'u mai ki 'Okatopa 2016, na'e tupu 'a e nō taautaha tu'unga 'i he ma'ama'a ko ia 'a e totongi tupu'. Ko hono fakahū fo'ou mai ko ia 'a e nō ki hono fakalelei 'o e ngaahi 'api nofo'anga' mei he polokalama nō 'a e Sino'i Pa'anga Mālōlō Fakafonua na'e kamata 'i Siulai 2016 'o tokoni lahi ia ki hono fakakake 'a e nō ki he sekitoa langa'.

2.4.2.5 Ngaahi Totongi Koloa

Ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa' ne hā mai ia he kongā hono ua 'o e 2016/17 'a e fetō'aki 'i he ngaahi tute 'a e kasitomu he koloa me'atokoni hū mai mei Tu'apule'anga' 'o fakataumu'a ke faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei' 'a ia ne kamata hono ngāue'aki 'i Siulai 2016. Ko e lahi 'o e hiki fakata'u 'i he totongi 'o e koloa he ta'u 'oku ngata ki Fepueli 2017 na'e pēseti 'e 8.9 fakahoa ki he pēseti 'e 5.4 'i Sanuali 2017. Lolotonga e ta'u, ko e totongi ki he koloa me'atokoni hū mai mei Tu'apule'anga' ne kei hoko pē ia ko e makatu'unga mālohi ke ne tataki 'a e hū'unga 'o e totongi ki he ngaahi koloa hū mai mei Tu'apule'anga'. 'I he'ene pehē, ko ha ngaahi fetō'aki he totongi 'o e koloa fakamāmāni lahi' te ne uesia 'a e tu'unga 'o e totongi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua'.

2.4.2.6 Ngaahi Tu'utu'uni ngāue' mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'

'Oku uesia lahi 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga' 'a e tupu ne fakafuofua'i ki he sekitoa ki he ngaahi ngāue 'a e pule'anga'. Fakatātā ki heni', ka 'i ai ha liliu 'i he tu'utu'uni ngāue ki hono fakahū mai 'o ha kau ngāue fo'ou ki he pule'anga' te ne uesia 'a e tupu ne fakafuofua'i ki he sekitoa'ni. Ko e tu'utu'uni ngāue 'i he 2014/15 ke to'o 'a e ngaahi lakanga 'oku 'atā 'i he levolo 9A ki lalo' ka 'oku te'eki ke fakahū ki ai ha tokotaha ngāue, 'oku hā mai ia he tupu ne fakafuofua'i ki he 2015/16. Ko e tu'unga tatau pē 'oku 'amanaki ki ai he 2016/17 'i he 'avalisi 'o e tupu pēseti 'e 0.5 ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'Oku kei fakahoko pē 'e he Pule'anga hono fatongia ko hono pule'i lelei mo fakapotopoto'i 'ene ngaahi fakamole' fakatatau ki he'ene tu'utu'uni fakapa'anga pea taimi tatau 'oku kei malava pe hono ngaahi tefito'i fatongia ki he fonua'.

2.4.2.7 Kake mei he uesia 'o e la'ala'ā' 'i he sekitoa Ngoue

'Oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika 'i he Sekitoa Ngoue ke 'i he pēseti 'e 1.1 'i he ta'u 2016/17. 'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau ai pe 'a e tupu 'a e Sekitoa'ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'o a'u ki he 2019/20. 'Oku fakafōtunga mai 'i he tupu ko 'eni 'a e to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e 'ea 'i he hili 'a e fa'ahita'u la'ala'ā (El Nino) 'i he konga kimu'a 'o e ta'u 2014. Na'e hoko foki eni ke ne holoki lahi 'a e ola 'i he fua 'o e ngoue 'o tatau pē he'ene hū atu ki he māketi ki Tu'apule'anga' mo e fakalotofonua'. Na'e hā mai 'eni 'i he tō lalo 'aki 'a e pēseti 'e 4.8 'i he tupu 'o e Sekitoa'ni ki he ta'u 2014/15, 'a ia ne holo 'a e lahi 'o e koloa ngoue hū atu ki Tu'apule'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 17. Na'e to e lekōoti foki mo e holo pēseti 'e 2.9 'i he lahi 'o e ngoue fakalotofonua fakafehoanaki ki he 2013/14.

Na'e to e fakalalakaka ange 'a e tu'unga 'o e 'ea 'i Tonga ni 'i he 2015/16, 'aki 'a e hokohoko mai 'a e 'uha 'o hangē ko ia 'oku anga maheni 'aki'. Na'e hiki 'a e lahi 'o e 'uha ne tō 'i he 2015/16 'aki 'a e pēseti 'e 40 fakafehoanaki ki he 2014/15. 'Oku poupu lelei 'a e hiki 'i he lahi 'o e 'uha' ke to e hiki ai 'a e lahi 'o e hū atu 'a e ngoue, 'a ia na'e fe'unga mo e pēseti 'e 23. Ko e hina' na'e hulu 'ene hiki' 'aki 'a e pēseti 'e 71 'i he ta'u 2015/16. Na'e hiki foki mo e ngaahi ngoue kehe', 'o kau ai 'a e 'ufi 'a ia ne hiki pēseti 'e 86, pea hiki pēseti 'e 22 'a e kava-Tonga'. Ko e lahi 'o e vanilla ne hū atu ki Tu'apule'anga' na'e hiki lahi mei he (mt) toni 'e ko e 0.77 ki he toni 'e 5.89 'i he vaha'a taimi tatau.

Kuo tali foki 'e he Pule'anga' 'a e Palani ki he Sekitoa Ngoue 'a Tonga (TASP) 2016-2020. 'Oku fehokotaki 'a e palani 'i he sekitoa ngoue' ki he Ola Fakafonua F 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II: ke *"Tupulekina e ngāue kafataha ke lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele mo e 'ātakai pea ke fakasi'isi'i e tu'u laveangofua ki he feliuliuaki e 'ea'.* Ko e ngaahi taumu'a leva eni 'o e Palani ki he Sekitoa Ngoue:

- i. Tokangaekina ha 'ātakai 'oku malava ke ne matu'uaki 'a e ngaahi ha'aha'a 'o natula;
- ii. Ke fakafaingofua'i ange 'a e vā fengāue'aki;
- iii. Ke fakalahi ha founa ngoue ma'a e fonua' te ne malava ke matu'uaki 'a e ha'aha'a 'o natula'; pea mo
- iv. Ke to e lahi ange mo tu'uloa 'a e ma'u'anga pa'anga 'i he ngaahi kolo ki 'uta.

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e ngaahi polokalama mo e poloseki 'i he Palani ki he Sekitoa Ngoue 'a Tonga' (TASP) 'e tokoni ki hono paotoloaki 'a e fakahoko fātongia 'o e Sekitoa'ni, mo tokoni foki ki he tupu fakalukufua 'o e 'ekonōmika. 'Oku to e tānaki foki ki heni mo hono faka'ai'ai 'e he Palani' ha founa ngoue 'oku to e lelei ange mo fakasi'isi'i ai 'a e tu'u laveangofua ki he feliuliuaki 'o e 'ea'. 'Oku tokoni'i 'eni 'e he ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka', hangē ko e FAO, IFAD, MFAT DFAT, PRC pea mo e UNDP.

2.4.2.8 Ngaahi fakalelei ki he Tukupau

'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakalelei ki he tukupau' 'a ia na'e toki tali 'e he Kapineti' 'o fakataumu'a ki hono hakeaki'i 'a e ivi ngāue 'o e fonua' ka e malava ke nga'unu 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua' fakataha mo hono fakaivia 'a e kau masiva 'i he fonua'. Ko e fakalelei ko 'eni' 'oku kau ai:

- ✚ Hono hiki'i hake 'a e fakangatangata ki he vāhenga 'oku 'ikai tukupau'i mei he \$7,400 ki he \$10,000;

- ✚ Ko e tukuhau ki he kau ma'u vāhenga ma'olunga ange' kamata mei he \$60,001 pē lahi ange ai, ke hiki hake mei he pēseti 'e 20 ki he pēseti 'e 25; 'a ia 'oku 'uhinga 'eni ko e fa'ahinga 'oku nau vāhenga ma'olunga ange' 'e to e hiki hake 'enau totongi tukuhau' kamata 'i he 2017/18; pea mo
- ✚ Faka'atā pē pēseti 'e 0 'a hono to'o 'o e tute ki he koloa langa 'oku hū mai mei tu'apule'anga' 'o kamata he 'aho 1 'o Siulai 2017 'o ngata ki he 2019/20 ke tokonia 'a hono fakalalakala' 'o e sipoti' pea pehē ki he ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga'.

Hangē ko ia kuo faka'ilonga'i makehe, ko e taha 'o e ngaahi fakalelei ki he tukuhau' ko hono fokotu'utu'u ke hiki hono mamafa' ki he kau ma'u vāhenga ma'olunga ange' ka e malava ke ne fakaivia 'a e kau ma'u vāhenga ma'ulalo' pea ke malava ke feau 'a e palopalema 'o e hikihiki 'o e tu'unga totongi koloa 'i he fonua talu mei he kaka hake 'i he kongaloto 'o e ta'u 2016. Ko e tu'unga 'o e totongi koloa ki Fepueli 2017 na'e pēseti 'e 8.9 mei he ta'u kihe ta'u. Ko e hiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'oku makatu'unga ia mei he hikihiki 'a e ngaahi totongi koloa fakamamani lahi'.

Ko e konga hono ua 'o e fakalelei ki he tukuhau' ko hono fetukutuku 'a e ngaahi koloa 'oku tute' ki he tukuhau 'ekisia'. Ko e ngaahi koloa ko 'eni'oku felāve'i mo e ngaahi koloa ki he inu 'oku lahi ai 'a e suka ('olokaholo mo e 'ikai 'olokaholo), kau ai mo e tapaka' 'i hono tokangaekina 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai ipihi pea fekau'aki mo e palopalema ki he mo'ui'.

Koe'uhi ko e sekitoa langa' 'oku'ne tākiekina 'a e tupu faka'ekonomika he taimi ni, 'oku kau ia he tokanga mavahe 'a e Pule'anga 'i he patiseti 2017/18 'aki hono to'o 'a e tute he ngaahi koloa langa 'e ni'ihi. Ko e fakakaukau ko 'eni'oku tokoni foki ki hono fakakakato 'a e ngaahi ngaue lalahi kehe 'a e Pule'anga.

2.5 Ngaahi uesia pē palopalema

Neongo 'a e fakafuofua 'e 'i he tu'unga lelei pē 'a e tupu faka'ekonōmika' ki Tonga', 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi uesia pe tefito'i palopalema ki he tupu ko 'eni' 'o kau ki ai:

- (i) Ko e tu'u laveangofua ki he feliuliuaki 'a e 'ea'. 'I he'ene pehē, 'okapau 'e hokohoko atu pe 'a e māfana 'a e 'ea mo e El Nino 'e hoko ia ke tolonga fuoloa atu 'a e la'ala'ā pea hoko ia ke uesia ai 'a e lahi 'o e fua 'o e ngoue'. 'Oku tānaki atu ki ai pea mo e malava ke hoko ha ngaahi fakatamaki fakaenatula lalahi ange, 'a ia ne tau hao atu mei he ngaahi matangi 'e ni'ihi, 'oku kei hoko pē 'eni ko e pole pē palopalema ki he sekitoa ngoue', vao'akau mo e toutai;
- (ii) Ko e tu'unga veiveiua mo ta'epau 'o ka liliu e lahi pea mo e taimi ke kamata ai 'o ha ngaahi poloseki langa fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni' 'e malava ke fakatupunga ai ha to e tuai ange ai 'a e tupu faka'ekonōmika' 'i he kaha'u vave mai'. Neongo 'eni' 'oku fakafuofua ko e ngāue ki hono langa 'o e mala'e tāpulu' mo e ngaahi ngaue kehe 'a e Pule'anga' te ne fakalelei'i 'a e ngaahi uesia pe palopalema ko 'eni;
- (iii) Ko e ngaahi uesia 'i he ngaahi fonua muli' 'o felāve'i pea mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fefakatu'aki mo Tonga' ni. Ko ha palopalema pe uesia tupu mei ha vaivai pe tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika fakamāmāni lahi' pea mo e lahi ange ha ngaahi palopalema mei he fefakatau'aki fakavaha'a fonua' 'e malava ke ne uesia 'a e lahi 'o e ngaahi tokoni mai ki Tonga' ni, lahi 'o e pa'anga talafi mai mei muli', takimamata pea mo e fiema'u mai 'o 'etau koloa hū atu ki Tu'apule'anga';
- (iv) Ko e ngaahi uesia pē palopalema fakalotofonua' 'oku kau ki ai 'a e ngaahi fakamole lalahi ne te'eki fakakau ki he patiseti', tautautefito ki he vāhenga 'o e kau ngāue, 'e hoko 'eni ke makatu'unga ai ha fu'u fiema'u pa'anga lahi ki hono fakapa'anga 'eni pea malava ke ne ala uesia ai 'a e tu'unga mapule'i 'o e nō; pea mo

- (v) Vave 'a e tupu 'i he ngaahi nō 'e malava ke hoko ai ha palopalema ki he tu'unga malu 'a e sekitoa ki he ngaahi ngāue fakapa'anga' pē pangikē 'i he taimi lotoloto' neongo 'a e lahi 'a e pa'anga ngāue' pea mo e kei ma'ulalo pē mo e tu'unga 'o e ngaahi nō palopalema'.

2.6 Ngaahi Ngāue Fakapa'anga' pea mo hono ola

'Oku kei hokohoko atu 'a e feinga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ki hono pukepuke 'a e ngaahi tu'utu'u'ni fakangāue fekau'aki mo e pa'anga. 'Oku kau heni 'a e:

- (i) Tauhi 'a e tu'unga fe'unga fakapa'anga; (vakai ki he **Konga 6.1.2** ki he fakaikiiki)
- (ii) Tauhi 'a e tu'unga si'isi'i taha 'o e nō fakahoa ki he fakahū pa'anga' 'i he pēseti 'e 80 ke a'usia 'i Sune 2017, pēseti 'e 85 'i Tisema 2017 pea 90 leva ki Sune 2018;
- (iii) Hiki hake 'a e fakahū pa'anga talifaki fakalao' mei he pēseti 'e 5 ki he pēseti e 10, 'a ia 'e kamata ngāue'aki 'i Siulai 2017;
- (iv) Pukepuke 'a e tu'unga totongi koloa' he pēseti 'e 5;
- (v) Fakamālohi'i ange 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule' ke malava ke fakahoko ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'o kau ki ai 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene ngaahi Nouti' ke fakasi'isi'i'aki 'a e lahi 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (open market operation), tokoni'i 'a e fiema'u pa'anga fakapatiseiti 'a e Pule'anga' pea mo ngāue'aki 'a e hulu 'i he to e fakamahu'inga' i e pa'anga talifaki' (Reserve Revaluation Account), 'o kapau 'e tali 'e he Poate 'a e Pangikē Pule';
- (vi) Ke fehokotaki 'a e ngaahi totongi tupu 'a e ngaahi pangikē fakakomesiale' ki he tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule ke ne fakaivia 'a e founa ngāue fakapa'anga; pea mo e
- (vii) Fokotu'u ha māketi fakalotofonua 'o meimei ke ne ma'u 'a e tefito 'o e māketi' pea ke mātu'aki lelei 'aupito 'i hono tukuatu 'a e ngaahi me'a ngāue malu'i, koe'uhi ke ne 'oange ha ngaahi faingāmalie ki he ngaahi ngāue fakalotofonua pea ke ne ta'ota'ofi 'a e fakafalala he pa'anga talifaki 'i ha hū kitu'a 'a e pa'anga 'a e fonua'. Ko e kātoa 'a e ngaahi founa ngāue ko 'eni 'oku fakataumu'a ke ne fakatupulekina 'a e nō 'a e ngaahi pangikē ke ne tokonia 'a e tupu faka'ekonōmika' pea ke ne tānaki 'a e pa'anga ngāue 'i he ngaahi pangikē.

Ko e taha 'a e ngaahi ola 'o hono leva' i lelei 'o e koloa talifaki 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ko e tupu lelei 'i he lahi 'o e pa'anga talafi mai mei hotau kainga muli'. Na'e a'u ki he pa'anga 'e 380.8 miliona, fe'unga mo e mahina 'a e 10.4 'o e lahi 'o e koloa hū mai mei Tu'apule'anga' 'i he 'ene a'u mai ki Fepueli 2017. 'Oku lahi hake 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 17 mei he tu'unga na'e 'i ai 'i Sanuali 2016.

Ko e tu'unga fetongi pa'anga muli' na'e kaka 'aki 'a e pēseti'e 0.9 he faka'osinga 'o Sanuali 2017. Ko e kaka ko 'eni' 'oku ne uesia ai 'a e tu'unga totongi 'o e koloa hū atu' mo e ngaahi ngāue pea 'oku 'asi 'eni he palanisi 'o e 'akauni fefakatau'aki'. Ko e uesia 'o e holo 'i he fetongi pa'anga' 'oku sai ia ki he sekitoa takimamata' pea mo e talafi pa'anga mei muli. Ko e **Konga 6 'o e pepa fakalahi 1** 'oku fakaikiiki 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'.

2.7 Ngaahi Ngaue Fakasōsiale

Koe'uhi' ko e si'isi'i 'a e ngaahi me'afua ki he fakalalakaka fakasōsiale' 'oku hoko ia ko e pole ki he Pule'anga' ki hono tau'i 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi. Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni'oku ala ma'u' 'oku fakafuofua ai 'oku 'ova he vaeua 'o e kakai lalahi 'i Tonga 'oku nau mo'ua he sino nge'enge'e' - ko e ma'olunga taha 'eni

he fonua 'e 188- pea ko e fa mei he ngaahi fonua 'e fitu 'oku fakafuofua ai ko e kakai fefine sino nge'enge'e ke 'i he pēseti 'e 50 pe lahi hake he kakai 'o e Pasifiki: Kilipati, FSM, Tonga mo Ha'amoā.

Tānaki atu ki ai', ko e fonua 'e 3 'i he Pasifiki' mei he ngaahi Fonua 'e 10 'i mamani 'oku ma'olunga taha ai 'a e kakai lalahi 'oku ifi tapaka' ko: Kilipati, Tonga mo PNG. 'I Tonga', 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 60 'o e kakai tangata' pea pēseti 'e 58 'o e kakai fefine' 'oku nau mate ko e tupunga mei he mahaki mafu' mo e suka'. Ko e nunu'a kovi fakatupunga 'e he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' 'oku ne uesia 'a e loloa 'a e mo'ui' 'i Tonga' (life expectancy) 'a ia na'e holo mei he ta'u motu'a ko e 71 'i he 2007 – 70 ki he kakai tangata pea ta'u 72 ki he kakai fefine - ki he ta'u motu'a ko e 67 'i he ta'u 2010; ka 'i he lolotonga ni' 'oku 'i he ta'u motu'a ko e 73 (WHO 2015). Ko e mate 'i he ta'u si'i hifo he ta'u 5 na'e fetō'aki 'i he ngaahi ta'u kuohili' 'o a'u ki he toko 10.7 'i he toko 1,000 kotoa pē na'e fanau'i 'i he 2013. Ko e mate 'a e kakai fefine', tupu mei he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi', 'oku kei hoko pē ko e pole ki he fonua' he 'oku fakautuutu aipe ki 'olunga' 'i he ngaahi ta'u kimui ni mai'. Ko e ngaahi fakamatala fakasitētisitika 'oku ma'u he taimi ni' 'oku hiki hake mei he toko 97 'i he toko 100,000 kotoa pē 'i he ta'u 2000 ki he toko 124 'i he toko 100,000 kotoa pē.

'Oku fengāue'aki fakataha heni 'a e Pule'anga', Potungāue Mo'ui mo e ngaahi kupu fekau'aki' ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi polokalama ke fakafepaki'i 'aki 'a e NCDs pea mo fakasi'isi'i'aki 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko'. Ne 'osi tali foki pea mo ha ngaahi fakalelei ne fakahoko ki he tukuhau' ke fakasi'isi'i'aki 'a hono ma'u 'o e ngaahi me'atokoni 'oku 'ikai fakatupu mo'ui lelei hangē ko e 'olokaholo' pea mo e tapaka' 'i he feinga aipē ke faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui 'oku fakatupu mo'ui lelei'.

'Oku hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ki he ngaahi poloseki fakapa'anga pē 'e he pule'anga' pea pehē ki he ngaahi fonua tokoni' fekau'aki pea mo e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' (NCDs).

'Oku 'omai 'e he fakalalakaka fakasōsiale' ha tafa'aki mo ha ngaahi pole ke tokanga ki ai 'a e Pule'anga'. 'I he vakai ki he ngaahi me'afua 'o e fakalalakaka fakasōsiale', 'oku hā mai ai 'a e ngaahi palopalema 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe, fa'unga fakasiokālafī 'o e fonua' pea mo e ngaahi makatu'unga kehe pē 'oku nau to e tānaki mai ki he palopalema ni. Ko e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' (NCDs) ko e makatukia'anga ia ki he fakalalakaka fakasōsiale' ka na'e toki mahinoange kimui ni mai makatu'unga mei he lahi ko ia 'a 'ene uesia 'a e kakai 'o e fonua'.

'E hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku tokangaekina 'a e kau faingāta'a'ia fakasino 'i he sōsaieti'. Kuo tali ai 'e he Pule'anga' ke hiki hake mei he \$65 ki he \$75 'i he mahina 'a 'enau vahe 'oku totongi atu kiate kinautolu ke tokoni ki hono feau 'o 'enau ngaahi fiema'u makehe'. Ko e hoko atu 'eni he ngāue ne fakahoko he ngaahi ta'u kuohili'. Ne foaki ai 'e he ngaahi fonua tokoni' ha pa'anga ke tokoni'i 'a e ngāue' ni kau ai mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ki he sekitoa' ni.

Ne tali 'e he Kapineti' 'i Ma'asi 2017, ke hiki hake 'a e pa'anga 'oku totongi fakamāhina atu ki he kau toulekeleka ta'u 70 ki 'olunga'. Ko e liliu fo'ou ko 'eni' 'oku anga pehē' ni:

- (i) Hiki 'a e vahe fakamahina \$65 ki he kau toulekeleka (ta'u 70 ki 'olunga) 'o pehe ni:
 - 1) mei he ta'u 70 ki he ta'u 75 ke nau ma'u 'a e \$70 he māhina;
 - 2) mei he ta'u 76 ki he ta'u 79 ke nau ma'u 'a e \$75 he māhina; pea
 - 3) ta'u 80 pē lahiange ke \$80 ki he māhina

'Oku kau ki heni 'a e kau penisoni lolotonga' 'a ia 'oku nau 'i he ngaahi ta'u motu'a 'oku hā atu 'i he kongā (a) 'i 'olunga' pea mo kinautolu 'oku 'ikai kenau ngāue pa'anga'. Ko e **Konga 6.1.3** 'oku hā atu ai 'a e fakaikiiki ki he ngaahi Fakalalakaka Fakasōsiale'.

3 Ko e Ngaahi Taumu'a Ngāue Fakapatiseti 'i he fakakaukau 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDF II)

Ko e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga' (TSDF) ko e tumutumu ia 'i he founa ngāue ki he anga hono fakahokohoko 'o e ngāue palani' mo e patiseti', mei he tu'unga fakafonua' ki he fakapotungāue pea mo e toko taha ngāue taki taha. Ko e founa tatau pē 'oku fiema'u ki he ngaahi ola kuo 'osi fokotu'utu'u 'e he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga' ke a'usia', 'a ia 'oku fiema'u e tokoni 'a e ngaahi tu'unga kotoa. Ko e ngaahi pole 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'i hono fakahoko e ngaahi fiema'u vivili (priorities) ki he ta'u fakapa'anga 2016/17, hangē ko ia na'e fakaloloto 'i he tō folofola huufi 'e he 'Ene 'Afio' 'a e Fale Alea', 'oku nau fakatoka 'a e ngaahi taumu'a pehē ki he fakahinohino ki he fonua' 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke tau ngāue'i lolotonga 'a e vaha'a ta'u 'e tolu ko 'eni 'o e patiseti. Ko e faingamālie 'eni ke to e fakalolotoange 'a hono fakatonotonu (alignment) 'o e patiseti 2017/18 pea mo hono ngāue'i 'o e Fa'unga Palani Fakalalaka 'a Tonga' 'a ia kuo 'osi fakakau mai ki ai pea mo e Taumu'a Fakalalaka 'oku Tu'uloa' (SDG), 'o taumu'a taha pē ki hono ngāue'i ke ***“Paotoloaki 'a e fakalalaka 'a Tonga ke fakalekesi e mo'ui 'a e taha kotoa”***.

'Oku kamata'aki e kongā' ni 'a e fakamatala fakalukufua ki he ngaahi Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue' 'i he ta'u fakapa'anga 2016/17. Ko e taumu'a 'o e ngāue' ni ke sivi'i e tu'unga hono fa'u 'o e ngaahi Palani' hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu 'i he kongā 3.1.

'Oku hoko atu leva ki hono fakamatala'i 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'o e 2016/17 pea ko e kongā faka'osi' 'oku fakamatala'i ai e ngaahi Tefito'i Taumu'a Ngāue ki he Patiseti 2017/18.

3.1 Ko hono vakai'i 'a e Palani Ngāue Fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga'

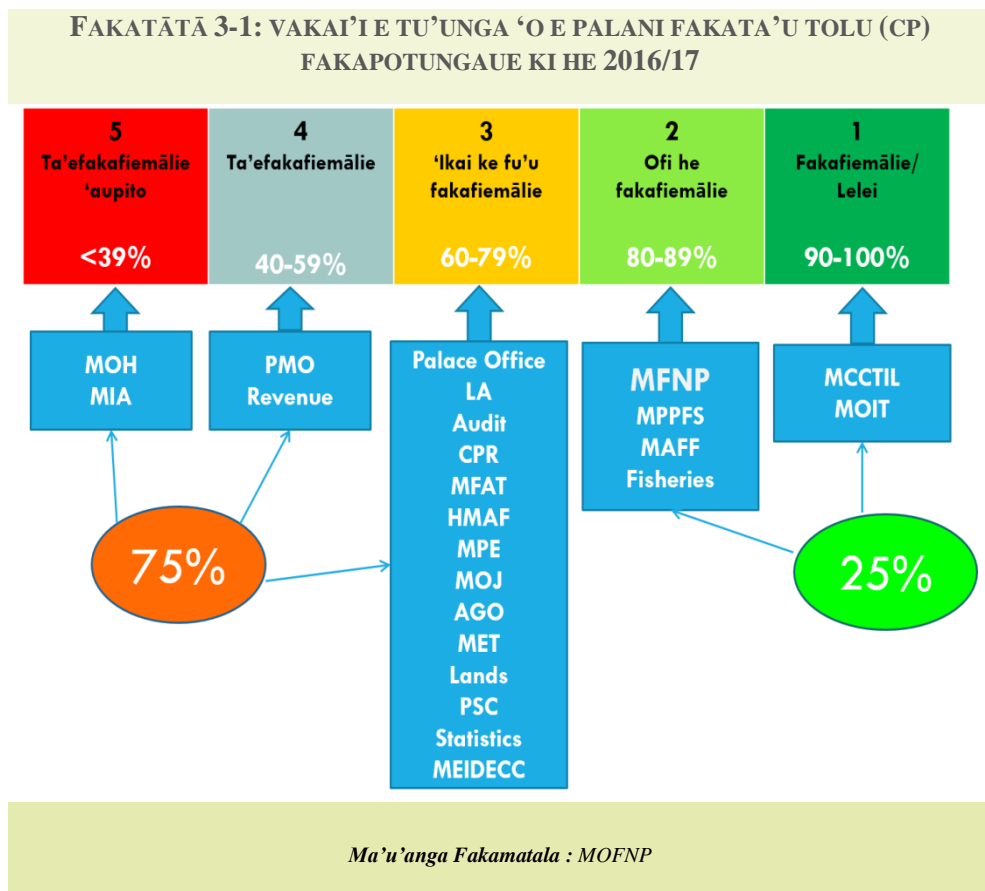
3.1.1 Ko hono Vakai'i 'a e Palani Ngāue Fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue 'o fakatatau ki he Taumu'a Ola 'o e TSDF II

Ko e kongā ko 'eni' 'oku fakamatala ai ki he tu'unga kuo a'u ki ai 'a e ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' talu mei he ta'u 'e tolu kuo hili' 'i hono fakahoa ki he ngaahi Taumu'a Ola 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi ngāue'anga'. Ko e ngāue ni na'e fakatefito ia 'i he ngaahi 'elia ko 'eni':

- i. Tu'unga 'o e Palani Ngāue Fakata'u tolu mo e Patiseti 'a e ngaahi Potungāue' mei he 2016/17 ki he 2018/19
- ii. Hala fononga ki he fokotu'utu'u ngāue 'a e ngaahi Potungāue' pea tu'unga 'o e Palani'
- iii. 'Analaiso 'o e ngaahi palani fakapotungāue, vahevahe mo e fa'unga 'o e patiseti'; mo e
- iv. Ngaahi ola kuo fakamo'oni'i mo e ngaahi fokotu'utu'u ke fakahoko ha ngāue ki ai.

3.1.2 Tu'unga 'o e Ngaahi Ngaue Palani Fakata'u tolu' ki he 2016/17-2018/19

Ko e tu'unga 'o e ngaahi Palani Fakata'u tolu' 'a e ngaahi Potungāue' ki he 2016/17, ko e peseti 'e 25 na'e "ofi 'i he fakafiemālie" pē "fakafiemālie/lelei", pea peseti 'e 75 na'e "ikai ke fu'u fakafiemālie" pea mo "Ta'efakafiemālie 'aupito". Vakai ki he fakatātā 3.1. 'Oku kei lahi pē 'a e ngāue 'oku fiema'u ki hono fakalelei'i hono fa'u 'o e ngaahi Palani Ngāue Fakata'u tolu' 'a e 'ngaahi Potungāue' pea 'e kei hokohoko atu ai pē ke to e *fakaloloto* 'i ange 'a e palani 'o e ngāue', pea ke ngāue 'i 'a e palani' pea ke to e mālohiange 'a e 'ilo mo e taukei 'i he ngaahi Potungāue' ki hono fa'u 'o e ngaahi palani' 'o hangē ko e kaveinga 'o e Fakamatala Patiseti ko 'eni'.

TĒPILE 3-1: TU'UNGA 'O E PALANI NGĀUE 'A E NGAahi POTUNGĀUE 2015/16 – 2017/18

Potungāue	2015/16	2016/17	2016/17 To e vakai'i	2017/18		Maaka
		Fakaikiiki	Fakalukufua	Fakalukufua (Palani Ngāue)	Fakaikiiki (Tepile Palani Ngāue)	
Ofisi Palasi		3	3	2	2	1
Falealea	3	3	2	1	1	1
TOAG	3	3	3	4	4	-1
Omipatimeni		3	3	2	2	1
MINOFA	4	3	3	3	3	0
HMAF	4	3	3	2	2	1
PMO	2	4	4		4	0
MFNP	2	2	3	2	2	0
MRC	3	4	3	2	2	1
MPE	3	3	2	1	1	1
MCCTIL	1	1	3	2	2	1
MoJ	2	3	3	2	2	1
AGO	5	3	3	4	4	-1
Polisi	2	2	3	4	5	-2
Pilisone		2	3	1	1	2
Tamate Afi		2	3	1	1	2
MoH	3	5	3	2	2	1
MET	2	3	3		4	-1
MIA	4	5	5	5	5	0
MAFF	5	2	3	2	2	1
MOIT	3	1	2	1	1	1
MLSNR	3	3	3	1	1	2
PSC	2	3	3	2	2	1
Sitetisitika		3	3	3	2	1
MEIDECC	5	3	3	3	2	1
Toutai		2	2	1	1	1
				Maaka Fakakātoa		16

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Tu'unga 'oku' i ai:	
Fakafiemālie/Lelei: Lelei hono 'analaiso mo hono fakamatala 'i he ngaahi 'elia lahi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a si' i ke to'o. Lelei hono vakai lelei ko e ha 'a e ngaahi ola 'o e ngāue, mahino e ngaahi me'afua tefito neongo 'e malava pe k e toe leleiange	1
Ofi ke Fakafiemālie: Ko e ngaahi kongā lahi 'oku 'analaiso mo fakakau mai. 'I ai e ngaahi 'elia 'e ni'ini 'oku ne fakaha mahino mai 'a e 'analaiso ka 'oku kei fiema'u pe ke fakalelei'i. Lelei hono vakai lelei ko e ha 'a e ngaahi ola 'o e ngaue ka 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi matavaivai 'i hono folkotu'u mai ha ngaahi me'afua tefito mo ha ngaahi taketi pea 'oku mahino pe 'a hono fakafehoanaki ki he patiseti.	2
Ikai ke fakafiemālie: 'I ai e 'elia 'e ni'ihī 'oku fakafiemalie ka 'oku 'i ai e ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko ke toe fakakake hake 'a e tu'unga 'o e palani. 'Oku 'ikai ke malohi mo mahino hono vakai lelei ko e ha 'a e ngaaho=ola 'o e ngaue, ngaahi me'afua tefito, ngaahi taketi, ngaahi me'a ke fakalelei mo e ngaahi me'a 'oku fehokotaki mo e patiseti.	3
Ta'efakafiemalie: Vaivai hono 'analaiso mo faka'uhinga 'a engāahi fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki fakataha mo e fakaha mai 'ae ngaahi ola 'o e ngaue. 'Ikai ke fu'u mahino 'a e fotunga 'o e ola 'o e ngaue, vaivai 'a e 'analaiso mo hono siofi 'a e ngaahi palopalema 'i he founga ngaue. Vaivai 'a e ngaahi fehokotaki ki he patiseti; Ngaahi me'afua (KPIs) 'ikai ke mahino, lava ke fua, malava 'o fakahoko, fakahoko 'i he taimi (SMART)	4
Ta'efakafiemalie 'aupito: 'Ikai ke fai ha feinga lelei mo fe'unga 'a e Potungāue ni ke fokotu'u ha palani ngaue. Vaivai 'a e mahino 'oa e founga ngaue pea veiveiua ki hono founga 'analaiso. 'Ikai ke fai ha feinga fe'unga ke mahino mo faka'uhinga 'a e ngaahi fiema'u mo vakai ko e ha 'a e ola 'o e ngaue. 'Ikai ke mahino lelei 'a e fotunga 'e 'i ai 'a e ngaue pea 'ikai 'i ai.	5
Ikai ke kau hono vakai'i: na'e te'eki ke fakahu mai 'a e palani ngāue 'i he taimi na'e pulusi ai 'a e pepa ni	

Ko e **Tēpile 3-1** 'i 'olunga' 'oku hā atu ai 'a e tu'unga 'o e palani ngāue fakata'u 'a e ngaahi Potungāue' talu mei he 2015/16 'o a'u mai ki he 2017/18. Neongo 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi Potungāue 'oku 'i he tu'unga ko e 5 'a ia ko hono 'uhinga' ko 'enau Palani Ngāue fakata'u tolu ko 'eni' 'oku ta'efakafiemālie 'aupito, kā 'i he sio fakalukufua', 'oku mahino ai 'oku 'i ai 'a e fakalalakaka lahi. 'Oku hā pē 'eni 'i he hiki hake 'a e fakamaaka' ki he 16 'i he 2017/18 mei he 2 'i he 2016/17. 'Oku hulu'i mai heni 'a e fiema'u '*ke to e fakalolotoange 'a hono palani'i 'o e ngāue pea ngāue'i 'o e palani' mo hono muimui'i mo vakai'i 'a e ola 'o e ngāue'*'.

3.1.3 Ngaahi mo'oni'i me'a mei hono Vakai'i 'o e Palani Ngāue 'a e ngaahi Potungāue' ke fakatokanga'i mo fakahoko ha ngāue ki ai.

'Oku hā atu heni 'a e ola fakalukufua 'o hono vakai'i 'o e palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue fakatatau ki he ngaahi me'afua na'e ngau'aki:

- i. Fakafuofua ki he peseti 'e 50 'o e ngaahi Potungāue 'oku fenāpasi 'a e taumu'a fakangāue', palani ngāue' pea mo 'enau patiseti';
- ii. Matavaivai 'i hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia' 'o fakatatau ki he palani ngāue fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue';
- iii. Ko e ngaahi lipooti fakakuata 'e ni'ihii 'oku 'ikai ke fenāpasi ia pea mo e palani ngāue fakata'u';
- iv. Ko e ngaahi me'afua tefito'(KPIs) 'oku te'eki pē ke malava ke: Mahino, Malava 'o fua, Malava 'o A'usia, Me'a totonu ia 'e lava 'o hoko pea mo Fakahoko 'i he Taimi Totonu (SMART);
- v. Tokolahi 'o e ngaahi Potungāue' 'oku 'ikai ke maau 'a 'enau lisi 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga' 'oku nau ngāue'aki' 'o hangē ko ia ko e fiema'u mei he tohi tu'utu'uni 'a e Potungāue Pa'anga'

3.2 Tu'unga kuo a'u ki ai 'a e Tu'utu'uni Fakapatiseti 'i he 2016/17

Ko e konga ko 'eni' 'oku 'i ai 'a e (i) tali folofola ki he tō folofola huufi 'e he 'Ene 'Afio' 'a e Fale Alea' 'i Sune 2016 pea (ii) ko e tu'unga kuo a'u ki ai 'a e ngaahi taumu'a tefito' 'o hangē ko ia na'e hā atu 'i he fokotu'utu'u patiseti 2016/17. Ko e ngaahi taumu'a tefito ko 'eni' 'oku kau ki ai: *Fakakakato 'a e ngaahi poloseki 'oku kei hokohoko atu pea mo e ngaahi poloseki langa lalahi'*; *Fakaivia e Ngaahi Naunau ki he Fakatupu Koloa', Fakalelei'i 'o e ngaahi ngāue lalahi'*, *Fakaivia 'o e kaungāue' pea mo hono fakahoko 'o e founa fo'ou ki he fakalelei vāhenga'*. Ko e ngaahi taumu'a tefito ko 'eni' 'oku fakamatala atu ia 'o fakataatau pē ki he ngaahi poutuliki 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga' (TSDF).

3.2.1 Tali ki he Tō Folofola Huufi 'o e Fale Alea 'e he 'Ene 'Afio

Ko e ngaahi kaveinga mei he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio'.

'I he tō folofola 'a 'Ene 'Afio' 'i he huufi 'a e Fale Alea' 2016/17, na'a ne tokanga lahi ki he ngaahi pole lalahi 'e tolu 'oku fehanganagai pea mo Tonga 'a ia oku fiema'u ke fakahoko leva ha ngāue ki ai kau ai 'a e:

1. **Tu'unga mo'ui lelei 'o hono kakai** - 'Oku fiema'u ke tu'uaki 'a e mo'ui lelei' fakafou 'i he me'atokoni mo'ui lelei pea mo to e fakalahi 'a e fakamālohi sino' 'o fakataumu'a ki hono lava'i 'o e ngaahi pole 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi';
2. **Tu'unga ma'olunga 'o e ako'** - Ke fakapapau'i 'e he Pule'anga' ko e kakai Tonga kuo lava hono ako'i' 'e malava pē ke faingofua hono fakangāue'i kinautolu 'o tatau pē 'i he fakafeitu'u' (Pasifiki) pehē ki Tu'apule'anga.
3. **Tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua'** - Tupulekina faka'ekonōmika fakafou mai he langa 'o e ngaahi ngāue lalahi fakalotofonua', fakalahi 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'aki hono ngaohi pē 'a e koloa' 'i Tonga ni 'o hangē ko e mahoa'a mei he uite' pea pehē ki hono fakalalaka 'o e sekitoa ngoue' pea mo e toutai'.

KO E TALI FOLOFOLA 'A E PULE'ANGA' KI HE FOLOFOLA HUUFU 'A 'ENE 'AFIO'

'Oku hulu' i mai 'i he konga ko 'eni' 'a e fengāue'aki 'i he Pule'anga' ke a'usia ai 'a e lika mama'o 'a 'Ene 'Afio' fakafou 'i he palani fakafonua' pea mo e ngāue ki he patiseti'.

MO'UI LELEI MO E NGAHI FOKOUTUA 'IKAI PIPHI

- Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he tukuhau kuo 'osi fakalelei' i' ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei' pea fakasi'isi' i ai 'a e ma'u e me'atokoni 'oku 'ikai mo'ui lelei' kau ai 'a e kavamalohi' pea mo e mama tapaka'.
- 'Oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia' (DFAT) 'a e hono tokoni' i 'a e sekitoa mo'ui lelei 'a Tonga' (THSSP) fakafou mai 'i he Potungāue Mo'ui' 'a ia 'oku poupu ki he tu'uaki 'a e mo'ui lelei' kau ki ai mo e ngaahi tu'uaki ki hono fakasi'isi' i 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'.
- Kuo fakamo'oni 'a e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga 'Aositelelia' ki he aleapau fengāue'aki 'a Tonga-'Aositelelia ke tokoni' i 'a hono fakasi'isi' i 'o e faingata'a fakasino mo faka'ekonōmika' tu'unga mei he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'.
- Fo'u 'o e palani 2015-2020 ke ta'ota'ofi'aki 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' fakataha pea mo hono muimui' i mo vakai' i e ola'.
- Kuo vahe' i 'e he Pule'anga' 'a e pēseti 'e 10 'o e patiseti 2017/18 ki he Potungāue Mo'ui' ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama mo'ui lelei ke tau''aki 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' 'o kau atu ki ai 'a e ngaahi polokalama 'a e Tonga Mo'ui Lelei'.

AKO

- Kuo foaki mai 'e he ngaahi polokalama tokoni' 'a e \$8 miliona ko e tokoni fakata'u ki he ako' fakafou mai 'i he ngaahi sikolasipi' 'aki 'a hono fakafolau ki muli 'a e kau ma'u sikolasipi' ke nau ma'u faingamālie ki he ngaahi polokalama ako 'oku to e leleiangē';
- Ko e polokalama tokoni 'a 'Aositelelia' 'oku nau tokoni mai'aki 'a e \$12.5 miliona ke fakapa'anga 'a hono fakalalakala 'o e 'ilo mo e taukei ngāue' lolotonga ia' kuo vahe' i mai 'e he Pangikē 'a Mamani 'a e \$35 miliona ki he polokalama tokoni ke malava 'o fakangāue' i 'a e to'utupu';
- 'Oku kei hokohoko atu aipe 'a e alea 'a e Pule'anga' pea mo 'Aositelelia, Nu'u Sila pehē ki he ngaahi fonua kehe', ke fakalahi 'a e polokalama toli fua' i' akau' ke kau mai mo e ngaahi ngāue kehe' 'o hangē ko e takimamata', toutai', ngāue langa', mo'ui lelei' pea mo e ngaahi me'a kehe pē.

TUPULAKI MO E FAKALAKALAKA

- 'Oku lolotonga ngāue 'a e Potungāue Ngoue', Me'akai mo e Vao'akau ki hono fa'u 'a e polokalama ngāue 'o fakataumu'a ki hono fokotu'u 'o ha mīsini momosi uite 'a ia 'oku lava ke momosi 'a e toni uite 'e 42,000 'i he ta'u 'i Tonga ni. Ko e anga 'o e palani', ke lava 'o ngaohi ha toni mahoa'a 'e 3,500 ki he ta'u.
- Kuo kakato pea kuo tali 'e he Kapineti' 'a e ngāue ki hono fokotu'utu'u mo fakapapu' i fakatekinikale 'o e toho'anga vaka' pea kuo 'osi fakahū atu ki he Pule'anga Siaina' 'a e kole ki hono fakapa'anga 'o e ngāue ni.
- Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kehe ki he fakalalakala faka'ekonōmika' 'oku fakaikiiki atu ia 'i he konga hoko'.

3.2.2 Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonōmika

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 1.1: Leleiange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua' pea mo e ngaahi māketi fakapa'anga'.

1. Kuo tali 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' 'e tolu 'o hangē ko ia'oku hā atu ko 'eni':
 - ✚ Hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'a 'i he hoko 'a e tō lalo faka'ekonōmika fakamamani lahi ke 'oua 'e to e si'isi'i hifo he pēseti 'e 22.;
 - ✚ Fakasi'isi'i 'a e nō mei Tu'apule'anga tukukehe pē 'a e ngaahi nō totongi tupu ma'ulalo';
 - ✚ Ke pukepuke 'a e tu'unga nō mei Tu'apule'anga' ke 'i lalo pē he pēseti 'e 50 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua'.
 - ✚ Pukepuke 'a e fakamole ki he vāhenga' 'o e kau ngāue' ke 'oua na'a to e lahiange he pēseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' pē ko e pēseti 'e 45 'o e pa'anga ngāue'.
2. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue mo e Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia' (ADB) pea mo e Pangikē 'a Mamani' (World Bank) ke 'omai ha tokoni fakatekinikale ke ne vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga hū mai 'oku 'ikai mei he tukuhau'. 'I he taimi tatau 'e fai e sio ki hono to e fakalahi 'o e ngaahi totongi kehe';
3. 'I he taimi tatau, kuo fakafatongia'i'aki 'a e 'ū Potungāue' ke nau to e vakai'i 'a e ngaahi totongi' pē 'oku fe'unga pea fakahū atu ki Kapineti ke fakapaasi lolotonga 'a e kei tali ki he ola 'o e ngāue 'a e tokoni fakatekinikale'.
4. 'Oku kei hokohoko atu 'a e feinga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ki hono pukepuke 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue fekau'aki mo e pa'anga'. Koe'uhī ko e fakafiēmālie 'a e ngaahi ola 'i 'olunga', 'oku kei hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue lolotonga 'a e Pangikē Pule', ke malava 'o faka'aonga'i lelei 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke faka'ai'ai 'aki mo paotoloaki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e fonua'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'eni na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' ke tokoni mo faka'ai'ai ai pē 'a e malu 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua fakafou atu 'i he:
 - i. Tauhi 'a e tu'unga totongi tupu he pēseti 'e 0. (vakai ki he **Konga 6.1.2** ki he fakaikiiki)
 - ii. Lahi e ngaahi nō kuo tukuatatu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio) ke 'oua 'e to e ma'ulalo hifo he pēseti 'e 80;
 - iii. Ke pēseti 'e 10 'a e pa'anga talifaki fakalao 'o kamata ngāue'aki 'i Siulai,2017; pea mo
 - iv. Hikihiki fakata'u e totongi 'o e ngaahi koloa' ke 'i he pēseti 'e 5.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 1.2: Vaofiange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitōa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonōmika

1. Fakafuofua ki he \$12 miliona kuo vahe'i 'e he Pule'anga' 'o fakataumu'a ki hono fakalalakala'i 'o e sipoti'. Kuo 'osi maau mo e ngaahi aleapau 'a e Pule'anga' mo e ngaahi kautaha taautaha ke nau fakahoko 'a e palani fekau'aki mo e ngaahi langa kehekehe. 'I he taimi tatau pē, kuo kamata ngāue 'a e kautaha mei Nu'u Sila 'oku fakapa'anga' 'e he MFAT ki hono fakahoko 'a e ngāue fakalelei ki he 'elia 'o e Pa'ake Teufaiva' 'a ia 'e fakahoko ai 'a e ngaahi sipoti'.
2. Kuo tali 'e Pule'anga' ke fakataha'i 'a e founa hono fakalele 'o e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue' (Retirement Fund Board) pea mo e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he ngaahi Monū'ia Mālōlō (National Retirement Fund) ke lava 'o fakasi'isi'i 'a e fakamole' pea leleiange ai 'a e founa fakahoko ngāue neongo 'oku kei 'i ai 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ke fakakakato.
3. Na'e fakaava 'a e Hōtele Tano'a 'i Fepueli 2017.

4. Na'e kamata 'i Siulai 2016 'a hono fakalele 'e he Aotearoa Tonga Forest Products Ltd 'a e Tonga Forest Products.
5. Kuo tali 'e he Pule'anga' 'a hono fakatau fakalahi 'o e Māketi 'Utukalongalu 'i Neiafu, Vava'u' (\$3.1m).
6. Kuo fakatau atu 'e he Pule'anga' 'a hono 'inasi 'i he Tonga Cable Ltd ki he Digicel.
7. Kuo 'i ai 'a e ngaahi ngāue kuo 'osi tuku atu ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi taautaha' 'o hangē ko e le'o 'i he ngaahi 'ōfisi' pehē ki hono tauhi ke ma'a'.
8. Kuo kau atu 'a e kau Pule Fakavahe' mo e kau 'Ofisa Kolo ki he ma'u vāhenga malōlō

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 1.3: Leleiangē 'a e 'atākai fakahoko pisinisi'

1. Kuo tali 'e he Fale Alea 'i he 2017 'a e Lao Ki he Ngaahi me'a'ofa tukupū ke faka'ai'ai'aki 'ae ngaahi pisinisi mo e sekitoa taautaha.
2. Kei hokohoko atu ai pē 'a hono faka'atā 'e he Pule'anga' 'a e hū koloa ta'etute mai 'a e ngaahi sekitoa Ngoue', Toutai' mo e Langa' ko ha founa ke faka'ai'ai'aki 'a e sekitoa taautaha'.
3. Kuo kakato 'a e ngāue ki hono fakalelei' 'o e Lao ki he 'Inivesi Muli' pea 'oku 'amanaki ke fakahū atu 'a e lao fakaangaanga ko 'eni' 'i he to'u Fale Alea hoko'. 'Oku kei hokohoko lelei atu pe 'a e ngāue ki hono ngaahi tu'utu'uni'.
4. 'Oku lolotonga tokoni' 'i he Pangikē Fakalalakalaka 'a Esia' 'a hono fokotu'u 'o e Fa'unga Fakalelei Fakalao (Arbitration Legal Framework) ke faka'ai'ai'aki 'a e 'Invesi Mei Muli'.
5. Kuo kamata 'a e ngāue ke to e faingofua ange 'a e founa ki hono lēsisita 'o e 'ūpinisiti' 'i he ngaahi 'elia ko 'eni':
 - i. Kuo 'osi fokotu'u 'a e sisitemi 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti' ki hono lesisita 'o e laiseni', hingoa pisinisi' pea pehē pe ki he pisinisi fo'ou'. 'Oku hokohoko atu aipe 'a e ngāue 'a e MCCTIL 'i he tokoni 'a e Pangikē Fakalalakalaka 'a 'Esia' (ADB), ki hono fakahū 'a e ngaahi 'inivesi mei muli' ki he sisitemi fo'ou ko 'eni'.
 - ii. Liliu 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni fekau'aki, ke faka'ai'ai' mo fakafaingofua ki he kau pisinisi' ke malava 'o ma'ama'aange ai 'a e fakamole ki he ngaahi pisinisi kamata fo'ou'.
 - iii. Ngāue mo e Pangikē Fakalalakalaka 'a 'Esia' (ADB) ke lava 'o totongi pē 'i he sisitemi fakainitaneti' 'a e ngaahi fiema'u lesisita 'a e ngaahi pisinisi'.
 - iv. Fokotu'u ha senitā ke tukuatu ai 'a e ngaahi fakahinohino', fai mai ki ai 'a e faka'eke'eke pehē ki hono tokoni' 'i he kau ma'u pisinisi' 'i hono fakafonu 'enau foomu lesisita' mo e ngaahi fiema'u kehe pē Kuo 'i ai 'a e senitā iiki 'e ua kuo 'osi fokotu'u, 'o taha 'i Nuku'alofa pea taha 'i Vava'u.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 1.4: Leleiangē 'a e fakahoko fatongia 'a e kautaha 'a e Pule'anga'

1. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a hono fakalelei' 'i he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga' 'aki hono to e fa'u mo fokotu'utu'u fo'ou' 'o e ngaahi Poate' ke lava 'o fakalelei' 'i he 'enau fakahoko fatongia'.
2. Na'e totongi mai 'e he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga' 'a e inasi 'o e Pule'anga mei he pa'anga tupu 'o 'enau fakahoko fatongia' 'a ia na'e a'u ki he \$6.3 miliona fakatautu ki he tāketi na'e totonu ke nau tānaki mai'.
 - i. Poate Fakatahataha ki he 'Uhila, Vai, Kasa & Veve (TPL, TWB, Home Gas Ltd & WAL);
 - ii. Poate Ma'u Mafai ki he Taulanga; (PAT)
 - iii. Poate Mala'evakapuna (TAL);

- iv. Komisoni Fetu'utaki'a Tonga (TCC); pea mo e
- v. Ma'u Mafai ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga' (TAMA).
3. Kuo tali 'e he Pule'anga' hono fakafoki mai 'o e Tonga Exports Quality Management Ltd pea mo e Māketi Ika Tu'imatamoana'.
4. Kuo fokotu'u 'e he Pule'anga' 'a e komiti ke nau vakai'i 'a e ngāue 'a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua' pea ke nau fokotu'u mai ha ngaahi fakakaukau 'o hangē ko e:
 - i. Pule'i kakato 'e Pule'anga';
 - ii. Ngāue'aki e founa ngāue angamaheni' pē;
 - iii. Fakalele fakapisinisi ka e kei lahi pē 'a e 'inasi 'o e Pule'anga'i he kautaha';
 - iv. Fakalele 'a e kautaha ko e pisinisi pea 'ikai ke to e 'i ai ha inasi 'o e Pule'anga'.
5. Kamata 'a hono talanga'i ke fokotu'u 'a e Ma'u Mafai ki he fefononga'aki 'i he Hala'.
6. Fokotu'utu'u ki hono fakatau atu 'a e Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga' (TBC).

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 1.5: Leleiange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga', ngāue', pea mo e 'inivesi mei muli'

1. Talu 'a e hoko 'a Tonga 'o mēmipa 'i he WTO, 'oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e MCCTIL ki he ngaahi tu'utu'uni felāve'i mo e ngāue', fefakatau'aki' pea mo hono fakapapau'i 'o e ngaahi māketi' 'o fakafou 'i he alea fefakatau'aki' pehē ki hono fa'u 'o e ngaahi palani ki he ngāue'.
2. Ko e kau atu ko 'eni 'a Tonga ni ki he fefakatau'aki fakafeitu'u' (regional trade) 'oku ne to e fakaivia 'a e tu'unga mo e fepoupouaki 'i he kau memipa'. Ko e faingamālie 'eni 'o Tonga ke tau lava ai 'o a'usia 'a e naunau fakatekinolosia fakaeonopooni ange pea pehē ki he fevahevahe'aki 'i he taukei ngāue 'oku ma'u'. 'E tokoni lahi 'aupito 'a e fengāue'aki ko 'eni' ke to e kaukauge ai 'a e fakalalakaka'. 'E to e leleiange ai e tupulaki 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e koloa mo e Ngāue 'Fakalotofonua' (GDP). Pea ko e ola leva 'o e ngāue 'oku fakahoko felāve'i pea mo e ngaahi felotoi 'i he fefakatau'aki' (PACER Plus & PICTA), 'a ia 'oku 'amanaki 'e to e tokolahiangē 'a e ngaahi pisinisi' pehē ki he pa'anga tānaki mai fakalotofonua' koe'uhi' 'e lahiange 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pisinisi'.
3. 'I he tafa'aki 'e taha' 'e holoki 'a e pa'anga tānaki mei he tute'. 'A ia 'oku totonu leva ke fakatokanga'i pea fakama'opo'opo 'e he MORC 'a e ngaahi matāmama 'e ala lava 'o mole ai 'a e tukuhau' pea fakapapau'i 'oku tānaki totonu 'a e ngaahi mo'ua mei he tute 'o e koloa hū mai, pisinisi' pea mo e taautaha'.
4. Ke hokohoko atu 'a e alea 'a e Pule'anga' mo 'Aositelēlia mo Nu'u Sila pehē ki he ngaahi Fonua kehe' ke fakalahi 'a e ngaahi polokalama ngāue ki he 'ū sekitoa 'o hangē ko e takimamata' toutai', ngāue langa', mo'ui' mo e ngaahi 'elia kehe pē.
5. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'i he hili hono tali ko ia 'o e Lao Fakaangaanga ki he 'Invesi muli', 'e lahiange ai 'a e ngaahi faingamālie ki he ma'u ngāue' pea mo e pa'anga tānaki mei he tukuhau 'a e ngaahi kautaha pisinisi.

3.2.3 Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 2.1: Ke to e lelei ange 'a e fengāue'aki mo e pou pou ki he ngaahi kautaha sōsaieti sivile pea mo e ngaahi kulupu he Komiuniti

1. Polokalama tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulope' ki he Polokalama 'a e Kautaha Sōsaieti Sivile (CSO) fakatefito 'i he ngaahi 'ēlia 'o e fakalalakaka' mo e fefakatau'aki', pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga', ngaahi palepalema 'o e ma'u 'anga ivi' pea mo e ngaahi palopalema 'o e tangata' mo e fefine'. Na'e foaki atu e pa'anga fakakātoa 'e 278,628.90 mei he polokalama 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulope' ki he Ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivile 'e 7. 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama 'a e CSO ke langa'i hake 'a e tu'unga 'o e 'aati 'a e kakai fefine 'i he ngāue fakamea'a'; fakaivia e kakai faingata'a'ia' ke tokoni'i e tu'unga faka'ekonōmika' mo e ngaahi ngāue fefakatau'aki'; fakaivia e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua' ke nau lava 'o mo'ui pe 'iate kinautolu; tupulaki mo tu'uloa hono ma'u 'o e ivi mei he la'ā'; pea mo e 'ātakai ma'a pea mo faka'ofa'ofa.
2. Tokoni'i 'e he Talāsiti 'a Tonga MORDI 'a ia 'oku kau he Poloseki Faka'ai'ai 'a Tonga ki he Ngaahi tukui kolo ki 'uta' ke fa'u mo fokotu'u 'e Ngaahi Palani Fakalalakaka ki he Ngaahi Komiuniti 'e 136, Ngaahi Palani 'a e Ngaahi Kulupu Fakalalakaka 'e 408. Ko e pēseti 'e 16 'o e fakakātoa 'o e toko lahi 'o Tonga' 'i he tohi kakai 2006 pea mo e pēseti 'e 23 'oku nau 'i lalo he tu'unga 'o e masiva' (fakataua ki he HIES 2009). Kakato 'a e ngaahi poloseki ki he ngaahi komiuniti 'oku kau he TRIP (Tonga Rural Innovation Project) hangē ko e ngaahi sima vai, holo fakakolo, 'ā fakakolo, 'ā puaka, fanga ki'i uafu, māketi 'a e Feleoko 'a Maui' pea mo e ngaahi palau mo e ngoue'.
3. Tokangaekina 'e he Pule'anga' 'a hono taki e 'uhila' ki Pātangata, 'a ia na'e fe'unga mo e \$300,000.
4. Ngaahi poloseki kehekehe 'a e ngaahi komiuniti na'e fakapa'anga lolotonga e ta'u' mei he pa'anga ki he Vāhenga Fili' (\$2.5m).
5. Fakahoko hono monomono e ngaahi hala fakakolo' 'aki e pa'anga 'e 1miliona mei he pule'anga' mo e pa'anga 'e 2miliona mei he Pangikē 'a Māmani'.
6. 'Oku hoko atu pē 'a e tokoni 'a e ngaahi fonua hoa ngāue fakalalakaka ki he tokoni ki he ngaahi poloseki langa fakalalakaka 'a e komiuniti 'o kau ai 'a Siapani, Kolea, 'Initia, mo 'Amelika.

Ola 'o e Fokotu'utuu Ngāue 2.4: Fakalalakaka 'o e ako' pea mo e ako ngāue' ke hakeaki'i e tu'unga 'o e ako'

1. Fokotu'u e polokalama komipiuta ke tānaki e ngaahi ola fakaako kotoa pē 'i he ngaahi lēvolo', ke ma'u ha fo'i founa ma'u 'anga fakamatala pē 'e taha ke faingofua hono fa'u fakaikiiki 'o e ngaahi lipooti' hangē ko e ngaahi ngāue fakaako' pea mo e tu'unga 'o e ako' he lēvolo taki taha mei he ta'u ki he ta'u.
2. Na'e tokoni'i 'e he mataotao 'a e Potungāue Ako' ke fa'u ha Founa ke tānaki he Potungāue' 'i hono vahevahe 'a e tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngaahi ako 'i Tonga'. Ko e founa ko eni' 'oku ne talamai 'a e founa pule'i 'o e pa'anga tokoni' pea mo e founa hono fakahoko 'o e ngāue' ke fakapapau'i 'oku vahevahe 'i he taimi totonu.
3. Hokohoko atu hono fakahoko 'o e Ngāue Fakalalakaka ki he Ngaahi Taukei Ngāue' 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' pea mo e palani 'o e Hala fononga ki he Ma'u Ngāue 'a e To'utupu Tonga' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani'. *Vakai ki he fakaikiiki 'i he kongā 3.3*

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 2.5: Fakalalakaka hono tokangaekina 'o e mo'ui (ma'u kotoa e mo'ui lelei)

1. Ko e patiseti 'a e Potungāue Mo'ui' ki he 2016/17 na'e lahi 'a e ngaahi me'a ne malava ke faka'ilonga'i mei hono vakai'i 'o e patiseti fakata'u 'oku mahu'inga ki hono fakalele 'o e Potungāue ke fakapapau'i 'e lato pē 'a e ngaahi fiema'u naunau ngāue (\$1.3 miliona) pea mo e ngaahi faito'o' (\$2.7 miliona) pea pehē ki he fiema'u ki hono fakalelei'i 'o e falemahaki (\$1.1 miliona).

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 2.6: Ke mālohiange 'a e vā fengāue'aki ke fakahā 'a e ngaahi founa ke tokanga'i ai e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'

1. Fakangofua ke ngāue'i e Palani Ngāue Fakafonua ki hono Malu'i mo Ta'ota'ofi 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi 2015-2020 'i he aleapau na'e fakamo'oni ki ai e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga 'Aositelēlia ki he Pa'anga Aositelēlia 'e 10 miliona ('a ia ko e pa'anga 'e 15.3 miliona Tonga) ko e tokoni hangatonu mei 'Aositelēlia ki he sekitoa mo'ui 'a Tonga ni' fakafou 'i he Konga 2 'o e Polokalama Tokoni ki he Tonga Mo'ui lelei'. Ko e tokoni ko 'eni' 'oku fakata'u nima.
2. Na'e to e vakai'i e ngaahi tu'utu'uni ngāue lahi felāve'i mo e tukuhau 'o e ngaahi me'atokoni ke faka'ai'ai e kai mo'ui lelei' pea ke to e fakasi'isi'i mo hono ma'u 'o e kava mālohi' mo e tapaka'. Ko e tñaki eni ki he ngaahi ngāue kehe ki he mo'ui lelei' 'oku hā he ngaahi polokalama kehekehe ke faka'ai'ai e fakamālohisino' kau ai hono hiki 'o e totongi 'o e tukuhau 'o e sipi', mui'i pīpī', inu me'a kasa', 'aisi kilimi', kava mālohi' mo e tapaka'.
3. Na'e fakaava 'e he Tonga Mo'uilelei' 'a e polokalama fakamamafa'i e fakasi'isi'i 'o e ifi tapaka' 'i he lotolotonga 'o e longai' fānau' hangē ko e "Tuku Ifi Leva" pea pehē ki hono fokotu'u 'o e laine telefoni tā ta'e totongi (0800333).
4. Fakalotolahi'i e Kakai fefine 'i he mala'e Sipoti': Fakahoko e 'Aho Fakmāmani Lahi 'o e Kakai Fefine' 'i he ta'u ni 'o fakakaveinga 'aki "Ke ke Loto lahi ke fai ha Liliu".
5. 'Oku fengāue'aki e Tonga Mo'uilelei' pea mo e ngaahi kautaha kehekehe 'a e Pule'anga', ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga pea mo e ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakaka', ki hono tataki e ngaahi polokalama ke tau'i e hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' hangē ko e:
 - i. Tufa e fanga moa 'e 2200 mo e pato 'e 550 ki he ngaahi fānili 'i Tongatapu, Ha'apai pea mo Vava'u. Fakahoko mo e ngaahi polokalama ako ki he fa'ahinga 'oku nau ma'u 'a e faingamālie ni ke nau tokonga'i lelei 'a e moa' mo e pato'.
 - ii. Ko e ta'u 'eni 'e 6 hono fakahoko e polokalama "Tokanga'i e Mo'uilelei' 'aki hono ngāue'aki e Maie5 mo e Vesitapolo' 'a ia 'oku fakahoko atu ki he ngaahi 'apiako': teuteu ke fakahaoko hono tō 'o e ngaahi ngoue vesitapolo', ako ki hono ngaahi e me'atokoni' 'a ia 'oku fakahoko 'i he ngahi Lautohi pule'anga'. 'I he ta'u ni', ko e ngaahi 'apiako 'e 10 kau ai 'a Ha'alalo, Ha'akame, Popua, Longolongo, 'Atele, Lotolu, Mu'a, Lapaha, Ha'monga mo e Ocean of Light.
 - iii. Kamata 'o e "Fuofua 'aho 'e 1000" polokalama SMS: 'Oku fakataumu'a 'a e polokalama ni ke fakapapau'i 'oku mo'ui lelei 'a e pepē Tonga kotoa pē 'o a'u ki he ta'u tolu' pe ko e 'aho 'e 1000, he 'oku kamata pe hono muimui'i' mei hono fanau'i 'o a'u ki he ta'u tolu. Ko e sēvesi ni 'oku ne 'omai e fakahinohino fekau'aki mo e anga hono fakapapau'i 'oku mo'ui lelei 'a e fa'ē feitama' kau ai e anga hono pule'i 'o e ngaahi nunu'a kovi 'o e suka 'a e fa'ē feitama', tokanga'i e kai mo'uilelei 'a e fa'ē' lolotonga hono fa'u e pepē pea mo

tokanga'i e longa'i fānau' 'o a'u ki he ta'u tolu. Ko e fakahuhu 'o e pēpē', ko e taha ia e 'elemēniti mahu'inga 'o e polokalama ni.

- iv. Na'e fakahoko e ngaahi polokalama ako kehekehe 'e he Tonga Mo'uilelei', Polisi Tonga', Salvation Army fekau'aki mo e fakatu'utāmaki 'o e kava mālohi' ki he to'utupu 'o Sopu, 'Anānā, Ha'ateiho, Fua'amotu pea mo Ha'atafu lolotonga e fa'ahi ta'u mālōlō 'i Tīsema, 2016. Na'e fakataumu'a 'eni ke fakasi'isi'i e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku hoko 'i he ngāue 'a e kava mālohi' o fakahoko 'e he To'utupu(TNYC).

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 2.7: To e lelei ange hono tokanga'i 'o e kakai faingata'a'ia' tautau tefito ki he kau faingata'a'ia fakasino'

1. Oku fengāue'aki e Pule'anga' mo e UNICEF ki hono teuteu ke fakahoko 'a e Savea Fakafonua ki he kau faingata'a'ia' 'a ia ko e savea fakafonua ko 'eni' 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Tīsema 2017.
2. Na'e tokoni'i 'e he Pangikē 'a Māmāni 'a e Pule'anga' ke fakahoko e ako ki he Polokalama ki hono Fakasi'isi'i e Masivesiva'. Ko hono fuofua fakahoko 'o e ngāue' na'e fai 'i 'Epeleli 2016 pea 'oku 'amanaki ke kakato 'i Sune 2017.
3. Oku hokohoko atu e tokoni 'a e Pule'anga' fakafou he polokalama tokoni fakasōsiale ki he kakai 'oku faingata'a'ia mo e kau toulekeleka' 'i he ta'u 70 ki 'olunga

3.2.4 Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.1: Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia' 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha.

1. 'Oku hokohoko atu hono poupou'i 'e he Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua' ha palani ngāue 'oku patiseti'i 'o fakataumu'a ke mahino pea fehokotaki mo e fakahoko fatongia pehē ki he tu'utu'uni ngāue 'a e ngaahi Potungāue takitaha 'a e Pule'anga'. 'Oku kau ki heni 'a e feinga ke to e ***fakaloloto ange 'a hono palani'i 'o e ngāue, pea ngāue'i 'o e palani mo hono muimui'i.***
2. Kuo fakahoko he Pule'anga ha polokalama ki hono sivi'i 'o e fakahoko fatongia' (PMS) 'i he kamata'anga 'o e 2016/17. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono fakapale'i 'a e kau ngāue 'o e Pule'anga' 'o makatu'unga 'i he' enau fakahoko fatongia'. Kuo fakakakato 'a e PMS ki he konga 'uluaki 'o e 2016/17 pea 'e toki fakamahino 'i he faka'osinga 'o e ta'u' 'a e ngaahi pale 'e ma'u 'i he tu'unga vāhenga' 'o fakatefito 'i he ngaahi fakahoko fatongia'.
3. Kuo fakahoko 'i he 2016/17 'a e fakalelei mo e fokotu'utu'u fo'ou ki he tu'unga vāhenga 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u nae' fakatokanga'i 'e he Ma'u Mafai ki he Fakalelei Vāhenga'.
4. Na'e to e fakalelei'i 'a e ngaahi fa'unga 'o e ngaahi Potungāue 'e ni'ihī 'a e Pule'anga' 'o kau ki ai 'a e hoko 'a e Toutai' ko e Potungāue makehe, pea hoko 'a e Takimamata' ko e va'a ia 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi'. Kuo fakalelei'i leva 'e he ngaahi Potungāue ni 'enau palani ngāue' mo e patiseti' ke hō'ata mai ai 'a e fokotu'utu'u ki he fa'unga fo'ou ni.
5. Kuo fakakau atu 'a e kau 'ofisa kolo' mo e pule fakavahe' ki he polokalama penisoni 'o tatau mo e kau ngāue fakapule'anga'. Kuo vahe'i ai 'a e patiseti ki hono fakapa'anga', 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e MIA.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.2: Fakalelei'i e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau.

1. Kuo kamata fakahoko 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisoni ki he Vā mo e Kakai 2001 'o anga pehe ni :
 - i. Liliu 'a e Komisiona ki he Vā mo e Kakai ki he "'Omipatimeni";
 - ii. Ko e mafai ki hono fokotu'u 'o e 'Omipatimeni kuo liliu ia ki he Sea 'o e Fale Alea mei he Kapineti;
 - iii. 'Oku ma'u 'e he 'Omipatimeni' 'a e mafai ke pulusi ha ngaahi lipooti;
 - iv. 'Oku 'ikai ke to e 'i he malumalu 'o e Pule'anga' 'a e kau ngāue 'i he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni. 'Oku makatu'unga eni ke fakamālohia 'a e tu'u tau'atāina 'enau ngāue ki he vā 'a e Pule'anga' mo e kau ngāue fakapule'anga.
2. Kuo fokotu'u 'e he Pule'anga' ha Kulupu Ngāue Fakafonua ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono fakaakeake 'a e mo'ui 'akinautolu kuo fakafoki 'aupito mai mei muli (deportees) ki he sosaieti. 'E makatu'unga 'eni 'i he ngaahi fiema'u vivili ni:
 - i. Vahevahe 'o e ngaahi fakamatala;
 - ii. Tu'uta 'i he mala'e vakapuna; pea mo
 - iii. Langa 'o ha Fale Hūfanga.
3. 'E kamata 'i he 2016/17 'a e lao ki hono pule'i 'a e pa'anga 'o e Pule'anga' (PFM) 'o kau ki ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e fakatau 'o e koloa mo e sevesi 'a e Pule'anga'. 'Oku fakataumu'a 'eni ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga tokoni ki he ngaahi vahenga fili' 'aki 'a e sio ke to e fakalalaka ange 'a e 'ata ki tu'a mo hono pule'i 'o e pa'anga ni.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.3: Ko 'ene mahino ange ko ia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki' pea mo e kakai fakalukufua pea 'e malava leva ke lelei.

1. 'Oku kei fai pē hono tālanga'i 'a e palani ke fokotu'u ha 'ōfisi ki he ngaahi vāhenga fili' mo ha kau ngāue 'oku taukei fe'unga ke fakahoko fatongia ki he kau fakafongia Fale Alea'. 'I he taimi ni, ko e 'ōfisi pe ki he ngaahi 'ulu'i vāhenga kuo 'osi fokotu'u'.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.4: Ke fakeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitūtone, pea ko e ngaahi Lao ke hō'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati.

1. 'Oku hokohoko atu 'a e ngāue ki hono fekumi ha tokoni fakapa'anga ki ha tokotaha tokoni fakatekinikale (TA) ke ne to e fakalelei'i 'a e Konisitūtone 'o Tonga'. 'Oku tāimu'a 'a e Potungāue Fakamaau'anga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'i he ngāue ni.
2. Kuo fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'e fakahoko ha ngaahi polokalama ke fepōtalanoa'aki mo e kakai' fakalukufua kimu'a pea toki fakahā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga' 'i he'ene felāve'i mo e ngaahi konivesio 'oku 'amanaki ke kau ki ai'. 'Oku kau ki heni 'a e Ngaahi Konivesio fakamamani lahi hangē ko e ICCR (Interfaith Center on Corporate Responsibility), Konivesio Fakamamani Lahi ki he Totonu Faka'ekonōmika, Fakasosiale mo Fakafonua' (ICESCR),

Konivesio ke Ta'ofi 'a e Fakamamahi (CAT) pea mo e Konivesio Fakamamani Lahi ki hono Malu'i 'o kinautolu 'oku puke fakamalohi'i' (ICCPED).

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.5: Fakalelei'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea mo e Fakamaau'anga.

1. 'Oku palani 'e he Potungāue Fakamaau'anga' 'a e poloseki ki hono fakalelei'i 'o e Konisitūtone' 'o fakataumu'a ke fokotu'utu'u fo'ou 'a e fa'unga fakapolitikale lolotonga 'a Tonga' 'a ia 'oku hā 'i he Konisitūtone' ko e "temokalati". 'Oku makatu'unga 'a e fakalelei ni mei he ngaahi tefito'i makatu'unga mahu'inga 'o e pule lelei' pea mo e pule 'o e lao'. 'E kau mai ha tokotaha mataotao fakalao ke fakahoko 'a e ngāue ni ke fakahū atu ki Fale Alea.

Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 3.6: Lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalakaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi pē 'i he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga.

1. 'Oku hokohoko atu 'e he Komiti Fakalakalaka 'a e Kapineti (CDCC) 'a honau fatongia ke fa'u ha ngaahi tohi kole tokoni ki ha ngaahi poloseki felāve'i mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga', ke fakahū atu ki he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka'. Kuo tali ai 'e he CDCC ha tohi kole tokoni ki he poloseki fakakātoa 'e 14, 'a ia ko e 10 mei he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' pea 4 mei he ngaahi komiuniti. Kuo fakahū atu 'a e ngaahi tohi kole ni, ki he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka' ki hano fakapa'anga.'Oku kau ki heni hono tali 'a e Polokalama ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala ki he polokalama tokoni' (AIMS) 'i he MOFNP. Kuo tali 'a e polokalama ni ke fakapa'anga 'e he DFAT 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$600,000. Kuo tali foki 'e he Pule'anga Siaina' 'a e tohi kole tokoni 'a e MORC ke fakapa'anga ha mīsini ki hono sivi'i 'o e ngaahi koloa. 'Oku fe'unga eni mo e mahu'inga ko e pa'anga e 6 miliona.
2. 'Oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Komiti ki hono pule'i 'o e pa'anga tokoni' ke tatakai mo pule'i 'a e ngaahi fa'unga tu'utu'uni' (JPRM). 'Oku sea 'i he komiti ni 'a e Sekelitali lahi 'o e MOFNP pea ko hono kau memipa ko e ngaahi hoa ngāue fakalakalaka 'oku nau lolotonga tokoni'i fakapa'anga 'a Tonga'.
3. Na'e fokotu'utu'u 'e he MOFNP 'a e fakataha lahi fakata'u 'a e Pule'anga' mo e Ngaahi Hoa Ngāue Fakalakalaka 'a ia na'e fakahoko 'i Siulai 2016 mo e kaveinga ke "*Fakalahi ange 'a e lelei 'o e polokalama tokoni' 'o fakafou 'i he fengāue'aki ki ha fakalakalaka mo ha tupu 'oku tu'uloa*". Na'e poupou'i 'eni 'i he ngaahi kaveinga 'e tolu 'o kau ki ai 'a e (i) Faka'ilo atu ki he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka' 'a e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e 'ekonōmika 'o Tonga'; (ii) fakafehokotaki 'o e ngaahi polokalama tokoni' mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga'; pea mo (iii) fakamālohia 'a e vā ngāue 'o e Pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue fakalakalaka ke fekumi ki ha ma'u'anga pa'anga ke ne fakahoko 'a e ngāue ni ke ma'u ai ha ola lelei.
4. Na'e fakahoko 'a e fakataha 'i he vā 'o e Pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue fakalakalaka' ke fakapapau'i 'a e ngaahi polokalama tokoni' ke hokohoko atu pea mo alea'i 'a e ngaahi makatu'unga mahu'inga 'e ala tokoni ki hono fakahoko lelei 'o e polokalama tokoni'.
5. Na'e taki 'e he 'Eiki Minisitā 'o e MOFNP 'a e kulupu folau ki he fakataha fakata'u 'a e IMF mo e Pangikē 'a Māmani', 'a ia na'e fakahoko ki Washington, 'i 'Amelika. Na'e fakahoko ha ngaahi fakataha mo e ngaahi hoa ngāue' lolotonga 'a e taimi t alea'i 'o e ngaahi polokalama tokoni 'oku fakapatonu ki Tonga ni.

6. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Va'a 'o e MOFNP ki hono Tokangaekina 'o e Poloseki mo e Tokoni ke fa'ufa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tokoni fakalalakaka, ke fakahū atu ki he CDCC.
7. I he lolotonga 'o e ta'u', 'oku fakahoko 'a e ngaahi misiona 'a e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka' 'o fekau'aki mo e ngaahi polokalama langa fakalalakaka kehekehe pē.

3.2.5 Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Tekinolosia

'Oku hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi tefito'i ngāue fakalalakaka ki he ngaahi ngāue langa lalahi na'e tali 'i he 2016/17. Ko e Poutuliki ki he ngaahi ngāue langa lalahi mo e tekinolosia' 'oku kau ai 'a e ngaahi ngāue langa fakalalakaka mo e ngaahi ngāue lalahi hangē ko e fefononga'aki (vavā, tahi mo e hala), fetu'utaki, ngaahi sevesi angamaheni mo e ngaahi ngāue langa'.

Ola Fokotu'utu'u Ngāue 4.2 Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua':

1. Ko e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika fakalao ke tataki'aki 'a hono tokanga'i 'o e fefolau'aki fakalotofonua' 'oku kei fakahoko ha ngāue ki ai 'o fakatatau ki he Lao Fefolau'aki Sivile 2014 pea 'oku fakafuofua ke fakahū ki he Kapineti mo e Fale Alea 'i he ta'u ni. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue faka'ekonōmika ki he fefononga'aki vakapuna' 'oku te'eki ai ke fokotu'u. Kuo 'osi kamata foki 'a e ngaahi talatalanoa 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa tautaha ki he kaveinga ni. Ko e tu'utu'uni ngāue' 'oku fakafuofua ke kakato ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni'.
2. 'Oku kei hokohoko atu pe 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' 'a hono fakahoko hono fatongia ke fakapapau'i 'oku malu pea hao 'a e fefolau'aki' 'i Tonga'ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e 'Ofisi ki he Malu 'o e Fefolau'aki Vakapuna 'a e Pasifiki'.
3. Na'e fakamo'oni foki 'a e Pule'anga' mo e Kautaha Vakapuna Real Tonga 'i ha aleapau ke totongi 'e he Pule'anga ha kongā 'o e puna ki he ongo Niua' fakataha mo e fefolau'aki vakatahi'.
4. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fepuna'aki 'i he vaha'a 'o Nadi/Vava'u 'i he taumu'a ke to e lelei ange 'a e taimi folau' ka e tautautefito ki he kau folau 'eve'eva'.
5. Kuo tali foki 'e he Pule'anga' ke fokotu'u ha Komiti Ngāue ke nau to e vakai'i 'a e fefolau'aki vakapuna' 'i Tonga ni pea ke nau fokotu'u mai ha ngaahi fakakaukau 'oku taau hangē ko e 1) Ke fakalele 'e he Pule'anga ii) Ngāue'aki pe 'a e founga lolotonga iii) Ke pule'i ke fakatautaha kae ma'u 'inasi pe 'a e Pule'anga' ii) Ngāue'aki pe 'a e founga lolotonga iii) Ke vahevahe pule'i ke fakatautaha mo fakapule'anga pea lahi pe 'ene kongā mo e iv) Tukuatu ke pule'i fakatautaha.

Ola Fokotu'utu'u Ngāue 4.3 Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founga 'ilo fo'ou':

1. Kuo kakato foki 'a e ngāue ki hono palani 'o e fakatoka 'o e keipolo' ki motu, savea faka'ātakai, laine keipolo 'i Vava'u (mo e laine keipolo ke toki langa 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni') mo hono 'uluaki vakai'i 'o e pepa tu'uaki ki he ngāue ni. Kuo 'osi fakapapau'i foki mei he Pangikē 'a Mamani 'a hono fakapa'anga 'o e ngāue'ni.
2. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fepōtalanōa'aki 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' mo e Pangikē 'a Mamani' ki ha faingamālie ke fakapa'anga 'a e Polokalama e-Government.
3. Na'e 'osi lava foki hono vakai'i 'a e lao ke tokoni ki he ngaahi ngāue faka'ilekitulōnika, malu mo malu'i 'a e fakamatala', malu 'o e 'ilo fo'ou', pea mo e ngaahi ngāue fakakomipiuta'. 'Oku fakafuofua ke fakahū 'a e lao fakaangaanga ni 'i he 'uluaki kongā 'o e 2017

Ola Fokotu'utu'u Ngāue 4.5: Ke to e lelei ange 'a hono ngāue'aki e fekumi mo e fakalalakaka' 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema'u 'oku mahu'inga taha:

1. Ko e tohi kakai 'o e 2016 ko e fuofua taimi ia ke ngāue'aki ai ha komipiuta to'oto'o (table) mo e polokalama CAPI. Ko e polokalama ni 'oku to e vaveange ai 'a hono fakamā'opo'opo 'o e fakamatala' pea mo hono tufaki atu'.
2. Ko e ngaahi komipiuta to'oto'o ko 'eni' 'oku to e ngāue'aki ki he ngaahi savea kehe hangē ko e Savea 'a e Potungāue Polisi' 'i Fepueli 2017 ki he matakali Siaina 'i Tongatapu' mo e ngaahi tukui motu', ke 'ilo'i 'a e palopalema 'oku fehangahangai mo e kainga ni fekau'aki mo 'enau malu mo e hao 'enau ngaahi koloa'.
3. Ko e savea (STEPS) na'e fakahoko ia 'e he Potungāue Mo'ui' ka e fakapa'anga 'e he Kautaha Mo'ui 'a Mamani' 'i he founa mo e me'angāue tatau. Ko e savea ni na'e fakahoko ia 'i he feinga ke fokotu'u ha founa ke 'ilo ai mo muimui' 'i ofi ke fakasi'isi'i 'a e kakai 'oku mo'ua 'i he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'.
4. 'Oku fokotu'utu'u foki 'a e Potungāue Sitetisitika' ke fakahoko ha Savea ki he kau faingata'a'ia, ngaahi pisinisi 'oku lesisita' mo e kau ma'u ngāue'.

3.2.6 Poutuliki ki he Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 5.1: Fakalelei'i 'a e palani mo pule'i 'o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga'.

1. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a hono fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'a e ngāue ki hono lesisita 'o e kelekele' mo hono tauhi 'o e ngaahi lekooti'. 'Oku fakataumu'a foki 'a e ngāue ni ke tokoni ke 'oua 'e to e 'i ai ha palopalema ki he ngaahi tala'api' 'a ia 'oku fakafuofua 'e kakato 'i he ta'u 'e 5 ka hoko'.
2. Na'e tali foki 'e he Pule'anga' 'i he Tu'utu'uni Kapineta fika 318, 'aho 31 Ma'asi, 2017 'a e feitu'u ke langa ai 'a e hala fakakavakava mei Folaha ki 'Anana', Ma'ufanga pea mo e hala fakakavakava 'i 'Eua, pea ke fai ha fengāue'aki mo e ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ki hano fakapa'anga.

Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue 5.4: Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ka e lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea

1. Ko e tu'utu'uni ki he feliuliaki 'o e 'Ea' na'e tali ia 'e he Kapineta 'i Fepueli 2016 'o fakataumu'a ki ha 'Tonga 'oku Malu ki he 2035'. 'E hoko 'a e tu'utu'uni ngāue ni ke ne tataki, fakama'opo'opo mo fakataha'i 'a e ngaahi ngāue 'e fakahoko 'i he ngaahi sekitoa kehe'.
2. 'Oku lolotonga lele hono to e vakai'i 'o e Palani Ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea mo e DRM 2010-2015 pea hoko atu ai pe ki hono to e fa'u 'o e JNAP II 2017-2027.
3. Ko e poloseki lalahi 'e tolu 'oku lolotonga fakahoko 'i he ngaahi Fonua Pasifiki' 'o kau ai 'a Tonga ni fekau'aki moe feliuliaki 'o e 'ea (PREP, CRSP, PRRP). Ko e ngaahi polokalama ni, 'oku fakataumu'a ke to e fakamālohi'i ange 'a e 'ātakai' ke malava ke ne matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea' pea ke ne lava ke fakasi'isi'i hono nunu'a 'ikai ngata pē 'i he tu'unga fakafonua' kae pehē ki he tu'unga fakatautaha', kau ki ai mo e ngaahi palani fakalalakaka 'a e Pule'anga', patiseti', palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue', ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi lao' pea kau atu foki ki ai mo e ngaahi sekitoa 'oku tu'ulavea ngofua'.

4. Ko e 'uluaki lipooti ki he Feliuliuaki 'o e 'ea mo e tu'utu'uni ki he malu mei he nunu'a 'o feliuliuaki 'o e 'ea', na'e tali ia 'e he Kapineti' 'i Me, 2016 pea na'e toki tukuatu faka'ofisiale 'i Sune, 2016. Ko e ngaahi fokotu'u 'e 41 mei he 48 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai 'a e ngaahi Potungāue 'oku nau tataki 'a e fakataha mo e tokoni 'a e ngaahi hoa tokoni fakalalakaka'.
5. Na'e toki fakahū atu 'a e kole tokoni ki he Poloseki ki he malu 'o e matātahi ki he Green Climate Fund 'o fe'unga mo e US\$49.96 miliona 'i he tokoni 'a e UNDP/SPREP pea 'oku lolotonga tali ki he fakataha poate 'i Sune 2017. Ko e poloseki ki he ma'u'anga ivi mei he la'ā 'oku fe'unga mo e USD86.0 miliona 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e Pangikē Fakalalakaka'a 'Esia' pea 'oku 'amanaki ke fakahū atu ia ki he Poate GCF 'i Tisema 2017.
6. Kuo fokotu'u foki ha Pa'anga Talāsiti ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea' mei he poloseki 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea' 'o fakapa'anga 'e he CIF 'o fakataumu'a 'eni ki he ngaahi poloseki iiki 'a e ngaahi tukui kolo'. Kuo fakahū mai foki ha ngaahi tohi kole 'e 216 ki he pa'anga ni pea 'oku lolotonga fai 'a hono vakai'i ke fakahū ki he Poate'.
7. 'Oku kau foki 'a Tonga he ngaahi fonua 'e 5 'i he Pasifiki' 'i he polokalama malu'i (PCRAFI) 'oku fakataumu'a ke tokoni 'i ha taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki fakaenatula.
8. Kuo maau foki ha tohi tu'utu'uni ki he pa'anga ke ngāue'aki 'i he taimi fiema'u fakavavevave' mei he poloseki PREP 'oku fakataumu'a pē ke tokoni ki ha fakaakeake 'o ka fakahā 'oku 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki 'a e Fonua'.
9. Ko e poloseki ki hono tauhi 'o Fanga'uta' 'oku fakataumu'a ia ke to e maluange 'a e me'a mo'ui' i) Ke fakaakeake vave 'a e maka feo' hili ha hoko ha fakatamaki fakanatula ii) Tokangaekina e tongo' ke malu ange mei he feliuliuaki 'o e 'ea' iii) Fakalelei'i 'o e ngaahi hala iv) To e fakamalohi'i e malu 'o e ngaahi matātahi mo e v) fakalelei'i 'o e ngaahi apiako'.
10. Na'e toki tali 'a e palani ngāue 'o fe'unga mo e \$600,000 mei he 2018-2020 'e he poate 'o e poloseki Fanga'uta' pea 'oku lolotonga ngāue 'a e kau ngāue' ki ha fokotu'utu'u ngāue ke fakahu ki he hoa tokoni fakalalakaka ki ha faingamālie fakapa'anga.
11. Ko e poloseki ki hono to e langa mo fakaakeake 'a Ha'apai' 'oku fakafuofua ke kakato ki Tisema 2017. Ne lava hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi holo fakakolo' mo e ngaahi 'apiako' 'o kau ki ai mo hono 'omai ha kau ngāue fakatekinikale mo e ako'i kinautolu ke to e leleiange 'enau 'ilo ki he malu mei he ngaahi faingata'a fakaenatula.
12. Na'e lava foki hono fokotu'u 'e he 'ofisi NEMO ha ngaahi kulupu ki hono tokangaekina 'o e ngaahi fakatu'utamaki fakaenatula'. Ko e ngaahi kulupu ni 'oku kau ki ai 'a e i) Vai mo e Ma'a ii) Me'atokoni iii) Malu iv) Fakaakeake Faka'ekonōmika mo e Sosiale v) Fetu'utaki vi) Founga ki hono fetukutuku 'o e ngaahi tokoni' vii) Ngaahi ngāue mahu'inga viii) Ako ix) Malu'anga x) Fefononga'aki. Ko e kau memipa ki he ngaahi kulupu ni 'oku kau ki ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', sosaieti sivile', ngaahi siasi', kolosi kula' mo e ngaahi kautaha tokoni'.
13. Ko e kulupu ki he Vai' mo e Me'atokoni' na'a nau tokoni vave 'aupito ki hono fakaakeake 'a Fonoifua mei he tāfea ko ia na'e hoko', 'o nau tufa ai 'a e vai ki he motu' mo vakai'i mo tesi 'a e ngaahi tangikē vai'. Na'e tokoni'i foki mo e ngaahi 'elia kehe na'a tupu ai ha ngaahi mahaki.

3.3 Fokotu'utu'u Patiseti ki he 2017/18

'Oku to e hā atu heni 'a e ngaahi fiema'u mahu'inga 'a ia na'e 'osi 'oatu 'i he Fakamatala Ngāue ki he Patiseti 2017/18. Ko e ngaahi fiema'u ni 'oku fakamatala'i atu ia 'o fakatatau ki he ngaahi Poutuliki 'o e Taumu'a Fakalalaka Fakafonua'. Ko e ngaahi fiema'u leva 'eni.

- ✓ Fakalalaka'i 'o e sipoti';
- ✓ To e leleiangē 'a e ola 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika;
- ✓ To e fakalalakaange 'a e ngaahi sekitoa taautaha tautautefito ki he ngāue'anga mo e takimamata;
- ✓ To e fakalelei'i 'a e ngaahi fa'unga 'o e ngaahi langa lolotonga : ngāue langa mo e tekinolosia;
- ✓ Fakalalaka Fakasosiale : Mo'ui mo e Ako;
- ✓ Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ma'u'anga ivi mei he la'a;
- ✓ Pule Lelei; mo e
- ✓ Kakato 'a e ngaahi poloseki oku lolotonga fakahoko mo e ngaahi poloseki langa lalahi.

3.3.1 Fakalalaka'i 'o e Sipoti

Kuo vahe'i 'e he Pule'anga' 'i he'ene patiseti 2017/18 'a e \$5 miliona, 'a ia 'e fakahoko'aki 'o e langa 'a e ngaahi fale mo e naunau sipoti hangē ko e mala'e tāpulu', vai kaukau' pea pehē ki hono fakalelei'i 'o Teufaiva'. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi fiema'u mahu'inga taha 'a e Pule'anga' 'i he feinga ke kakato 'a e ngaahi me'a ngāue' ni 'a ia 'e fakahoko pē 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga'. Tānaki atu ki heni mo e ngaahi tokoni 'a e ngaahi fonua hoa tokoni fakalalaka' hangē ko Nu'u Sila, Siaina, Siapani mo e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia'. Ko e ngaahi ngāue 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he 2017/18:

- ✓ Langa fo'ou 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Tonga' kau ai 'a e fale sipoti, mala'e 'akapulu, fale ki he netipolo, vai kaukau 'e 2, mala'e teka pulu (bowling) mo e ngaahi naunau kehekehe pē 'a ia 'e fakapa'anga 'e Siaina ofi ki he \$55 miliona hono fakamole;
- ✓ Fakakakato 'a e ngāue ki Teufaiva' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'u Sila ofi ki he \$2 miliona
- ✓ To e fakalelei'i 'a e fale mamata sipoti Teufaiva' mo e ngaahi me'angāue kehe 'o fakapa'anga 'e he Pule'anga Papua Niukini pē ko e Pule'anga';
- ✓ Langa 'o e mala'e tāpulu' 'o fakapa'anga 'e he Pule'anga;
- ✓ Langa 'o ha fale ke teuteu'i ai 'a e kau sipoti';
- ✓ Naunau sipoti mo e ngaahi me'a ngāue mei Siapani; mo e
- ✓ Fakalalaka'i 'o e sipoti' fakapa'anga 'e he Pule'anga' \$2 miliona (ko e \$1.5 miliona mo e \$0.5 miliona ki he ako'anga sipoti)

'E 'i ai foki 'a e va'a ke nau tokanga'i 'a e ngaahi langa' ni 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2017/18. 'E ngāue fakataha 'a e va'a' ni mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) ke fakapapau'i ko e tu'unga mo e mālohi 'o e fale'.

3.3.2 Fakakakato 'o e ngaahi poloseki na'e hokohoko mai hono fakahoko' pea mo e ngaahi poloseki Koloa lalahi

'Oku tokanga makehe foki 'a e Pule'anga' ki he ngaahi poloseki kuo kakato mo lolotonga fakahoko', ka e fakapa'anga 'e he ngaahi hoa tokoni fakalalaka mo e Pule'anga' ke mahino 'oku malava ke faingamālie

ngāue ai 'a e to'utupu mo kinautolu 'oku taukei 'i he langa' mo e ngaahi ngāue fefakatau'aki. Ko e ngaahi tefito'i fiema'u' ni 'oku kau ai 'a e:

- ✓ Ko e langa 'o ha fale mo e naunau sipoti 'o hange 'oku ha 'i he konga 3.3.1 'i 'olunga.
- ✓ To e langa 'o e Uafu Fakalotofonua Fua (\$50.0 miliona);
- ✓ Ngāue langa ki hono fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna (TAIP) (\$73 miliona);
- ✓ Hoko 'o e poloseki keipolo ki Vava'u mo Ha'apai (\$16 miliona);
- ✓ Poloseki ki he Ma'u'anga ivi mei he la'a (OIREP) (\$53.5 miliona); pea mo
- ✓ Kakato hono to e langa 'o e Fale Pule'anga (\$30.0 miliona) fakapa'anga 'e he Lepapulika 'o Siaina' fakataha mo hono to e fakalelei'i 'e he Pule'anga' 'a e 'ofisi Falepa'anga motu'a' (\$1.2 miliona).

3.3.3 Fakaivia e Ngaahi Naunau ki he Fakatupu Koloa

Ke to e leleiange 'a e fakalukufua 'o e founa ngaohi koloa mo langa 'i he sekitoa taautaha', ngāue' mo e takimamata' 'oku kau ia 'i he ngaahi fiema'u vivili' pea 'oku ngāue ki ai 'a e ngaahi Potungāue felālave'i ki he 2017/18. Ko e ma'u ngāue' mo e taki fakangāue' ko e ongo konga mahu'inga mo felāve'i 'a ia 'oku talanoa ki ai 'a e konga ko'eni'.

'I he tō folofola huufi ko ia 'a 'Ene 'Afio Tupou VI, 'i he fakaava 'o e Fale Alea 'o Tonga' ki he 2016/17, na'a ne fakamamafa'i ai ko e fakalalakaka faka'ekonomika' 'oku fiema'u ki ai ha Tonga kuo lava lelei 'enau ako' mo taukei ngāue. 'I he kaveinga' ni, kuo fokotu'u 'e he Pule'anga' ha polokalama ki he Ako Ngāue 'a e To'utupu' 'oku fe'unga mo e \$35 miliona pea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Mamani' pea 'e fakahoko 'i he ta'u 'e 5 fakataha mo e Polokalama Fakalalakaka ki he Taukei Ngāue' 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia' fe'unga mo e \$12.5 miliona ki he ta'u e 5 pē mo ia.

'I he patiseti 'a e Pule'anga' ki he 2017/18, 'oku kei lahitaha ai pe 'a e sekitoa ki he ako' 'a ia 'oku fe'unga mo e \$52.6 miliona. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga', fefakatau'aki', mo e Ako ngāue fe'unga mo e \$1 miliona. Tanaki atu ki heni 'oku kei fakapa'anga ai pe 'e he pule'anga' 'a e ngaahi sikolasipi fe'unga mo e \$3.3 miliona ki he 2017/18. 'Oku kei fakamalohi'i pe foki 'e he Pule'anga' 'a e Lao ki he Ako 2013 'a e mahu'inga ki he ngaahi ako' ke nau ngāue'aki ha kau faiako 'oku nau ma'u ha taukei fakafaiako. 'I he kaveinga' ni 'oku faka'ai'ai ai 'a e kau faiako' ke nau kau atu ki he Polokalama ako ki he Ngaahi Ako Ma'olunga ange (TIOE) mo e ngaahi sikolasipi ki he Saienisi' 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'i he fengāue'aki mo e va'a 'o e 'Univesiti 'a e Pasifiki Tonga' 'i Tonga ni.

3.3.4 Hiki'i hake 'a e sekitoa taautaha- pisinisi fakatupu koloa mo e takimamata

'Oku kei fiema'u pē foki ke to e fakalahi 'a e ngaahi makatu'unga ki he tupu faka'ekonomika' pea 'oku kei hoko pē 'eni ko e taha 'o e fiema'u vivili 'a e Pule'anga'. 'Oku kei hoko pē foki 'a e sekitoa taautaha' ko e me'angāue mahu'inga ki he tupu mo e fakalalakaka faka'ekonomika 'a Tonga'. 'Oku kei fakahoko pē 'e he Pule'anga' 'a hono fatongia mahu'inga ke fakafaingamālie'i mo faka'ai'ai ha 'ātakai ki he ngaahi pisinisi taautaha'. 'I he kaveinga' ni 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ki he ngaahi fiema'u vivili ko 'eni':

1. Hokohoko atu pe 'a e feinga 'a Tonga ki ha to e maketi kehe ange hangē ko Siaina' ke hū atu ki ai 'etau hina';
2. 'Oku to e 'atā mai foki 'a e māketi 'Iulopē' ke hū atu ki ai 'etau kava' ki he ngaahi 'uhinga fakafaito'o;
3. 'E hokohoko atu 'e he MCCTIL ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ko 'eni' 'i he 2017/18:
 - i. Hokohoko atu pe hono fakamalohia 'a e tu'utu'uni ngāue, fefakatau'aki, mo e palani ke mahino 'oku fakalalakaka'i 'a e founa tokoni ki he fefakatau'aki', fekumi ki ha palani mo e Founa Ngāue ki hono hū atu 'a e Koloa 'a Tonga';
 - ii. Fa'u mo fakalele ha 'ātakai fakalao, fokotu'utu'u ngāue, mo ha polokalama ki he kau fakatau' (consumers), to e vakai'i 'a e Lao ki he Ngāue 2013, fokotu'u ha tu'utu'uni ngāue ke fale'i'aki 'a e ngaahi pisinisi';
 - iii. Fa'u ha tu'utu'uni ngāue fakafonua (NLF)– halafononga 'o fakamalumu 'i he polokalama ngaue fe'unga Fakafonua (DWCP);
 - iv. pea ke fa'u ha palani ngāue ki he Fefakatau'aki (PACER Plus).
4. Kuo vahe'i atu 'a e \$7.3 miliona 'e he Pule'anga' ki he MCCTIL ke fakahoko'aki 'ene ngāue' ke fakamalohi'i ha 'ātakai 'oku' ne faka'ai'ai 'a e sekitoa taautaha' mo e ngaahi pisinisi. 'Oku kau heni 'a e \$2 miliona ki ha fakatotolo ki he fefakatau'aki', fakalelei'i 'o e maketi', 'o kau ai 'a e maketi' 'i Pago Pago, Ha'amoā 'Amelika pea pehē ki Apia.
5. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e talanoa 'a e Pule'anga' mo 'Aositelelia pea mo Nu'u Sila ke fakalahi 'a e ngāue ki he polokalama toli fua'i'akau' pea kau atu ai mo e ngaahi taukei kehe hangē ko e ngāue langa, 'uhila', tauhi vaivai' mo e neesi kuo lēsisita'. 'Oku kau ai heni mo e kole 'o ha ngofua ngāue ki he taimi 'oku mālolo atu ai 'a e kau ngāue fakapule'anga' ki muli;
6. Kuo tali foki 'a Tonga ke kau atu ki he polokalama toutai 'i Timaru, Nu'u Sila';
7. 'I he polokalama 'a e Pule'anga ki hono fakalalakaka'i 'o e sekitoa taautaha 'oku hokohoko atu ai pē 'ene kau ki he polokalama fefononga'aki fakalotofonua 'i he tahi' mo e 'ea', ma'u'anga vai mo e 'uhila 'oku falala'anga, mo ha tekinolosia fakafetu'utaki 'e malava ke to e leleiangē ai 'ae ngaahi kautaha pisinisi' ki ha faingamālie tupu faka'ekonomika;
8. 'Oku kei fai foki hono vakai'i 'e he sekitoa taautaha' ha faingamālie ki ha ngaohi'anga mahoa'a ki he mā mo e fafanga monumanu';
9. Ko e patiseti 'a e Pule'anga' ki he Potungāue Takimamata' 'oku fe'unga ia mo e \$4.9 miliona kau ai 'a e \$1.5 miliona ki he ngaahi ngāue fakamāketi fakatakimamata;
10. 'Oku kei hoko atu pē hono tokanga'i 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga' 'a e Polokalama Nō ki hono faka'ai'ai 'o e sekitoa taautaha' 'o kau ai 'a e Ngoue, Toutai mo e Takimamata.

3.3.5 Ke to e lelei ange hono tokanga'i e Ngaahi Langa Lalahi 'oku lolotonga fakahoko

Ko hono to e fakalelei'i mo tokanga'i 'o e ngaahi langa 'a e Pule'anga' 'o fakataumu'a ki hono tokangaekina 'a e lelei 'a e kakai 'o e Fonua pea mo e tupu faka'ekonomika'. Kau ai heni 'a e hala pule'anga', hala ngoue', ngaahi 'ofisi fakapule'anga', fakalelei'i 'o e ngaahi falemahaki', ngaahi langa' pea mo e ngaahi koloa lalahi ke fakapapau'i 'oku tolonga mo fuoloa 'a hono ngāue'aki'.

1. Kuo vahe'i atu ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi' 'a e patiseti fe'unga mo e \$20.6 miliona ki he ta'u 2017/18 ke fakahoko 'aki honau tefito'i fatongia ki he ngaahi ngāue langa fakalalakaka'.
2. 'Oku vahe'i atu 'i he patiseti 2017/18 'a e \$10.0 miliona ki hono fakalelei'i 'o e hala pule'anga. Ko e hiki 'eni mei he \$5.4 miliona mei he 2016/17. 'Oku fiema'u foki ke ngāue fakataha 'a e

- ngaahi kupu fekau'aki' mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi' ke faka'ai'ai 'a e ngāue faaitaha ki hono fakahoko 'o e polokalama'ni.
3. 'Oku kei fakamamafa'i ai pē 'e he Pule'anga' 'a e fiema'u ki he ngaahi Potungāue' ke tokanga'i lelei 'a e ngaahi me'angāue 'a e Pule'anga' 'i ha'anau ngāue fakataha mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' 'i honau fatongia ko e lēkooti 'a e ngaahi me'angāue 'a e Pule'anga'. Kuo vahe'i atu foki mo e ngaahi pa'anga 'i he patiseti 2017/18 ki hono tokanga'i 'o e ngaahi me'angāue ki he ngaahi Potungāue'. Kaekehe, 'oku ngāue'aki 'a e pa'anga ia (transfers) ki he ngaahi taumu'a kehe pea si'isi'i leva ai 'a e pa'anga na'e fakataumu'a ki he ngāue'ni. 'E ngāue fakataha 'a e Potungāue Pa'anga' mo e ngaahi Potungāue' ke fakapapau'i ko e pa'anga kuo 'osi vahe atu' 'oku ngāue'aki totonu pē ki he 'uhinga ko ia'.
 4. Kuo tali 'e he Kapineti' ke pule'i 'e he Poate Taulanga' 'a hono tokanga'i 'a e uafu 'i he tukui motu'. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' mo e Poate Taulanga' ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ko 'eni' 'o kamata mei he 'aho 1 Siulai 2017. 'E tāfataha pē 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' leva ia ki hono tefito'i fatongia fakalao' ke fakapapau'i 'a e malu mo e ma'ama'aange 'a e fefongonga'aki vakatahi'.
 5. 'Oku kei hokohoko atu pē 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' 'a hono fakamalohi'i 'a e tu'utu'uni 'o fakatatau ki he Lao ki he Langa', mo fakamalohia 'a e va ngāue mo e ngaahi kupu felālave'i' ke mahino 'oku nau ngāue fakatatau ki he lao' mo founa ki he Lesisita 'o e Langa mo e ngaahi fakamatala.
 6. Kei hoko atu pē foki 'a e tokanga 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' ki hono tefito'i fatongia ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivile' 'o kau ai ke ;
 - i. Fa'u ha sisitemi ki hono pule'i 'o e fepuna'aki vakapuna ke fakapapau'i 'oku malu;
 - ii. Fa'u ha sisitemi (CMA) ke muimui'i'aki 'a e fefolau'aki fakavaha'a pule'anga ki he Malu 'a e Fefolau'aki vakapuna (ICAO);
 - iii. Fa'u ha sisitemi ki he malu 'o e fepuna'aki vakapuna sivile (SMS); pea mo
 - iv. Fa'u ha tu'utu'uni ngāue ki he fefolau'aki vakapuna fakalotofonua 'a Tonga.

3.3.6 Fakalalakaka Fakasōsiale: Mo'ui mo e tu'unga 'o e ako'

'Oku kei hoko pē 'a e fakalalakaka fakasōsiale' ko e fiema'u vivili ia 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku hā 'eni 'i he lahi taha 'o 'ene 'esitimeti kuo vahe'i ki he Potungāue Ako' ko e \$52.6 miliona pea mo e 38.9 miliona ki he Potungāue Mo'ui'.

Sekitoa ki he Mo'ui

'I he tafa'aki 'o e mo'ui lelei', 'oku kei hoko atu pe 'a e ngāue malohi 'a e Pule'anga' ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha faito'o mo ha me'angāue fe'unga ki he lolotonga 'o e ta'u' ke 'oua na'a hoko ha nounou. Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai ke ngāue fakataha 'a e Potungāue Mo'ui' mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ki ha palani ki hono pule'i 'o e fakatau koloa mo e sevesi' pea mo e ngaahi kupu fengāue'aki'. Ko e founa 'e taha 'e malava ke ngāue'aki', ko hono fakatau lahi mai mei ha kautaha 'i 'Aositelelia, Nu'u Sila pē ko ha kautaha pē 'i muli.

- ✓ 'I he patiseti 2017/18, kuo vahe'i ai 'e he Pule'anga' ha \$2.6 miliona ki he ngaahi naunau fakafaito'o mo e \$3.1 miliona ki he faito'o'. 'Oku lahi ange 'eni 'i he tu'unga na'e 'i ai 'i he 2016/17.
- ✓ 'Oku kei hokohoko atu pe hono tokangaekina 'e he Pule'anga' 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'. 'Oku lahi hake ai 'i he pēseti 'e 10 'a e pa'anga mei he Pule'anga' kuo vahe'i ke fakasi'isi'i 'aki 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' 'o kau ai 'a e kau ngāue mei he tafa'aki fakafaito'o' mo e fale'i ki he mo'ui'. Ko e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka' 'o hange ko 'Aositelelia, Kautaha Mo'ui 'a Mamani, Kautaha 'a e ngaahi pule'anga ki he palani 'o e famili' 'oku

kaunga moia ki he ngāue ni hange ko hono tu'uaki 'o e mo'ui lelei' kau ai e polokalama Kau Mai Tonga' mo hono fakamalohi'i 'a e lao ki he tapaka' mo **Tapui 'a e Ifi Tapaka'** 'i he ngaahi feitu'u fakapule'anga'.

- ✓ Ko e ngaahi me'afua fakapa'anga na'e tali 'e he Pule'anga' 'i he ta'u 2016/17 'e hokohoko atu pē hono tānaki :
- i. Ko e tapaka ke ma'u 'e he kau folau mai mei tu'apule'anga ke holoki mei he fo'i sikaleti 'e 500 ki he 250
 - ii. Holoki e tute ki he ika fo'ou mei he 20% ki he 5%
 - iii. Holoki e tute ki he lolo vesitapolo mei he 20% ki he 10%
 - iv. Holoki e tute ki he kapaika vesitapolo mei he 20% ki he 5%
 - v. Hilifaki e tute 'ekisia ko e \$1 ki he kilo 'i he kilo ngako kotoa pe
 - vi. Inu fua'i'akau:
 - 'oku 'i ai 'a e suka si'isi'i hifo he kalami 'e 5 ki he mililita 'e 100 ke tute pēseti 'e 15
 - 'oku 'i ai 'a e suka si'isi'i hifo he kalami 'e 5 ka e 'oua 'e lahi hake he kalami 'e 20 ki he mililita 'e 100 ke tukuhau 'Ekisia \$1.50 ki he lita
 - 'oku 'i ai 'a e suka lahi hake he kalami 'e 20 ki he mililita 'e 100 ke tukuhau 'Ekisia \$4 ki he lita
 - vii. Efuefu fakalanu inu ke tukuhau 'Ekisia \$4 ki he kilo
 - viii. Inu melie:
 - 'oku 'i ai 'a e suka 'ikai ke lahi hake he kalami 'e 5 ki he mililita 'e 100 mei he tukuhau 'Ekisia \$1 ki he lita ki he tute peseti5
 - 'oku 'i ai 'a e suka lahi hake he kalami 'e 5 ka e si'isi'i hifo he kalami 'e 20 ki he mililita 'e 100 mei he tukuhau 'Ekisia \$1 ki he lita ki he \$1.50 ki he lita
 - 'oku 'i ai 'a e suka lahi hake he kalami 'e 20 ki he mililita 'e 100 mei he tukuhau 'Ekisia \$1 ki he lita ki he \$4 ki he lita
 - ix. pisikete melie 'oku hū mai 'oku hiki hake mei he tute pēseti 'e 15 ki he tukuhau 'Ekisia \$1.50 ki he kilo
 - x. hiki hake 'a e tute 'o e me'akai sokoleti 'oku hū mai' ki he pēseti 'e 15 ki he tukuhau 'Ekisia \$4 ki he kilo
 - xi. hiki hake 'a e tute 'o e me'akai suka 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e koko' mei he tute pēseti 'e 20 ki he tute 'Ekisia \$5 ki he kilo
 - xii. hiki hake 'a e tute 'o e sipi kapakapa mo e fatafata'i sipi' mei he tute pēseti 'e 15 ki he tute 'Ekisia \$1.15 ki he kilo
 - xiii. nutolo (instant noodle) 'oku ngaohi fakalotofonua ke tukuhau 'Ekisia seniti 'e 50 ki he kilo
 - xiv. Kava mālohi 'oku hū mai ke hiki hake mei he \$25 kihe lahi 'o e 'olokaholo ki he tute 'Ekisia \$30 ki he lahi 'o e 'olokaholo tānaki atu mo e tute pēseti 'e 15
 - xv. ko e tukuhau 'Ekisia ki he tapaka ngaohi fakalotofonua' kuo hiki hake ki he \$350 ki he fo'i tapaka 'e 1,000. Ko e tukuhau 'Ekisia ki he tapaka hū mai mei Tu'apule'anga' kuo hiki hake ki he \$450 ki he fo'i tapaka 'e 1,000 fakataha mo e tute pēseti 'e 15.
 - xvi. Ko e tukuhau 'Ekisia he tapaka 'oku \$450 ki he fo'i tapaka 'e 1,000 ki he tapaka, mo e tute peseti 'e 15 ki he tapaka hu mai.
 - xvii. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa kehekehe kuo fokotu'u ke tokoni ki hono tau'i 'o e fokoutua 'ikai pipihi pea mo faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui fakatupu mo'ui lelei 'a ia na'e tali 'e he Kapineti 'i he konga kimu'a 'o e 2017 'a ia 'oku hā atu 'i he Konga 4.1.7.

- ✓ Kuo vahe'i atu ha \$600,000 'i he patiseti 'o e 2017/18 'o t̄anaki atu ia ki he \$3.2 miliona 'a e Pule'anga 'Aositelelia ki he Kautaha Tonga Mo'ui Lelei'. Ko e Kautaha ni foki 'oku fakafatongia' i kinautolu 'e he lao ki he Fa'unga (Foundation) tokoni'i 'o e Mo'ui Lelei 2007, 'o nau tokoni ke fakafehokotaki 'a e ngaahi kolo', kautaha 'ikai fakapule'anga' mo e Pule'anga ke faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui lelei'.
- ✓ Kei hokohoko atu pe 'a hono ngāue'i 'e he Pule'anga' 'a e Hala Fononga ki ha Tonga Mo'ui Lelei ki he faka'ehi'ehi mo malu'i mei he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi 2015-2020

Sekitoa ki he Ako

'Oku kei hokohoko atu hono pukepuke 'e he Pule'anga' hono ngaahi fatongia tefito' fakataumu'a ki hono fakalalaka'i 'o e ako' mo e ako ngāue' ke hoko ko e ma'u'anga mo'ui.

Ko e polōseki '*Halafononga ki he ngāue 'a e to'utupu 'o Tonga'* 'oku 'amanaki ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi ako ngāue 'a e Pule'anga' mo e ngaahi ako fakatekinikale 'ikai fakapule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi ako ki he taukei 'i he ngāue langa', kauvaka, takimamata, neesi, tauhi vaivai, pea ke to e langa 'a e ngaahi fale ngāue' ke a'usia 'a e tu'unga 'oku totonu ke tali ai 'a e ngaahi tu'unga fakaako' tatau pe 'i he fakalotofonua' mo muli foki. Ko e poloseki ko 'eni' 'e kamata ia 'i he Siulai 2017, ke to e fakamalohi'i 'a e taukei ngāue 'a e to'utupu 'o Tonga' ke a'usia 'a e fiema'u ngāue fakalotofonua' mo muli foki. Ko e polokalama natula tatau pē 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia:

- i. Ke to e lelei ange 'a e taukei ngāue 'o e kau ako' ki he ngaahi māketi fakalotofonua mo muli, pea to e fakalalaka ange 'a 'enau 'ilo 'i he ngāue'anga mo ha faingamālie ke to e lelei ange ai 'enau tu'unga vāhenga;
- ii. ke to e lahi ange 'a e faingamālie ki he ngaahi taukei 'ilo fakapisinisi' ke tokoni ki he ngaahi ako fakatekinikale ki he ngaahi fiema'u 'i he levolo kehekehe 'o e pisinisi;
- iii. Ke vahevahetatau 'a e fakalalaka' ki he ngaahi faingamālie taukei ngāue ki he kakai 'oku fokoutua fakaesino', kakai fefine' mo e kakai 'i he ngaahi 'otu motu'; pea mo
- iv. Ke fokotu'u ha founa ako ngāue fo'ou ke lava 'o tataki 'a e liliu ki he ngaahi sekitoa ako ngāue'

'E hokohoko atu pē 'a hono fakalelei'i mo fokotu'u ha tu'unga fakaako, ke ne ma'u 'a e ngaahi fiema'u ki he Fiema'u Fakaako Tefito (Minimum Service Standards), Fa'unga Fakaako 'a Tonga (Tonga Qualification Framework) ki he PBSE mo e ngaahi me'afua 'i he ngaahi Fonua Pasifiki' mo tu'apule'anga' foki. Ko e taha 'o e ngaahi polokalama na'e ola lelei' ko e Ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi ako lautohi'. Ko e polokalama "eni ne fakapa'anga mei muli 'o tō 'a e fakamamafa' ki he faiako mo e ngaahi naunau ako. Ko e ola lelei 'o e polokalama ni 'oku makatu'unga ia mei he palani'i lelei 'o e ngāue mo hono muimui'i lelei.

'I he feinga ko ia ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e silapa ako' mo e ngaahi founa sivi', 'oku palani ai 'a e Potungāue Ako' ke fakahoko hano to e vakai'i 'o e silapa ako ki he lautohi' mo e ako ma'olunga ange' lolotonga 'a e 2017/18. 'Oku 'i ai foki e fokotu'utu'u 'a e Potungāue' ke fakahoko ha sivi (STAT) 'i he 2017/18 'i he taimi tatau 'oku kei hokohoko atu pē 'a e feinga ke fakamalohi'i 'a e laukonga' 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'e he ako tokamu'a' (PEARL) Polokalama ki hono Tataki 'o e Ako Laukonga 'i he Pasifiki' (PLSLP), Polokalama ki hono Sivi'i 'o e Laukonga' mo e Faifika 'a e Pasifiki' (PILNA)

3.3.7 Matu'uekina e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ma'u'anga Ivi mei he La'a

'Oku kau foki 'a e ola 'o e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' 'i he ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tonga'. Fakatatau ki he sitetisitika 'a e Pangikē 'a Mamani, 'oku fika ua 'a Tonga 'i māmani 'i he fonua 'oku tu'u lavea ngofua ki he fakatamaki fakaenatula'. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a hono fakatokanga'i 'o e fiema'u vivili' ni mo kau ki he ngāue ke fakasi'isi'i mo malava ke tau malu mei he nunu'a 'o e ngāue' ni. 'Oku makatu'unga 'eni mei he uesia 'o e feliuliaki 'o e 'ea' 'a ia 'e malava ke uesia ai 'a e anga 'etau nofo' pea mo e tu'unga fakasōsiale' mo faka'ekonōmika'.

Kuo vahe'i atu ai 'e he Pule'anga' mei he 'esitimetri' 'o e 2017/18 ki he Potungāue MEIDECC ke fakamalohia kinautolu ki he ngaahi ngāue fekau'aki mo e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ma'u'anga ivi mei he la'a': feliuliaki 'o e 'ea \$0.7 miliona, Ma'u'anga Ivi \$1.1 miliona, 'Atakai \$0.8 miliona mo e Fakamatala 'ea \$1 miliona

'Oku kei fakatokanga'i pē 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fiema'u vivili' ni ki he 2017/18

1. Tali 'a e Tu'utu'uni ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'o fakataumu'a ki ha 'Tonga 'oku malu, 2035'
2. Fakahoko 'o e Palani Ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Fakasi'isi'i 'o e fakatamaki fakaenatula, 2017-2027
3. Hokohoko atu 'o e ngaahi poloseki lalahi 'e tolu ki he ngaahi taumu'a hono teuteu'i 'a e Fonua' mei he ngaahi ha'aha'a 'o e feliuliaki 'o e 'Ea' ki he ngaahi 'otumotu 'o e Pasifiki' 'o kau ai 'a Tonga 'a ia ko e PREP (\$5.8 million), CRSP (\$7.4 million) pea mo PRRP (\$0.3 million);
4. Hokohoko atu pe hono muimui'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue na'e tali 'e he Kapineti 'a 'Ene 'Afio' 'i Mē 2016, mei he lipooti 'o e ngaahi faingamālie tokoni ke fakakakato hono teuteu'i 'o e Pule'anga' 'o ka hoko ha ngaahi fakatamaki fakaenatula 'a ia 'oku fakapa'anga 'eni 'e he PRRP.
5. Kuo fakahu atu 'e Tonga 'ene fuofua kole ki he Kautaha Pa'anga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea (Green Climate Fund) ki ha poloseki ke malu'i 'a e ngaahi matātahi' fe'unga mo e US\$49.9 miliona 'i he tokoni 'a e UNDP/SPREP pea 'oku kei fakatatali ki ha tu'utu'uni 'a e poate' 'i Sune 2017. Ko e kole ke hoko atu 'a e poloseki ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa' 'oku 'amanaki ke to e fakahū atu mo ia fe'unga mo e USD\$86.0 miliona, 'i he tokoni 'a e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' ki he Poate 'i Tisema 2017. 'Oku fakafuofua ka tali 'a e kole 'a Tonga' 'e kamata leva 'a e ngaahi ngāue fakapepa ki he pa'anga 'i he 2017/18 mo e 'amanaki ke fakahoko 'a e ngāue langa' 'i he vave taha'.
6. 'E fakahoko 'a e ngaahi poloseki mei he Pa'anga Talāsiti ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' 'a ia ko e kongā 'o e Poloseki CRSP fakapa'anga 'e he Kautaha Fakapa'anga 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea (CIF) 'o fakataumu'a ke tokoni ki he ngaahi kolo' ke malu'i e matāfangaā.
7. Kei kau pē 'a Tonga ki he polokalama malu'i (PCRAFI) 'a e Pasifiki' 'o fakataumu'a ki ha taimi 'e hoko ai ha fakatamaki fakaenatula.
8. Hokohoko atu 'a e Poloseki ki he tokangaekina 'o Fanga'uta' 'o fakataumu'a ke malu ange 'a e me'a mo'ui' kau ai hono to e fa'u ha palani ngāue fe'unga mo e \$600,000 ki he 2018-2020.
9. Fokotu'u 'o e ngaahi fale mo e me'a ngāue ki hono tokangaekina 'o e mo'ui ma'a' (sanitation) 'i he Poloseki Langa 'o Ha'apai 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani fou he Tokoni 'o e Patiseiti (Budget support).
10. Kei hokohoko atu pē 'a e faifatongia 'a e 'Ofisi' ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi Me'a Fakatu'upakē 'o ka hoko ha fakatamaki fakaenatula. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e 'ofisi ki Ha'apai' 'e langa ia 'i he 2017/18. 'E fokotu'u foki 'a e kulupu ke ne tokanga'i 'a e fefononga'aki' mo ha fale 'i he 2017/18 'i he malumalu pē 'o e NEMO.

3.3.8 Pule Lelei

'Oku kei hokohoko pē foki 'a e Pule Lelei' ko e taumu'a vivili ki he Pule'anga lolotonga'. Ko e Fakamaau'anga' ko e sino ia 'oku ne malu'i mo fakamalohi'i 'a e totonu 'a e tangata' 'o kehe mei he Pule'anga' mo e Fale Alea'. 'Oku tokoni ki heni 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale', 'Ofisi fo'ou 'o e 'Omipatimeni' mo e Komisiona Polisi' ke tauhi e lao' mo e tu'utu'uni'.

1. 'I he fiema'u ko ia ke fakaloloto mo to e lelei ange 'a e palani' mo e patiseti', 'oku kei hokohoko pē 'a hono teke mālohi 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ke fakapapau'i ko e ngaahi Potungāue 'oku nau longomo'ui 'o fakahoko honau ngaahi fatongia' 'o fakatatau ki he palani' mo e patiseti' pea ke mālohi ange hono muimui'i' mo hono sivi'i'.
2. 'Oku fiema'u ai pē foki 'e he Pule'anga' ke to e tokanga ange ki hono ngāue'i 'o e PMS na'e kamata 'i Sune 2016 'i he fakakaukau ke to e loloto ange hono 'ilo 'e he kau ngāue fakapule'anga' ko e tu'unga 'o e fakahoko fatongia' ko e 'elemēniti mahu'inga taha ia ki hono fakamahu'inga' 'i 'o e vāhenga' pea ko hono ola' 'e hā ia 'i he tefito'i fatongia 'o e Potungāue' 'a ia 'oku hā 'i he'enau Palani Fakata'u Tolu'.
3. Ko hono fokotu'u ko ia 'o e 'ofisi 'Omipatimeni' 'e hoko atu ai pē honau fatongia' ke tali ha lāunga pea mo fakapapau'i ko e pule lelei' mo e pule 'a e lao' 'oku tu'uloa.
4. 'Oku kei tokanga pe foki 'a e Pule'anga' ke fakahoko fakataha mo e tokoni 'a Aositelelia mo Nu'u Sila ki he Polokalama fakalakalaka' 'o fakataumu'a ke pukepuke 'a e lao' mo e tu'utu'uni'.
5. 'Oku kei fakahoko pē 'e he Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua' hono fatongia ke fakamālohia 'a e tu'utu'uni ki hono ngāue'aki 'a e pa'anga' (PFM Act 2002) tautautefito ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi Potungāue, ke fakapapau'i 'oku nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga mo e founa pule'i 'a e koloa mo e sēvesi 'a e Pule'anga'. Ko e va'a 'o e falepa'anga 'i Ha'apai mo 'Eua' 'e to e fakaava ia 'i he kamata'anga 'o e 2017/18 ke tokoni ki he ngāue fakapa'anga 'i motu'. Ko e ongo va'a ni te na tokoni ki hono muimui'i' 'o e ngaahi ngāue 'a e hoa tokoni fakalakalaka' mo e ngaahi ngāue 'a e fai'anga fili' 'i Ha'apai mo 'Eua.
6. Oku ai 'a e 'amanaki ko e ola ko ia hono to e vakai'i' 'o e konisitūtone' te ne faka'ai'ai 'a e ngaahi tefito'i tui 'a e pule lelei' mo e pule 'a e lao. 'E 'i ai 'a e tokotaha fale'i fakalao 'e 'omai ke ne fakahoko 'a e ngāue ni ke fakahū ki he to'u Falealea hoko'.

4 PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAHI TAUMU'A NGĀUE

4.1 Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga

4.1.1 Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga 'i he 2016/17

Ko e liliu 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua' ('esitimetri liliu) ki he 2016/17 'oku fakafuofua ia ki he **\$285.7 miliona**, 'a ia ko e \$0.1 miliona lahi hake ia 'i he \$285.6 miliona ('esitimetri kamata). Na'e fakatefito 'a e tupu' ni mei he pa'anga na'e ma'u lolotonga 'a e ta'u' kā na'e 'ikai ke kau 'i he 'esitimetri ne 'uluaki fokotu'u', hangē ko e patiseti tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope'. 'Oku tānaki atu ki ai mo e to e lelei ange e founa hono tānaki 'a e pa'anga tukuhau' 'a ia 'oku felāve'i mo e hiki lahi 'i he tānaki tukuhau'. Pehē foki ki he to e lelei ange 'a e holo 'i he ngaahi Pa'anga Hū mai 'ikai tukuhau'i' na'e 'amanaki ke huu mai mei he ngaahi totongi tupu mei he ngaahi 'inivesi kehe 'a e Pule'anga', lisi 'o e ngaahi vakapuna', totongi tupu mei he nō 'a e ngaahi pisinisi 'ae Pule'anga', pea mo e laiseni mei he ngaahi kautaha keli maka koloa 'i kilisitahi', 'a ia ko e kongā kuo toloi ia ki he kongā ki mui 'o e 2017/18. Hangē liliu kuo fakahoko ki he totongi tukuhau 'i he folau vakapuna (departure fee) 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata tānaki 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2017.

Ko e liliu 'o e pa'anga huu atu fakalotofonua ki he 2016/7 ('esitimetri liliu) 'oku **\$284.6 miliona** pe ko e \$0.9 miliona 'oku holo hifo'aki 'i he \$285.5 miliona i he 'esitimetri kamata. Na'e fakatefito 'a e holo' ni mei he toloi ngaahi ngāue mo e polōseki na'e palani ke fakahoko 'i he 2016/17 ke feau e ngaahi fakamole fakatu'upake' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga'. Ko e tuai hono fakafonu 'a e ngaahi lakanga'- 'oku 'i ai e ngaahi lakanga 'oku fakahoko 'i he māhina 'e taha pe ua ke kakato 'a e founa ngāue'- si'isi' i hono ngāue'aki e pa'anga 'esitimetri liliu ki he tu'unga vāhenga, mo e toloi hono tā fakafoki e ngaahi nō ki muli' 'o fakatupunga ai e holo hono ngāue'aki e 'esitimetri Pa'anga Hū atu ki he 2016/17.

TĒPILE 4-1: PATESETI NGAŪE 'A E PULE'ANGA (\$M)

Fakaikiiki	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Patiseti Humai(Kotoa 'o e Talitotongi Humai Fakalotofonua)	267.6	285.6	285.7	345.1	351.1	358.2
Ngaahi Tanaki Pa'anga Humai Fakalotofonua	234.5	255.2	258.1	310.7	316.7	323.8
Pa'anga Humai Fakalotofonua	211.7	232.0	236.8	280.9	286.9	297.6
Ngaahi Totongi makehe mo e Totongi Ponite	19.8	14.9	13.3	18.7	19.1	15.5
Pa'anga Tanaki makehe	3.0	8.3	7.9	11.1	10.7	10.7
Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	33.1	30.4	27.6	34.4	34.4	34.4
Patiseti Huatu(Kotoa 'o e Pa'anga Huatu Fakalotofonua)	245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.6
Ngaahi Fakamole ki he Fakalele 'o e Pule'anga	219.8	254.8	255.0	307.0	295.4	312.6
Ngaahi Ngaue Tu'uma'u/Kau Ngaue Lau'aho	117.8	136.2	134.6	148.0	143.4	148.5
Totongi Koloa mo Ngaue	29.4	34.2	33.3	42.2	41.1	41.0
Ngaahi Totongi Fakaengaue	72.5	84.4	87.1	116.8	110.9	123.1
Ngaahi Totongi Makehe	25.4	30.6	29.6	37.5	49.7	48.0
Pa'anga Mole/Tupu	22.4	0.1	1.1	0.6	6.1	(2.4)

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e pa'anga hulu fakakātoa 'e \$1.1 miliona 'oku 'esitimeti ki he 2016/17, ko e holo hifo ia 'aki e \$21.3 miliona mei he pa'anga hulu totonu 'o e 2015/16. Ko e tuai hono ma'u mai e patiseti tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope, holomui e taha e ngaahi kautaha keli maka koloa' mo fakasi'isi'i e ngaahi feitu'u keli maka koloa, 'a ia 'oku ne uesia 'a e holo 'i he tānaki pa'anga mei he ngaahi kautaha keli maka koloa 'i kilisitahi, mo e toloi e tanaki pa'anga mei he totongi tukuhau 'i he folau atu (vakapuna) e ngaahi 'uhinga ki he holo hifo 'a e 'esitimeti. 'I he malava e Pule'anga 'o tokanga'i fakalelei e ngāue'aki 'o e pa'anga' mo e lelei ange e tanaki e pa'anga tukuhau, 'oku 'ikai ai ke mole kae ki'i tupu 'o \$1.1 miliona' i he 2016/17.

4.1.1.1 Ngaahi Pole - Patiseti 2016/17

Ko e si'isi'i e tānaki pa'anga mei he pa'anga 'ikai totongi tukuhau' ko e taha ia he pole hono liliu e patiseti 2016/17. Fakatātā 'aki e holomui e taha 'o e ngaahi kautaha keli maka koloa' ne makatu'uga ai e holo lahi e totongi fakamāmani 'o e kopa. Kau ai mo e fakasi'isi'i e ngaahi 'ēlia keli koloa' na'e fokotu'u ki he ongo kautaha 'e ua 'aki e pēseti 'e 50, toloi e kamata e totongi tukuhau 'i he folau vakapuna makatu'unga 'i he kole mei he ngaahi Kautaha Folau mo e Kautaha Fefolau'aki Fakavaha'apule'anga' pea mo e liliu ki he alea pau e ngaahi nō 'ae Ngaahi Pisinisi 'a e pule'anga.

'I he tafa'aki 'e taha', 'oku kei hokohoko atu pe 'a e mafa tukituki e ngaahi fakamole 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2016/17. Ko e ngaahi fiema'u ke fakapa'anga e ngaahi polōseki mahu'inga, na'e fakahoko ai 'e he Pule'anga' ha ngaahi fakataha fakafeitu'u 'a e ngaahi kautaha felālāve'i 'o e Pasifiki' pea na'e 'i ai e ngaahi ngāue na'e 'ikai ke patiseti lolotonga e ta'u fakapa'anga'- hangē ko e hala ko ia e Kuini Fehuhu, 'oku to e hiki hake ai e lahi 'o e ngaahi fakamole'. 'I he feinga 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i e ngaahi fakamole' ne to e tufotufa e pa'anga 'a e ngaahi Potungāue, 'a ia na'a ne uesia ai e ngaahi palani ngaue 'o e ta'u'. Ne to e fiema'u foki ha patiseti fakalahi ki he ngaahi fakamole fakatu'upakē kehekehe pē.

Neongo e mā'olunga e ngaahi ngāue kuo 'osi fakahoko 'i he ngaahi polōseki mo e polokalama fakalalaka lolotonga e ta'u', hangē ko e 'Ōfisi Fakapule'anga (St George) mo e fakalahi 'o e Uafu Fāua, ne hoko ha ngaahi toloi lahi koe'uhī ko e ngaahi founa ngāue 'a e Pule'anga' ki he ngaahi hoa tokoni fakalalaka ne nau ngaue'aki pē 'enua founa ngāue ki he fakatau koloa mo e sēves', si'isi'i e 'ēlia 'o e ngaahi polōseki mo e polokalama', faingata'a hono fakafuofua e ngaahi tokoni 'e hū mai', 'o makatu'unga 'i he 'ikai lava he ngaahi hoa tokoni fakalalaka' 'o ngāue he ngaahi founa fakatau fakalotofonua e Pule'anga' ni ki hono fokotu'u, fakaangaanga, tali, mo hono fakalele 'o ha polōseki. Ko e ngaahi toloi' ni 'oku ne hanga 'e ia 'o holoki lahi 'a e faingamālie 'o e fonua' ki he tupu faka'ekonōmika. Ko e Tokoni 'a e polōseki matu'uaki 'a e ngaahi nunu'akovi 'a e feliuliaki 'a e 'ea', polōseki tokanga'i e hala, fakahoko fatongia 'a e Pule'anga' ke ngāue'aki 'a e 'initaneti, Poloseki TAIP pea mo e Falemahaki 'a Niuatoputapu' e ni'ihi ne hoko ai e ngaahi toloi lolotonga e 2016/17.

4.1.2 2017/18 Patiseti Ngāue mo e Kaha'u

Ko e 'esitimetri ki he patiseti pa'anga fakamole ki hono fakalele e ngāue' 'i he 2017/18 ko e **\$307.0 miliona**, ko e tupu pēseti 'e 17.0 mei he 'uluaki 'esitimetri' aki e \$52.2 miliona mo e \$52.0 miliona pe peseti 'e 16.9 mei he 'esitimetri liliu 'o e 2016/17. Ko e hiki' ni ke tokoni ki hono fakalalaka' 'i 'o e Sipoti , kamata hono tā fakafoki e nō mei he pangikē EXIM mei Siaina, hoko atu hono fakalelei' i ngaahi hala mo e (langa) fale' mo e ngaahi totongi e kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale. 'Oku kau heni mo e ngaahi fakamole' 'a e Pule'anga' ki he ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ako'anga 'oku 'ikai ke Fakapule'anga, 'a ia na'e fakapa'anga ki mu'a mei Nu'usila mo 'Aositelēlia' mo e fakamole ki he ngaahi polōseki kehekehe mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'anga' 'e kamata 'i he 2017/18. 'E ngali tatau pē e pēseti 'oku tupu 'aki 'i he ngaahi fakamole lalahi 'oku hā atu 'i 'olunga' mo e ngaahi fakamole 'oku 'amanaki ke hoko 'i he ngaahi ta'u ka hoko'. Ka 'oku kei fakamamafa'i pē hono pule'i lelei e ngaahi fakamole 'a e pule'anga' 'a ia 'oku fiema'u ke 'oua na'a tupu e fakamole', tatau ai pē pe 'oku uesia e ngaahi 'ēlia mahu'inga 'e ni'ihi 'a e pule'anga'.

Ka ko e Pa'anga Hū mai fakalotofonua ki he 2017/18 'oku fakafuofua ke \$310.7 miliona, ko e tupu \$55.5 miliona ia pe pēseti 'e 17.9 mei he 'esitimetri kamata 'o e 2016/17. Ko e tupu 'i he pa'anga hū maifakalotofonua' 'oku fakafuofua ke hokohoko ai pē 'i he kaha'u. 'E tokoni 'eni ki he Pule'anga' 'i he 2017/18 mo e ngaahi ta'u ki hoko' ke tokoni' i e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Sekitōa ki he Mo'ui' ke tau'i e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi', fakalahi 'o e pa'anga mohe', mo e ngaahi totongi nō 'o e 2017/18. 'Oku fakafuofua ke hiki 'aki e \$2.0 miliona 'i he 2017/18 mei he 'esitimetri kamata ko e \$3.0 miliona 'i he 2016/17 hono tānaki 'o e pa'anga mei he fakafetongi pa'anga muli ki he fakalalaka 'o e sipoti'; 'oku fakafuofua ke tānaki ha \$5.0 miliona 'i he 2018/19 'o tatau pe ki he 2019/20.

Ko e hiki hake 'i he fakahoa 'o e pa'anga hū mai fakakātoa 'oku tānaki fakalotofonua' ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua' (GDP) mei he pēseti 'e 23.8 'i he 2015/16 'o lahi 'aki e pēseti 'e 0.5 'i he 2016/17, 'a ia ko e faka'ilonga ia ko e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua' 'oku fakalalaka. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lelei ange 'a hono tānaki 'o e ngaahi pa'anga hū mai mei he tukuhau', fakamālohia 'o e ngaahi founa tānaki pa'anga hū mai mei he tukuhau', pea mo hono to e fakalelei' i mo fakalahi 'a e tānaki mai 'a e pa'anga 'ikai tukuhau'. 'Oku 'Oku 'ikai to e veiveiu ko e fakalalaka 'o e tukuhau mo e tānaki mai pa'anga hū mai 'ikai tukuhau', koe'uhi' ko e 'amanaki ke hiki 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. Ko e kamata ko ia e poloseki langa ki he fakalalalaka 'o e sipoti' mo e ngaahi poloseki 'oku fu'u mahu'inga, tā fakafoki 'o e pēseti 'e 50 e nō ki he tokoni fakapatiseti mei he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' mo e Pangikē Mamani' ha ngaahi 'uhinga ke fakapalanisi ki ai e pa'anga huu mai fakalotofonua' ki he'ene felāve'i mo e ngāue'aki totonu 'a e ngaahi

fakamole kuo fai hono tokanga'i lelei ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai. 'Oku fakafuofua 'i he hili hono totongi 'osi e toenga penisoni \$1.0 miliona ko e kongā 'o e ngaahi totongi tōmui mei he ta'u fakapa'anga kuo'osi, pea mo e penisoni 'o e kau ngāue e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' mo e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio' 'i he 2017/18, 'e 'ikai to e fai hano totongi 'i he 2018/19 mo e 2019/20.

Ko e pa'anga kotoa 'oku ngāue'aki ki he vāhenga 'o e kau ngāue' ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'oku fakafuofua 'e tu'uma'u pe holo hifo he pēseti 'e 53 'o e pa'anga fakamole 'a e Pule'anga, he koe kongā ia 'o e me'afua fakapa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga' ke holoki e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga. Ko ia ai, 'oku fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'i he 2017/18 'a hono fakamamafa'i ke kamata hono ngāue'aki 'a e tu'utu'uni ngāue ne toki fakapaasi kimui' ni fekau'aki mo hono fakatatali ke toe fokotu'u ha lakanga fo'ou mo fakasi'isi'i ai pē e hikihiki 'o e fakamole ki he kau ngāue fakapule'anga. Ko e tu'utu'uni ngaue' ni te ne fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e pa'anga fe'unga ki he ngaahi vouti ngāue ki hono fakalele 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga, 'ikai ke ngata ai', kuo 'i ai 'a e pa'anga kuo vahe'i fakataumu'a ki he ngaahi lakanga 'oku fiema'u vivili'e he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' ke tokanga'i 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. 'I he'ene pehee, 'e fakahū 'e he ngaahi Potungāue' 'enau ngaahi kole ki hono fokotu'u ha kau ngāue fo'ou, ki he 'Ōfisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga, pea ko e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' leva ke nau faka'atā mo tukuange mai e pa'anga ki ai. Ko e tu'utu'uni ko eni' 'oku fakataumu'a ke ngaue'aki ki he lakanga ngāue tu'uma'u' mo e ngāue lau'aho' fakatou'osi.

Neongo ko e Pule'anga' 'oku ne fakangaue'i 'a e kongā lahi 'o e fonua, ko 'ene ivi ngāue ke lava 'o fakapa'anga 'a e ngaahi koloa moe sēvesi 'a e Pule'anga' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, ke ne kei lava pe 'o hokohoko lelei atu. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakapapau'i ai 'e ma'u he kakai e fonua' ha sēvesi lelei he taimi kotoa pē, ka 'e malava ai e Pule'anga' ke ne mapule'i 'a e ngaahi me'afua ki hono leva'i 'a e ngaahi nō' fakahoa ki he ngaahi tāketi kehekehe.

Ko e ngaahi fakaikiiki 'eni e ngaahi tu'utu'uni ngaue ne toki fakapaasi ki mui ni ke muimui ki ai e Ngāue Faka-Pule'anga':

- Fakatatali e ngaahi lakanga fo'ou kotoa 'i he 2017/18 tukukehe ki he kau foki sikolasipi mai. Kuo pau ke fakahū e ngaahi fiema'u lakanga ngāue fo'ou mo hono ngaahi fakaikiiki' 'e he ngaahi Potungāue' ki he 'Ōfisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga' mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ke nau fakapaasi ki mu'a pea fakahū mai ha kau ngāue fo'ou,
- 'Ōfisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga' ke nau to e vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hano toe fakahū pe fakakau mai 'o ha kau ngāue fo'ou ki he Ngāue Fakapule'anga,
- 'Ōfisi 'o e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule'anga' pea mo e Ma'umafai ki he Vāhenga' ke nau vakai'i 'a e totongi 'o e nofo fakalotofonua' pea mo fale'i e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' 'aki ha sio ke toe felāve'i lelei ange 'a e totongi ki he vāhenga' mo e tu'unga faka'ekonomika lolotonga,
- Ke ngāue e 'Ōfisi Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga' ki hono fokotu'u e lakanga Tokoni Pule kotoa e Pule'anga' ke nau ngāue fakakonituleki, kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2017.

'I he feinga ke to e fakasi'isi'i e ngaahi fakamole e Pule'anga' 'i he kaha'u, kuo vahe'i ai 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' 'i he patiseti 2017/18 ki he ngaahi Potungāue' ha ngaahi kole me'alele fo'ou lolotonga e ta'u. Ko e fokotu'utu'u ke fakahū 'e he ngaahi Potungāue' 'enau ngaahi kole' ni ki he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ke sivi'i pea fakapaasi ki mu'a hano fakahū atu e pa'anga ki he faktau me'alele. 'E fakapaasi foki 'e he Pule'anga' e ngaahi kole' ni makatu'unga 'i hono toe vakai'i'e he Potungāue

Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ki he ngaahi koloa kotoa e Pule'anga' 'i he 2017/18. 'I he kakato 'a e ngaue' ni, ko e ngaahi ola te ne fakafaingamalie'i e sivi'i lelei e ngaahi fakatau mo hono tuku atu e ngaahi koloa 'a e Pule'anga' 'i he kaha'u. 'I he taimi tatau, 'e ma'u 'e he ngaahi Potungāue' ha pa'anga ke tokanga'i 'aki 'enau ngaahi koloa' hangē koe 'utu, fakatau 'o e kongokonga me'alele, tauhi mo hono monomono'o e ngaahi me'alele, mo e vāhenga e kau ngāue', ka 'e tomu'a fokotu'u 'e he Pule'anga' ha ngaahi tu'utu'uni malu'i ki he ngaahi koloa 'a e Pule'anga. Ko e fakahoko eni ke fakapapau'i 'aki 'e mapule'i pea fakasi'isi'i e ngaahi totongi ki hono tauhi mo hono fetongi 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga.

4.1.3 Patiseti Hulu 'i he vakai ki he Kaha'u

Ko e 'esitimetri ki he patiseti hulu ki he 2017/18 ko e **\$0.6 miliona**, ko e tupu **\$0.5 miliona** hake ia mei he 'uluaki 'esitimetri e 2016/17 pea holo **\$0.5 miliona** hifo ia mei he 'esitimetri liliu e 2016/17. Ko e tupunga holo ko ia e 'esitimetri liliu mei he: (i) Fakalahi **\$27.2 miliona** e patiseti ki hono fakalalakaka 'o e sipoti mo e ngaahi ngaue lalahi kehe pea mo e (ii) palani fakalelei e tu'unga vahenga 'i he 2017/18 ke **\$2.0 miliona**. Neongo e tupu e ngaahi fakamole ni, ko e feinga ko ia e Pule'anga ke fakalalakaka e fakaiva 'o e ngaahi pisinisi'mo e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika e fonua, 'e fakamalohi'i ange ai e malava ke fe'unuaki e pa'anga fakalotofonua 'o fakalahi e tānaki mei he totongi tukuhau mo ta'etotongi tukuhau.

Ko e palani ko ia ki hono fakalelei mo fakalahi e pa'anga hū mai 'oku 'ikai tukuhau 'i he 2017/18, fakataha mo ho no tokanga'i e fakamole e Pule'anga, 'oku fakafuofua leva ko e patiseti hulu e 2017/18 'e \$0.6 miliona, \$6.1 miliona 'i he 2018/19 pea nounou'aki 'a e **\$2.4 miliona** leva e 2019/20.

4.1.4 Tu'unga fakapa'anga fakalukufua 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga

'I he 2017/18, na'e toe tānaki mai 'a e Potungāue 'e taha makatu'unga ia mei he ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e Kapineti 'i Fepueli 2017, 'a ia ko e Potungāue fakakātoa leva 'e 25 'i he patiseti. Ko e patiseti ki he 2017/18 'oku fakakau kotoa ai e ngaahi 'ēlia mahu'inga 'a e Pule'anga' mo e ngaahi polōseki mei he ngaahi Potungāue' 'a ia ne hā atu he kongā 3 'i 'olunga', 'a ia 'oku nau tokoni kotoa ki he ngaahi pou tuliki 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka Fakafonua 'a Tonga. Ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga' 'e fiema'u ia ke fakalalakaka 'aki 'a e sekitoa taautaha mo hakeaki'i 'aki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' - hangē ko e fakahoko ha fekumi ki ha ngaahi māketi 'i Tu'apule'anga ke fakatau ai e koloa fakalotofonua, langa 'o ha ngaahi fale sipoti mo fakalelei'i e ngaahi hala', 'aia'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he patiseti 'a e ngaahi Potungāue'.

TĒPILE 4-2: PATISETI 'A E NGAahi POTUNGAUE 'OKU FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA (\$M)

Potungaue	Pa'anga Hu mai Fakalotofonua						Pa'anga Hu atu Fakalotofonua					
	Fakaangaanga	Esitimeti Kamata	'Esitimeti Liliu	Esitimeti	Fakafuofua	Fakafuofua	Fakaangaanga	Esitimeti Kamata	'Esitimeti Liliu	Esitimeti	Fakafuofua	Fakafuofua
	2015/16	2016/17	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2015/16	2016/17	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
01 Ofisi Palasi	-	-	-	-	-	-	3.7	4.4	4.6	4.9	4.5	4.5
02 Fale Alea	-	-	-	-	-	-	4.0	6.8	7.2	7.9	7.9	7.9
03 Ofisi 'o e 'Atita Seniale	0.1	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	1.7	1.9	1.8	1.9	1.9	1.9
04 Ofisi 'o e 'Ompatimani	-	-	-	-	-	-	0.9	1.7	1.3	1.7	1.7	1.7
05 Potungaue Ngaahi Ngaue ki Muli	3.0	3.0	2.7	2.9	3.0	3.0	9.0	10.4	10.4	10.9	10.5	10.5
06 Kau Tau 'a 'Ene 'Afi	-	-	-	-	-	-	8.5	8.8	9.2	9.6	8.9	9.4
07 Ofisi Palemia	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	2.1	2.2	2.3	3.9	3.7	3.7
08 Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	59.1	68.2	61.0	74.8	73.2	69.8	74.0	80.9	81.1	101.3	99.4	106.1
09 Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute	176.7	180.0	188.2	225.0	231.3	240.8	5.9	11.5	9.7	12.3	9.3	10.1
10 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	8.2	8.8	8.8	10.0	12.0	13.0	1.1	1.4	1.4	1.6	1.4	1.4
11 Potungaue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai	0.7	0.9	0.8	1.0	1.0	1.0	5.7	4.5	4.0	7.3	7.4	7.6
12 Potungaue Fakamaau'anga mo e Pilisone	1.1	1.1	1.1	2.1	2.1	2.1	4.6	5.8	5.8	10.1	9.2	9.7
13 Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	-	-	-	-	-	-	2.0	2.8	1.8	3.0	3.0	3.0
14 Potungaue Polisi mo e Tamate Afi	0.9	1.4	1.1	1.0	1.0	1.0	13.4	15.3	14.6	12.4	12.4	12.4
15 Potungaue Mo'ui	1.0	1.3	1.2	1.5	1.5	1.5	32.9	32.6	34.5	38.9	38.2	40.2
16 Potungaue Ako mo e Ako Ngaue	2.3	2.4	2.4	2.9	2.9	2.9	41.3	45.9	43.8	52.6	54.6	57.1
17 Potungaue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	6.9	7.9	8.4	10.0	10.1	10.3
18 Potungaue Ngoue, Me'akai mo e Vao'akau	3.2	1.5	1.9	2.0	2.0	2.0	8.7	7.3	8.0	8.2	8.1	8.1
19 Potungaue Ngaahi Ngaue lalahi	9.0	8.4	8.2	12.3	11.6	11.6	8.5	15.2	16.8	20.2	28.8	29.9
20 Potungaue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	1.3	5.1	5.1	6.5	6.5	6.5	2.9	4.3	4.3	4.7	4.6	5.1
21 Komisoni 'o e Kau Ngaue Fakapule'anga	-	-	-	-	-	-	1.2	1.6	1.4	1.8	1.7	1.7
22 Potungaue Sitesitika	-	-	-	-	-	-	1.5	3.1	3.0	3.3	1.6	1.9
23 Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea.	0.9	1.4	1.3	0.8	0.8	0.8	4.8	6.3	6.3	7.3	7.5	7.7
24 Potungaue Toutai	-	1.7	1.6	1.7	1.7	1.7	-	2.8	3.0	3.7	3.7	3.7
25 Potungaue Takimamata	-	-	-	0.1	0.1	0.1	-	-	-	5.0	5.0	5.0
Fakakatoa	267.6	285.6	285.7	345.1	351.2	358.3	245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku hā atu 'i he **Tēpile 4-2** 'a e \$52.6 miliona na'e vahe ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' 'a ia ko e Potungāue' ni 'oku vahe ki ai 'a e kongā lahi taha 'o e patiseti ki he 2017/18. 'Oku hoko hake ki heni 'a e Potungāue Mo'ui' 'aki 'a e 'esitimeti ko e \$38.9 miliona. Koe kongā lahi 'o e patiseti' 'oku vahe ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngaue' mo e Potungāue Mo'ui' 'i he 2017/18 'a ia ko e vāhenga fe'unga mo e \$33.6 miliona (pēseti 'e 63.8) ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue pea \$26.0 miliona (pēseti 'e 66.6) ki he

Potungāue Mo'ui. Ko e pa'anga 'oku vahe'i ki he ngaahi fakahoko ngāue' ko e \$19.0 miliona (pēseti 'e 36.2) ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, pea \$13.0 miliona (pēseti 'e 33.4) ki he Potungāue Mo'ui.

'I he 2017/18, ko e Potungāue 'oku lahi taha 'enau pa'anga ke tanakī ko e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute' 'a ia ko e \$225.0 miliona, ko e hiki hake ia 'aki 'a e **\$45.0 miliona** pe pēseti 'e 20.0 mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. Hoko ki ai 'a e Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua' 'a ia ko e \$74.8 miliona, ko e hiki hake ia 'aki 'a e \$6.6 miliona pē pēseti 'e 8.8 mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. Ko e hiki fakalukufua 'o e tānaki' 'oku fakatefito ia mei hono fakahoko hono tānaki 'o e tukupau mei he fakfetongi pa'anga' 'i he 2016 pea mo e 'amanaki ke kamata hono tanaki 'o e tukupau mei he kau pāsese folau vakapuna' 'i Siulai 2017.

4.1.5 Fakakātoa 'o e Patiseiti Ngāue 'i hono Fakakalalasi, 2015/16-2017/18

4.1.5.1 Ngaahi Tanaki Anga maheni

'Oku fakaanganga 'a e Pa'anga Hū mai 'i he 2016/17 ki he **\$285.7 miliona**, 'o lahi hake ia 'aki 'a e **\$18.1 miliona** pe pēseti 'e 6.3 mei he **\$267.6 miliona** 'o e 'esitimeti kamata 'o e 2015/16. 'Oku hā he tepile 'i lalo, 'a e ma'u'anga pa'anga hū mai fakalotofonua 'i he 2015/16 ('a ia ko e pēseti 'e 66 ko e totongi tukupau) ko e hiki hake ia mei he \$175.4 miliona makatu'unga 'i he to e lelei ange 'a e tanaki. Ko e toenga leva 'o e ma'u'anga pa'anga hū mai fakalotofonua' 'oku 'ikai tukupau' (pēseti 'e 34), hangē ko e totongi tukupau 'i he talafi pa'anga taautaha mei/ki muli, ngaahi 'inasi, totongi mo'ua mo e tupu, fakatau atu fua 'o e fonua' mo e ngaahi totongi ngāue'aki.

'Oku ha atu 'i he **Tēpile 4-3** a e tānaki fakalukufua mei he totongi tukupau' 'a ia 'oku fakafuofua ke hiki si'i 'aki pe 'a e \$0.1 miliona 'i he 2016/17 mei he 'esitimeti kamata 'a ia ko e \$285.6 miliona, 'o makatu'unga eni mei he ngaahi fakalelei ki he tānaki tukupau na'e 'ikai lava ke fakahoko lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga. Hangē koe ngaahi lave ki heni kimu'a, ko e konga lahi 'o e ngaahi me'a ni kuo tali ke fakahoko 'i he 2017/18.

TĒPILE 4-3: NGAHI TUKUHAU (\$M)

PA'ANGA HU MAI	Fakaangaanga	'Esitimeti Kamata	'Esitimeti Liliu	'Esitimeti	Fakafoufua	Fakafoufua
	2015/16	2016/17	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
00 Tukupau Vahenga	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
01 Tukupau Fefakatau'aki	19.5	22.2	21.4	26.3	27.3	28.8
02 Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	75.0	76.4	80.3	96.9	100.9	104.9
03 Tukupau 'Ekisia	45.1	47.7	55.6	67.8	68.8	71.8
Katoa	175.4	180.6	192.0	229.0	235.0	243.5

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'I he 2016/17, 'oku fakafuofua 'e a'u ki he \$34.7 miliona 'a e tukupau mei he vāhenga', \$10.6 miliona 'a e tukupau mei he ngaahi pisinisi', \$9.2 miliona mei he tukupau ngāue'aki koloa', 'a ia ko e hiki 'eni fe'unga mo e \$0.2 miliona mei he 'esitimeti kamata ko e \$37.6 miliona fakafehoanaki ki he patiseiti 2016/17. Neongo e ngaahi fokotu'utu'u mei he Pule'anga' ke tokoni ki hono fakamālohia mo mapule'i e sekitoa taautaha, ko e holo 'i he tānaki 'o e tukupau ngāue'aki koloa' 'oku tupu ia mei he ngaahi tukupau 'oku tali ke faka'atā mei he totongi tukupau, 'o malava ke fetāmate'aki eni mo e hiki 'i he ngaahi fakamole mei hano fakalelei'i e ngaahi

ngāue faka'ekonōmika 'oku fakaangaanga ki he 2017/18. Ko e ngafa mahu'inga leva e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute' ke nau to e fakamālohi'i 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi tukuhau 'oku tali ke faka'atā mei hono totongi.

Ko e tute mei he koloa hū mai mo e tute 'ekisia 'oku 'esitimeti ke ofi he \$71.9 miliona 'i he 2016/17, ko e hiki 'eni fe'unga mo e \$7.3 miliona ma'olunga hake ia mei he \$64.6 miliona 'i he 2015/16. 'Oku fakafuofua 'e hiki fakataha pe 'a e ngaahi totongi mei he koloa hū mai mo e tupu 'o e tukuhau 'i he tapaka' mo e kava malohi. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i e fehū'aki 'a e koloa 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga' ke tokoni ki hano fakafuofua'i tonu e pa'anga hū mai 'e ngali tānaki mei he ngaahi kautaha ngaohi tapaka. Fakataha ki ha fakamo'oni ni'ihi, 'oku feinga 'a e ngaahi kautaha ngaohi tapaka kenau hū koloa mai kimu'a pea hiki e totongi tukuhau.

'Oku hā atu 'i he *Tēpile 4-4* 'a e tānaki fakalukufua 'a e Pule'anga' ki he 2015/16, 'a ia 'oku vahevahe ia ki he kulupu 'e 8. 'Oku ma'olunga taha ai 'a e tānaki mei he tukuhau' 'aki 'a e \$175.5 miliona, 'o kau kiai e tukuhau mei he vāhenga, tute mei he fefakatau'aki, tute 'o e ngāue'aki 'o e koloa mo e ngāue, mo e tute 'ekisia. 'Oku hoko atu ki heni 'a e ngaahi tānaki 'ikai ke tukuhau (\$92.1 miliona) 'a ia 'oku kau ki ai 'a e totongi ki he ngaahi ngāue, tānaki mei he ngaahi pisinisi mo e koloa 'a e Pule'anga, 'inasi' mo e ngaahi pa'anga tokoni kehe, mo e pa'anga tokoni mei muli.

TĒPILE 4-4: NGAahi TANAKI ANGAMAHENI (\$M)

PA'ANGA HU MAI	Fakaangaanga imeti Kamata		'Esitimeti Liliu	'Esitimeti	Fakafoufua	Fakafoufua
	2015/16	2016/17	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
00 Tuhuhau Vahenga	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
01 Tuhuhau Fefakatau'aki	19.5	22.2	21.4	26.3	27.3	28.8
02 Tuhuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	75.0	76.4	80.3	96.9	100.9	104.9
03 Tuhuhau 'Ekisia	45.1	47.7	55.6	67.8	68.8	71.8
04 Totongi ki he Ngaahi Ngaue mo e Laiseni	23.9	28.9	24.9	31.5	32.0	33.3
05 Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	10.7	20.9	15.1	20.4	20.3	21.3
06 Pa'anga Hu mai Kehe	1.7	1.7	4.8	3.0	1.6	1.6
07 Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni kehe	28.8	26.6	25.1	31.6	33.1	29.5
08 Pa'anga Tokoni mei Muli	27.2	27.0	23.8	29.6	29.2	29.2
Fakakatoa	267.6	285.6	285.7	345.1	351.2	358.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e pa'anga hū mai 'oku 'ikai tukuhau'i 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e pēseti 'e 12.2 'i he 2016/17. Ko e tupu eni mei he si'isi'i hono tānaki e ngaahi totongi mei he ngaahi pisinisi mo e koloa 'a e Pule'anga' mo e 'inasi mo e ngaahi pa'anga kehe. 'Oku kau ai foki moe ta'epau hono ma'u mai e ngaahi patiseti tokoni mei he ngaahi hoa langa fakalalakala, tautautefito ki he Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope.

4.1.5.2 Ngaahi Fakamole angamaheni

Ko e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga' ki he 2017/18 'oku fakafuofua ke \$344.5 miliona, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e \$59.0 miliona pe pēseti 'e 17.1 mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. Ko e fakamole 'a e Pule'anga' 'oku vahevahe ia ki he kulupu'e 13 (10 ki he 22). Ko e vāhenga' (kulupu 10, 11 mo e 19) 'oku

fakaangaanga ko e lahi taha ia he fakamole 'a e Pule'anga' (pēseti 'e 49) 'i he 2016/17 mo e 2017/18. Ko e fakamole fakalukufua fakahoko 'e he Pule'anga' 'i he 2015/16 na'e \$245.2 miliona.

TĒPILE 4-5 : NGAahi FAKAMOLE ANGA MAHĒNI (\$M)

	Pa'anga Hu atu fakatatau ki he fakakulupu 'o e fakamole	Esitimeti		'Esitimeti			
		Fakaangaanga 2015/16	Kamata 2016/17	Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
10	Kau Ngaue Tu'uma'u	111.9	130.9	128.4	141.3	137.2	142.2
11	Kau Ngaue lau 'aho	5.9	5.3	6.1	6.6	6.2	6.2
12	Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	9.0	9.7	10.8	12.4	12.0	12.5
13	Tauhi mo Fakalele Ngaue	12.6	17.3	18.0	28.1	37.6	41.8
14	Totongi Koloa mo e Ngaue	29.4	34.2	33.3	42.2	41.1	41.0
15	Me'a'ofa Fakangaue mo e 'Inasi	35.7	41.3	41.0	57.8	45.5	52.0
16	Fakamole Tute Ngaahi Poloseki Fakalalaka	2.9	2.0	2.8	3.6	2.4	2.7
17	Ngaahi No Fakapule'anga	22.0	24.1	23.9	29.2	47.2	45.1
18	Pa'anga Talifaki	-	1.5	1.5	1.5	1.5	1.5
19	Penisoni mo e Ngaahi me'a'ofa	4.6	5.0	5.0	5.5	4.0	5.0
20	Ngaahi Koloa	5.3	8.6	8.4	11.0	5.0	5.2
21	Totongi 'Inasi	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
22	Tokoni ki he Fakalalaka Ngaahi Sekitoo Taautaha	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0
Fakakatoa		245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Hangē ko e ngaahi fakamatala kimu'a', ko e fakamole ki he 2016/17 'e ngali holo 'aki 'a e \$0.9 miliona pē pēseti 'e 0.3 mei he 'esitimeti kamata. 'Oku makatu'unga eni 'i he lahi 'a e toloi 'I he ngaahi ngāue langa', mo e ngaahi palopalema mei he founa fakatau koloa' 'o tupu ai hono 'ikai ngaue'aki kotoa 'a e patiseti ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'e ni'ihi, ka e pehe ki he founa ki hono fakahū 'o e kau ngaue fo'ou' 'a ia 'oku ngali loloa ange ia mei he 'ū ta'u kimu'a.

Fakatokanga'i ange, ko e ngaahi faingamālie ke fakahoko 'e he Pule'anga' e ngaahi fakotu'utu'u fo'ou 'i he kaha'u' 'oku fakangatangata pē, ka 'oku fu'u fiema'u ke fai pau ki he taumu'a fakapa'anga kuo fokotu'u' mo e ngaahi tu'utu'uni pau ki he pa'anga tokoni, pea 'oku lisi atu heni e ngaahi 'ēlia mahu'inga 'e ni'ihi kuo fili 'e he Pule'anga' ke fakatefito ki ai e ngāue'aki 'o e pa'anga' 'i he 2017/18 pea mo e kaha'u. Ko e ngaahi palani ngāue ki hono tokanga'i 'o e tu'unga fakapa'anga' 'oku kau ai e:

- ✚ Hiki e tākaki e pa'anga fakalotofonua' ki he tu'unga kimu'a he faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamāmāni lahi' 'o 'oua toe si'isi'i hifo he pēseti 'e 22 e GDP,
- ✚ Fakasi'isi'i 'a e ngaahi nō mei Tu'apule'anga, pea toki nō pē 'i ha ngaahi mo'ua nō 'e ala ma'ama'a ai 'a e totongi fakafoki,
- ✚ Tauhi 'a e ngaahi nō mei Tu'apule'anga' ke si'isi'i ange he pēseti 'e 50 e GDP 'o e ngaahi ta'u ka hoko mai,
- ✚ Tauhi 'a e fakamole ki he vāhenga' ke 'oua toe lahi ange 'i he pēseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua, mo pēseti 'e 45 'o e pa'anga ngāue.

'Oku mahu'inga ke fakapapau'i 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi 'ēlia mahu'inga ko 'eni' 'i he 2017/18 ki he 2019/20:

1. \$25.0 miliona 'i he 2017/18 ki hono fakalakalaka'i 'o e Sipoti , ko e hiki hake ia 'aki 'a e \$15.0 miliona mei he 'esitimeti 'o e 2016/17. Ko e 'esitimeti ki he 2018/19 'oku toe hiki hake ia 'aki 'a e **\$13.0 miliona** pea **\$15.0 miliona** 'i he 2019/20,
2. Fakalelei'i e hala pule'anga' 'aki e \$10.5 miliona 'i he 2017/18, ke fakalelei'i 'aki e ngaahi hala 'o Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu. 'E hiki hake 'aki 'ae \$5.0 miliona he 2018/19 pea \$10.0 miliona he 2019/20,
3. Ko e tokoni ki he kau toulekeleka' 'e hiki hake mei he \$65 he māhina' 'o anga pehe ni:
 - a. Ta'u 70 ki he 75 ke ne ma'u e \$70 he māhina,
 - b. Ta'u 76 ki he 79 ke ne ma'u e \$75 he māhina,
 - c. Ta'u 80 pe lahi ange' ke ne ma'u e \$80 he māhina,
4. Ko e vahe fakamāhina ki he kau faingata'a'ia' 'e hiki hake ia mei he \$65 ki he \$75 'a e tokotaha,
5. Ko e ngaahi totongi fakamāhina 'eni ki he kau Penisoni 'oku ha atu 'i he ngaahi ta'u motu'a 'i 'olunga' mo 'ikai ke ne to e fakahoko ha ngāue ma'u vāhenga pa'anga,
6. Tokoni ki he ngaahi 'apiako 'oku 'ikai fakapule'anga, 'e hiki 'aki ia 'a e \$2.0 miliona ke totongi 'aki 'a e tokoni na'e fa'a fakahoko mai mei he Pule'anga 'o Nu'usila mo 'Aositelelia' ka 'oku fakaangaanga ke 'osi 'i he 2017/18,
7. 'Oku fakafuofua ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi lokiako 'i he 'ū 'Apiako Lautohi' mo e Ngaahi Kolisi' 'e \$3.0 miliona 'i he 2017/18. 'Oku fakataumu'a eni ke lava ai e ngaahi fakalelei kotoa pē ne fiema'u mei he ngaahi ta'u kimu'a. 'E tu'u ma'u pe 'a e lahi 'o e pa'anga ki he ngaue ni 'i he ongo ta'u ka hoko,
8. Ko e totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'a e ngaahi potungaue' 'e hiki 'aki e \$15.0 miliona 'i he 2019/20 pē,
9. Ngaahi fekumi fakaemāketi 'e tokoni ki he kau fa'ā ki hono fakatau atu e ngaahi koloa ngoue' mo e ngāue fakamea'a ki Tu'apule'anga' ke \$2.0 miliona 'i 2017/18, pea tu'uma'u ai pē he lahi e pa'anga ko ia' 'i he ongo ta'u ka hoko,
10. Ko e totongi nō' 'oku fakafuofua ke hiki hake ki he \$28.8 miliona 'i he 2017/18 pea \$30.3 miliona 'i he 2018/19. 'Oku fakafuofua leva ke holo hifo ki he \$21.6 miliona he 2019/20. Konga lahi 'i he pa'anga totongi nō ko e ngaahi Pōnite fakalotofonua 'a ia ko e \$13.0 miliona 'i he 2017/18, \$15.2 miliona 'i he 2018/19 pea \$11.0 miliona 'i he 2019/20.

4.1.6 Vahevahe Patiseti ki he Ngaahi Feitu'u

TĒPILE 4-6: VAHEVAHE PATISETI KI HE NGAABI FEITU'U (\$M)

Vahefonua	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	'Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Tonga Fakalukufua	62.4	74.9	76.7	105.0	97.4	96.2
Tongatapu	154.1	175.0	171.3	196.5	205.3	221.0
Vava'u	10.4	13.7	14.6	15.7	15.4	15.8
Ha'apai	5.6	6.9	7.0	8.5	8.9	9.1
Eua	3.6	4.9	5.0	6.8	6.4	6.7
Niuatoputapu	1.5	1.6	1.6	2.0	2.1	2.1
Niuafu'ou	1.1	1.3	1.3	1.6	1.5	1.5
Tu'apule'anga	6.6	7.2	7.2	8.4	8.3	8.3
Fakakatoa	245.2	285.5	284.6	344.5	345.1	360.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku hā atu 'i he **Tēpile 4-6** 'a e anga hono vahevahe 'a e ngaahi fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga' ki he ngaahi feitu'u' 'i he 2015/16 ki he 2017/18 pea moe ngaahi ka hoko mai'. 'Oku fakahā mai heni ko Tongatapu 'oku vahe lahi taha ki ai 'a e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga' 'aki 'a e \$196.5 miliona 'i he 2017/18, ko e hiki ia 'aki 'a e \$21.5 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. Ko e angamaheni pē 'eni mei he ngaahi ta'u kimu'a' 'o makatu'unga pē 'i he tokolahi 'o e kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu, pea mo e lahi 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taautaha, fakatatau ki he toenga 'o e ngaahi feitu'u'. Pea 'oku fika ua ai 'a Vava'u 'i he fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga' ki he ngaahi feitu'u'.

4.1.7 Fakalelei ki he Pa'anga Hū mai 2017/18

Kuo fokotu'u 'e he Pule'anga' ha liliu ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e pa'anga hū mai ki he 2017/18 ke lelei ange e tōnaki tukuhau' mo fakalahi 'a e pa'anga 'e tōnaki fakalukufua'. Ko e konga he ngaahi fokotu'utu'u ki he tōnaki' kuo tali 'e he Kapineti' ke kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2017. 'Oku 'amanaki 'a e Pule'anga' ki ha pa'anga hū mai 'oku lahi ange' ke fakalelei 'aki 'a e tōnaki 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua' pea ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki mahu'inga 'i he kaha'u', ke 'oua 'e fakalahi e nō. Ko e liliu ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e pa'anga hū mai 'e ni'ihi, 'oku fakataumu'a ia ke fakalalakala ai 'a e tu'unga faka mo'ui 'a e kakai Tonga. Ko e ngaahi fakalelei ki he tu'utu'uni ngaue 'oku anga pehe ni:

➤ Hiki e totongi 'ekisia 'o e kava mālohi mo e tapaka

Ko e totongi tukuhau 'ekisia 'o e kava mālohi' kuo tali ke hiki hake, ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e mole 'a e mo'ui 'i he fakatu'utamaki 'i he hala. 'Oku kau ai mo e tapaka 'i he liliu' ni ke fakasi'isi'i e mama tapaka' mo faka'ai'ai ha tō'onga mo'ui 'oku mo'ui lelei. Ko e totongi tukuhau 'ekisia ki he kava mālohi ngaohi fakalotofonua' 'oku hiki ia mei he \$15 ki he \$20 ki he lita; ko e kava malohi (beer) hū mai mei tu'apule'anga 'oku hiki ia mei he \$50 ki he \$60 ki he lita; kava malohi ngaohi fakalotofonua 'oku hiki mei he \$25 ki he lita ki he \$30 ki he lita; kava malohi hū mai mei tu'apule'anga 'oku hiki ia mei he \$50 ki he \$60 ki he lita; pea mo e tapaka hū mai mei muli' mei he \$380 ki he \$450 ki he kilokalami. Ko e ngaahi fakalelei' ni ki he totongi tukuhau' 'oku makatu'unga ia mei he fakalahi

e ngaahi ngāue 'a e Fa'unga Tokoni' i 'o e Mo'ui Lelei ma'a Tonga' ki he fakahoko 'o e ngaahi fakataha ako ki he ngaahi fakatu'utāmaki 'i he ma'u kava mālohi' mo e mama tapaka.

➤ **Liliu 'o e ngaahi koloa 'oku felāve'i mo e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi (NCD) mei he fa'ahinga 'o e ngaahi koloa hū mai 'oku tute ki he fa'ahinga 'o e ngaahi koloa 'oku Tute 'Ekisia**

Na'e tali 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fokotu'utu'u na'e fokotu'u atu ke 'ave 'a e konga 'o e ngaahi koloa 'oku felāve'i mo e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi, 'o hangē ko e ngaahi koloa 'oku lahi ai 'a e suka' mo e ngako, ko e inu melie', pisikete, sokoleti, ngaahi koloa fakaifoifo kai pe fakalanu 'oku 'i ai 'a e suka', mo e sipi kapakapa; mei he fa'ahinga 'o e ngaahi koloa hūmai 'oku tute' ki he fa'ahinga 'o e ngaahi koloa 'oku tute 'ekisia' pea 'e kamata ngāue'aki 'eni mei he 'aho 1 'o Siulai 2017. 'Oku fakataumu'a 'eni ke fakasi'isi'i 'a e ma'u me'atokoni mei he me'akai 'oku 'ikai ke mo'ui lelei, kae poupoua 'a e tō'onga mo'ui 'oku mo'ui lelei ma'a Tonga. Kuo 'osi ngāue fakataha 'a e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute' pea mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' 'i hono fakapapau'i 'e 'i ai 'a e uesia 'a e liliu ko 'eni 'i he tāmaki 'o e pa'anga hūmai, ka 'oku 'ikai ke lau 'eni ko ha mole 'i hono fakahoa ki he ola lelei 'e ma'u, 'i he taimi 'oku tau sio ai ki he liuliunga 'o e lahi 'o e kakai 'oku nau fokoutua pea a'u 'o mole 'enau mo'ui' 'i he ngaahi mahaki ko eni 'ikai ke pipihi.

➤ **Sisitemi Fo'ou ki he Tukupau 'o e Vāhenga (PAYE) ke kamata 'a hono ngaue'aki 'i he 2017/18.**

Kuo tali 'e he Pule'anga' ke kamata 'i he 2017/18 'a hono ngaue'aki 'o e sisitemi fo'ou ki he Tukupau 'o e Vāhenga 'o anga pehe ni:

- \$0 ki he \$10,000 (0%)
- \$10,001 ki he \$30,000 (10%)
- \$30,001 ki he \$60,000 (20%)
- \$60,001 + (25%)

Ko e taumu'a 'o e fakalelei' ni ke tupulaki 'a hono ngāue'aki 'a e founa Tukupau mei he Vāhenga' 'oku vahevahe taau pea ke fononga fakataha mo e taumu'a kuo fokotu'u ke tō 'a e mamafa 'o e Tukupau mei he Vāhenga' ki he kau ma'u vāhenga ma'olunga' ka e malava ke ne fakaivia 'a e kau ma'u vāhenga ma'ulalo. 'Ikai ko ia pē, ka ko e to'o e totongi tukupau mei he tukupau vāhenga 'o e kau ngāue' 'oku fiema'u ke vakai'i'oku fenāpasi 'eni mo e ngaahi liliu ki he totongi 'o e nofo 'i Tonga. Ko e hiki hake 'o e fakangatangata ki he vāhenga 'ikai tukupau'i' mei he \$7,400 ki he \$10,000 'oku hā ai fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'o e kau ngāue' 'e 'aonga ki ai e liliu' ni. Neongo 'e malava ke holo ai e pa'anga totongi tukupau' 'o ofi he \$221,915, kuo 'esitimetri'i 'e fetāmate'aki pē ia mo e hiki ko ia 'o e totongi tukupau' mei he pēseti 'e 20 ki he pēseti 'e 25 kiate kinautolu 'oku tukupau vāhenga \$60,001 pe lahi hake ai. 'I he tu'u ki he kaha'u', ko e ngaahi 'aonga makehe 'e ma'u 'e he kau ngāue, ngaahi 'api' mo e Pule'anga' mei he liliu' ni kuo fakapapau'i 'e lahi ange ia he holo 'a e pa'anga hūmai'.

➤ **Fakalelei ki he tute 'o e ngaahi naunau langa 'oku hū mai mei Tu'apule'anga.**

Kuo tali 'e he Pule'anga' 'a e fakalelei na'e fokotu'u atu fekau'aki moe tute 'o e ngaahi naunau langa hū mai mei Tu'apule'anga'. Kamata he 'aho 1 'o Siulai, 2017, ko e ngaahi naunau langa' 'e peseti 'o 0 hono tute', ko e holo hifo ia mei he totongi lolotonga' 'oku pēseti 'e 15. Ko e ngaahi naunau' oku uesia 'i he liliu ni, hange ko e koloa faka'uhila mo hono ngaahi kongokonga. Ko e fakalelei ki he tu'utu'uni ngāue ko 'eni, ko e taha ia 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' 'oku fakataumu'a ke fakatokolahi e kau 'inivesitoa 'i he Sekitoa Langa' lolotonga 'a e taimi mahu'inga ko ia'. Ko e vaha'a

taimi ki he fakalelei ko 'eni ko e 'aho 1 'o Siulai, 2017 ki he faka'osinga 'o e 2019/20. 'E malava pē ke hokohoko atu 'o makatu'unga pe he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga'.

➤ **Ngaahi fakalelei kehe ki he Pa'anga Hūmai**

'Oku kau heni 'a e ngaahi fakalelei kehe kuo tali kimu'a ka 'oku toloi hono fakahoko', 'a ia ko hono hiki hake 'o \$100 e totongi tukuhau ki he fefononga'aki fakavaha'a pule'anga', 'a ia ko hono fakalahi 'eni 'o e \$65 lolotonga' ki he pasese 'o hangē koia na'e tali 'i he 2016/17, 'aki hano to e tānaki atu mo e \$35 ki he pāsese, 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2017 'o ngāue'aki ia ki he 2019/20. 'E malava pe ke hokohoko atu 'o makatu'unga pe he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga'.

4.2 Ko e Patiseti Tokoni Fakalalakaka 'a e Pule'anga Tonga

'Oku fakamatala'i 'i he konga ko eni' 'a e fakalukufua 'o e ngaahi tokoni fakalalakaka, 'o 'ikai ke kau ai 'a e tokoni pa'anga ki he patiseti (budget support) ki he ta'u fakapa'anga lolotonga' mo e ta'u ka hoko' – 2016/17 mo e 2017/18- mo e fakafuofua ki he ta'u 'e ua ka hoko' - 2018/19 mo e 2019/20. Ko e ngaahi poloseki mo e ngaahi polokalama 'oku hā atu 'i he 'esitimeti' ni, 'oku lolotonga fakahoko 'a e ni'ihi, fa'ahinga kuo'osi fakapapau' i 'e fakahoko 'i he kaha'u vave mai' mo e ngaahi polokalama 'oku lolotonga fokotu'utu'u pea 'oku lolotonga talanoa'i 'e he Pule'anga mo e Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaka.

4.2.1 Ngaahi Poloseki mo e Polokalama

'Oku hokohoko lelei atu pe 'a e ngaahi tokoni fakalalakaka mei muli', pea 'oku tokoni lahi 'aupito 'eni ki he Pule'anga ke fakapapau' i ko 'ene vīsonē' 'oku a'usia. Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he tepile', ko e ngaahi tokoni' 'oku fou mai ia 'i he founa 'e ua 'a ia ko e pa'anga mo e koloa. Ko e ngaahi polokalama 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi Pangikē 'oku 'i ai 'a e konga 'oku tokoni mo e konga 'oku nō.

Ko e **Tēpile 4-7** 'oku hā atu ai 'a e kotoa 'o e ngaahi 'esitimeti fakalalakaka ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

TĒPILE 4-7: FAKAMOLE KI HE NGAHI TOKONI FAKALAKALAKA (TOKONI PA'ANGA MO E KOLOA \$M)						
	Fakaangaanga 2015/16 (\$m)	Esitimeti Kamata 2016/17 (\$m)	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Tokoni Fakapa'anga	30.6	42.4	30.5	37.9	29.4	25.7
Tokoni Koloa	91.4	217.4	131.7	213.4	243.2	270.2
Fakakatoa	121.9	259.8	162.1	251.3	272.6	295.9
<i>Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP</i>						

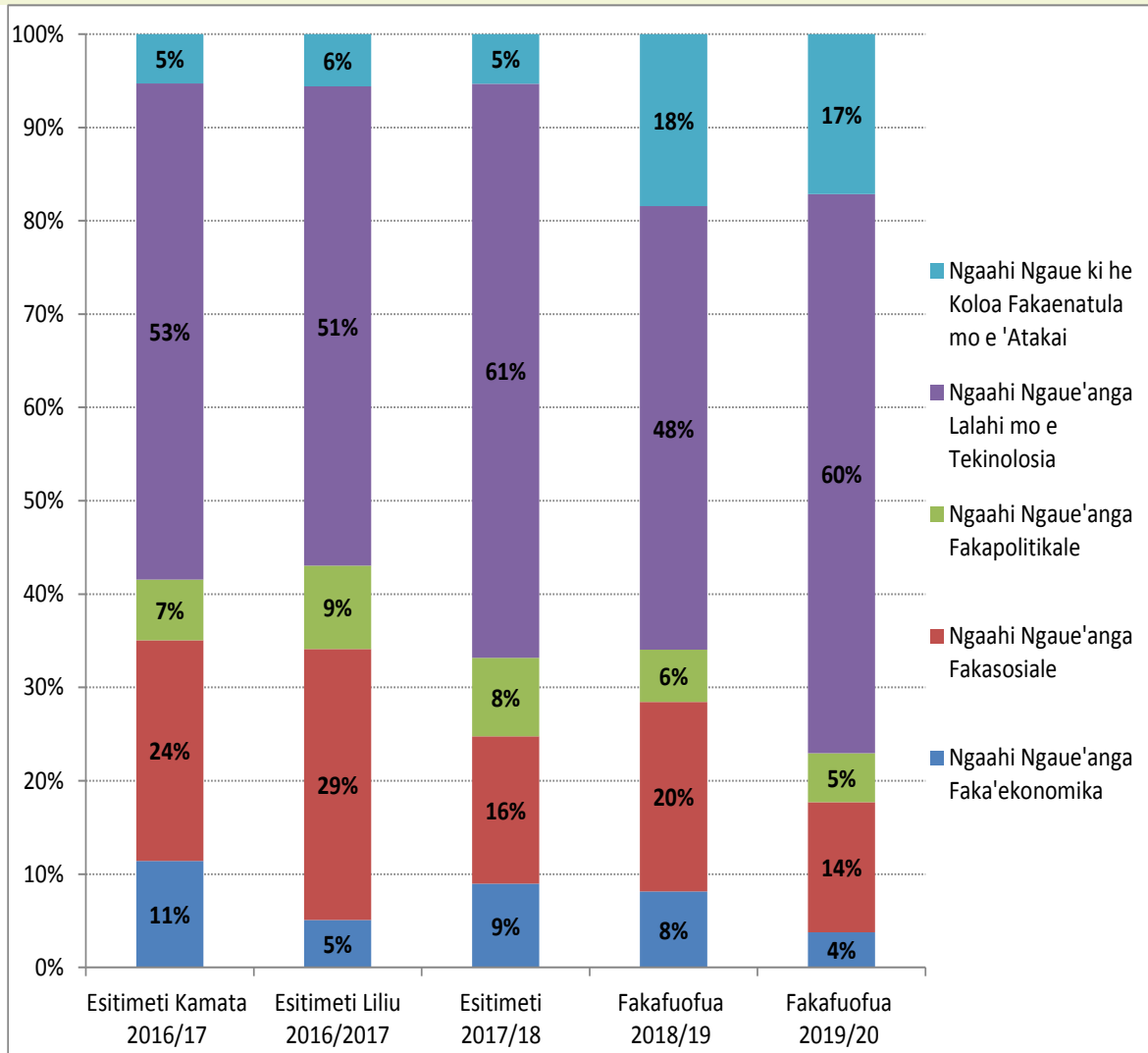
'Oku hā 'i he tēpile ko e 2016/17 na'e 'amanaki ke ma'u pea ngāue'aki ha tokoni fakafuofua ki he \$259.8 miliona ka ko e pēseti pē 'e 62 pē ko e \$162.1 miliona na'e ma'u pea fakamole. Ko e tōnounou ko 'eni 'i he esitimeti' 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe hangē ko e toloi 'a e taimi kamata 'o e poloseki fo'ou, tuai ange 'a e ngāue ki he ngaahi poloseki lolotonga' tupu mei he 'ikai ma'u 'e he ngaahi Potungāue ha kau ngāue 'oku taukei ke nau fakahoko 'a e ngāue, 'ikai fai ha 'amanaki 'e tuai 'a e founa ngāue' 'o tatau pe ki he Pule'anga' mo e Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaka. 'Oku ngāue vaofi foki 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua', ngaahi Potungāue pea mo e Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaka' ki hono fakavave'i hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki' pea ke fakasi'isi'i hono to e toloi. 'Oku 'ikai foki ke fu'u kaunga lahi 'a e Pule'anga' ki he ngaahi poloseki mo e polokalama 'oku fakahoko 'i tu'a mei he founa ngāue 'a e Pule'anga' kaekehe ko e vā fengāue'aki mo e Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaka 'oku hokohoko lelei pe.

Ko e 'esitimeti fakafuofua ki he 2017/18, 'oku 'i he \$251.3 miliona, holo'aki e pēseti 'e 3.3 mei he fakafuofua ki he 2016/17. 'Oku hā mai foki heni 'a e tokoni mei he Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakaka 'o makatu'unga 'i he kole 'a e Pule'anga'.

4.2.2 Ko e ngaahi fakamole 'o e poloseki 'a e ngaahi fonua tokoni' fakatatau ki he ngaahi Ola mo e Poutuliki 'o e Palani (TSDF II)

'I he ngaahi Poutuliki 'e 5 'i he Palani Fakafonua', ko e ngaahi tokoni ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Tekinolosia' 'oku lahi taha, hoko atu ki ai 'a e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue Fakasosiale (*Fakatātā 4-1* pea mo e *Tēpile 4-8*). 'Oku mahu'inga foki heni ke fakatokanga'i 'a e natula kehe 'o e ngaahi polokalama tokoni 'a ia 'oku 'uhinga ai 'a e holo ko ia 'o e tokoni ki he Poutuliki ki he ngāue fakasōsiale he ngaahi ta'u kuohili'.

FAKATĀTĀ 4-1: VAHEVAHE 'O E PATISETI TOKONI 2016/17 – 2019/20 FAKATATAU KI HE NGAahi POUTULIKI 'E 5 LALAHĪ 'O E PALANI FAKALAKALAKA

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e ngaahi tefito'i ngāue langa lalahi ki he ta'u fakapa'anga ni, 'oku kau ai 'a e ngaahi langa lalahi ki he sipoti', ngaahi langa fale fo'ou mo e ngaahi fale ngāue ki he sekitoa ma'u'anga ivi, fetu'utaki, mo'ui, ako mo e vai. Ko e ngaahi ngāue lalahi eni 'oku kaunga lahi ki he tupu 'i he Poutuliki: Ngaahi Ngāue'anga Lalahi mo e Tekinolosia.

Ko e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Fakasosiale' 'oku kau ai 'a e ngaahi tokoni makehe mei he langa, 'ikai ko ha langa ki he Sekitoa Mo'ui, Ako mo e ngaahi Kolo'. Kae kehe, neongo 'oku holo 'a e pēseti, ka ko e mahu'inga fakapa'anga 'oku tupu pe ia. Ko e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonōmika mo e Ngāue'anga Fakapolitikale 'oku si'isi'i pe 'i hono fakafehoanaki ki he toenga', ka ko e tokoni ki hono fakamalohi'i 'o e ongo ngāue'anga ni 'oku hokohoko lelei pe. Neongo 'oku ngali si'isi'i 'a e mahu'inga 'o e Poutuliki Ngaahi Ngāue'anga Ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai' ka ko e kongā lahi 'o e ngaahi tokoni fakalakalaka' 'oku ma'u mai ia makatu'unga mei he Poutuliki ni, 'a ia ko e lahi taha' ko e tokoni ki he feliuliuaki 'o e 'ea' ke fakapapau'i 'oku malu 'a Tonga mei he ngaahi nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea.

TĒPILE 4-8: VAHEVAHE FAKATATAU KI HE OLA FOKOTU'UTU'U NGĀUE 'I HE NGAahi POUTULIKI 'O E PALANI FAKALAKALAKA KI HE 2016/17-2017/18

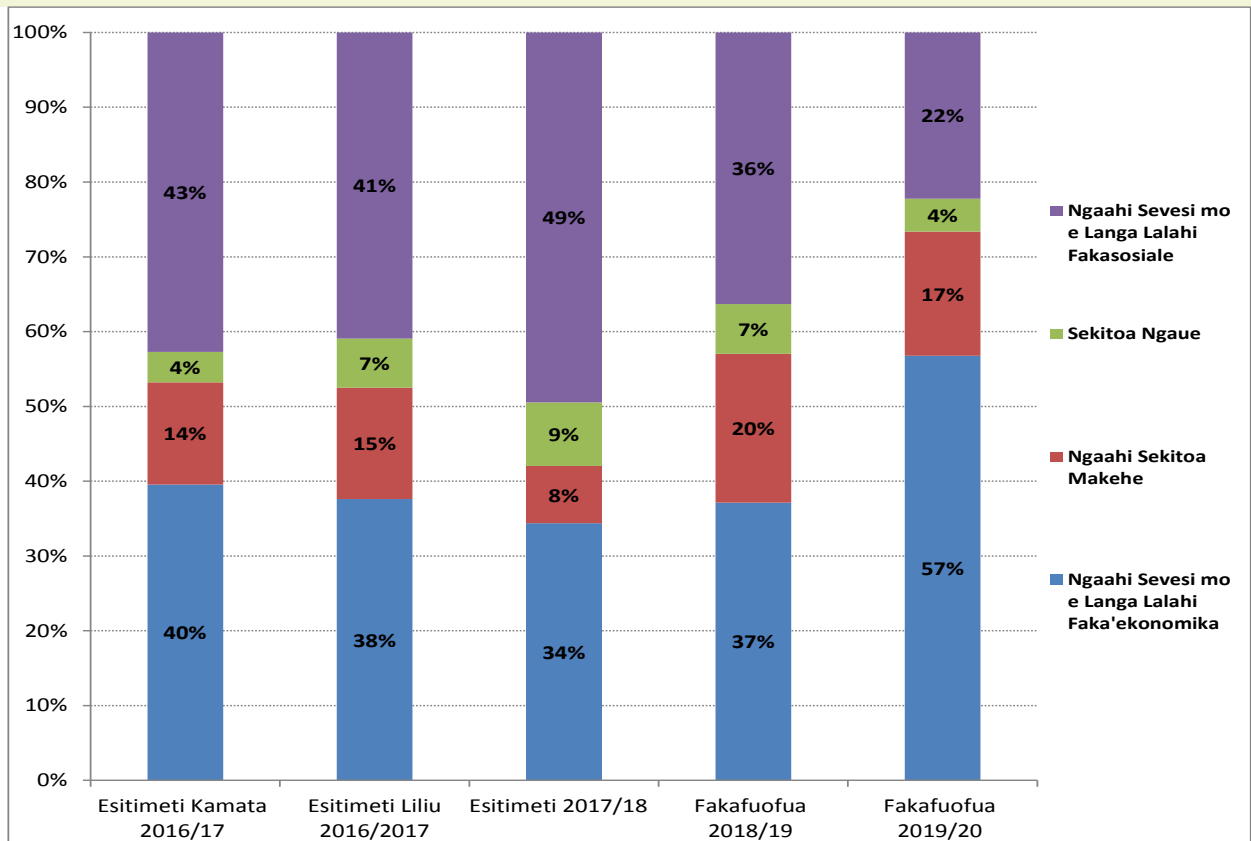
Poutuliki 'o e TSDF II	Esitimeti Kamata 2016/17 (\$m)	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Ngāue'anga Faka'ekonomika	29.7	8.2	22.5	22.2	11.1
1.1: Leleiange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga	4.0	3.2	3.8	4.5	5.1
1.2: Vaofiangē 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitōa Taataha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika	7.3	4.1	11.7	10.1	5.9
1.3: Leleiange 'a e 'atākai fakahoko pisinisi	0.9	0.3	0.5	0.0	0.0
1.4: Leleiange 'a e fakahoko fatongia 'a e kautaha 'a e Pule'anga'	0.2	0.3	0.2	0.2	0.2
1.5: Leleiange hono a'usia 'o e fēfakatau'aki fakavaha'apule'anga', 'inivesi mei muli	17.3	0.3	6.4	7.5	0.0
Ngaahi Ngāue'anga Fakasōsiale	61.4	47.1	39.7	55.3	41.2
2.1: Fakalalakala ange 'a e fēngaue'aki mo e fepoupouaki	1.0	0.1	1.3	21.8	11.1
2.2: Ngāue vāofi ange 'a e Pule'anga', ngaahi siasi' mo e ngaahi hoa ngāue kehe' ki he fakalalakala 'a e ngaahi komiuniti'	10.0	1.9	4.3	2.5	1.7
2.3: Fokotu'utu'u e ngaahi ngāue mo e polokalama fakasōsiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua'	1.9	1.9	1.3	1.0	1.0
2.4: Fakalalakala 'a e ako' mo e ako ngāue' ke hakeaki'I e tu'unga fakaako'	22.6	13.3	18.9	17.1	14.6
2.5: Fakalalakala 'a e tokanga'i e mo'ui mo e founa fakahoko fatoniga ke a'usia 'e he kakai' 'a e mo'ui lelei'	21.8	27.2	11.2	10.3	10.3
2.6: Fakahoko e ngaahi founa ngāue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi' mo e 'ikai pipihi'	4.1	2.5	2.0	1.8	1.9
2.7: To e lelei ange hono tokanga'I mo poupu'i 'o e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino'	0.0	0.1	0.6	0.6	0.6
Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikale	16.9	14.5	21.2	15.2	15.6
3.1: Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha	2.4	0.8	2.0	2.0	2.0
3.2: Fakalelei'i e lao mo e mauu pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku taau.	4.6	4.2	4.5	4.7	5.1
3.3: Ko 'ene mahino ange koia 'a e tu'unga 'o e fēngāue'aki pea mo e kakai fakalukufua pea 'e malava leva ke lelei.	1.0	0.0	0.8	0.1	0.1
3.4: Ke fakeonoponi pea mo fe'unga 'a e Konisitūtone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati.	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0
3.6: Lelei ange 'a e fēngāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakala ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi pē 'i he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga'	2.3	1.4	1.8	1.2	1.2
3.7: Fakalelei'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakatau malu'I fonua 'o 'ikai ngata pe 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi	6.6	8.0	12.0	7.2	7.2
Ngaahi Ngāue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	138.1	83.3	154.5	129.6	177.2
4.1: Ke falala'anga, malu, pea ma'ama'aange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamālie ki he ma'u'anga ivi'	19.3	23.6	27.0	24.1	5.0
4.2: Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua:	31.9	28.4	41.8	19.9	89.0
4.3: Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua, pea ke ngāue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou:	24.1	1.9	3.9	21.5	40.8
4.4: Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'aange 'a hono a'usia e ngaahi faingamālie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe	60.3	23.8	68.3	57.8	37.4
4.6: Ke falala'anga ange, malu, ma'a pea ma'ama'aange 'a e ma'u'anga vai	2.5	5.6	13.5	6.3	5.0
Ngaahi Ngāue'anga ki he Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	13.7	9.1	13.4	50.3	50.7
5.1: Fakalelei'i 'a e palani mo pule'i 'o e kelekele pea pehē ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga'	0.1	0.1	2.3	2.5	2.0
5.2: Fakalelei'i hono ngaue'aki 'a e koloa fakaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei	2.1	4.7	2.3	0.1	0.0
5.4: Fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuuaki 'o e 'ea'	11.5	4.3	8.8	47.7	48.7
Fakakatoa	259.8	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.3 Ngaahi Tokoni 'i hono Vahevahe Faka-Sekitoa

'I hono vahevahe fakasekitoa 'a e 'esitimetri ki he 2017/18' 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 4-2** ko e Ngaahi Ngāue Fakasōsiale mo e 'Ekonōmika' 'oku lahi hake 'i he pēseti 'e 80 'i hono fakakātoa e ngaahi tokoni fakalalakala'. 'Oku to e fakahā mahino mai heni 'a e lahi taha ange pe 'a e Poutuliki ki he Ngaahi Ngāue fakasōsiale mo e ngaahi Ngāue Faka'ekonōmika.

FAKATĀTĀ 4-2: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI (%) FAKATATAU KI HE NGAahi SEKITOa MEI HE 2016/17-2019/20

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'I he **Tēpile 4-9**, 'oku hā mai ai 'a e lahi ange 'a e Ngaahi Ngāue Langa Fakasōsiale' ki he ta'u 2017/18 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$40 miliona. Ko e ngaahi langa kehe' 'oku lolotonga lele pe pea kuo kakato atu e ni'ihi hangē ko e falemahaki ki Niua mo Vava'u pea 'amanaki ke kamata mo Ha'apai. Pea 'oku kei lele lelei pe foki 'a e ngaahi langa 'a e ngaahi ako' mo e ngaahi tukui kolo.

Ko e fakafuofua ki he Ngaahi Ngāue Langa Faka'ekonōmika' na'e holo ia 'i he 2017/18 mei he 2016/17 'o makatu'unga ki he kakato ko ia hono langa 'o e 'Ofisi Fakapule'anga. 'Oku kei hokohoko atu pe foki 'i he ta'u 2017/18 'a e ngāue hono to e langa fakalahi 'a e Uafu Faua', kae'uma'a 'a e ngaahi ngāue langa 'i he ngaahi sekitoa kehe hangē ko e Fetu'utaki, Ma'u'angaivi mo e Fefononga'aki. Neongo ko e hā 'a e ngaahi pēseti 'oku holo 'i hono fakahoa ki he ngaahi ta'u kuohili' ka ko 'ene 'asi 'i he **Tēpile 4-9** 'oku tupu pe 'a hono mahu'inga. Ko e sekitoa 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he kotoa 'o e ngaahi sekitoa kehe' 'oku kau ki ai 'a e

feliuliuaki 'o e 'ea' pea ko e konga lahi 'o e ngaahi poloseki ko ia' ko e ngaahi ngāue langa. Ko e ngaahi sekitoa ki he ngāue 'oku tatau pe hono pēseti' mo e ta'u fakapa'anga kuo hili'. 'Oku hā mai ai pe heni 'a e faka'ilonga 'oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni ki hono fakamalohia 'o e Fonua' ki he tupu faka'ekonomika' 'aki ha to e lelei ange 'a e ola mei he sekitoa toutai, ngoue, takimamata mo e koloa fakaenatula.

TĒPILE 4-9: VAHEVAHE 'O E PATISETI TOKONI FAKALAKALAKA FAKASEKITOA (OECD) (\$M)

Sekitoa	Esitimeti Kamata 2016/17 (\$m)	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	102.8	61.0	86.4	101.2	168.0
Tokoni ki he Fetu'utaki	22.0	1.5	2.5	18.0	36.8
Tokoni ki he Ngaahi Langa Lalahi	24.2	4.2	14.0	14.5	10.0
Tokoni ki he Ngaahi Ma'u'anga Ivi	18.6	23.6	20.6	44.8	32.0
Tokoni ki he Fefononga'aki mo e Koloa	38.0	31.6	49.3	24.0	89.2
Ngaahi Sekitoa Makehe	35.5	24.1	19.2	54.3	49.1
Feliuliuaki 'o e 'Ea	31.7	19.3	14.6	51.7	47.1
Malu'i 'o e 'Atakai	3.8	4.8	4.6	2.6	2.0
Sekitoa Ngaue	10.6	10.7	21.4	18.1	13.0
Tokoni ki he Vao'akau	0.3	0.0	0.4	0.2	0.0
Tokoni ki he Maka koloa mo e ngaahi Koloa Fakaenatula	3.5	2.3	6.0	2.9	0.9
Sekitoa Ngaue (Toutai)	6.0	2.9	6.2	6.3	3.6
Sekitoa Ngaue (Takimamata)	0.9	5.4	8.9	8.7	8.5
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	110.9	66.4	124.3	99.0	65.8
Pule'anga mo e Sekitoa Sivile	22.0	14.9	22.2	19.1	18.7
Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	0.0	0.0	3.3	6.5	1.0
Ngaahi Langa Lalahi makehe	31.1	1.1	51.6	39.6	15.3
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lahi Fakasosiale	20.6	23.0	6.8	6.4	6.0
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lahi Fakasosiale (Ako)	10.8	6.2	9.0	7.8	5.2
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lahi Fakasosiale (Mo'ui)	22.6	20.6	24.0	19.5	19.6
Vai mo e Haisini	3.8	0.5	7.4	0.1	0.0
Fakakatoa	259.8	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.4 Ngaahi Fakamole mei he Polokalama 'oku Fakapa'anga 'e he Hoa Tokoni Fakalalaka 'i hono vahevahe Fakapotungāue

Ko e ngaahi tokoni' 'oku fakafou mai ia 'i he ngaahi founa kehekehe hangē ko hono'omai fakahangatonu pe ki he Pule'anga' (bilateral), fakafou mai 'i ha hoa tokoni fakalalaka 'e taha 'a ia 'oku na fakatou fakapa'anga (co-finance), pē ko e fakapa'anga 'e ha hoa tokoni fakalalaka 'e ua pe lahi hake (multi-finance). Ko e ngaahi polokalama 'oku fakapa'anga' 'oku makatu'unga pe ia 'i he ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga' pea fakatatau ki he ngaahi 'elia 'oku fakamamafa ki ai e tokoni 'a e ngaahi hoa tokoni.

TĒPILE 4-10: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI MEI HE NGAahi FONUA MO E NGAahi HOA NGAUE (\$M)

Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalalaka	Esitimeti Liliu 2016/2017 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Pangike Fakalalalaka 'o 'Esia	33.5	48.0	83.3	125.8
Kosilio 'o e Ngaahi Va'a Fakavahefonua 'o e Pasifiki	1.4	11.5	2.8	0.4
Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope	4.3	2.5	8.3	1.3
Pule'anga 'Aositelelia	21.8	25.8	20.1	20.5
Pule'anga Siapani	30.6	30.5	8.0	13.0
Pule'anga Nu'usila	18.1	15.6	11.2	8.2
Tokoni 'oku fakataha ai 'a Aositelelia mo Nu'usila	4.3	2.5	2.5	2.5
Lepapulika 'o e Kakai Siana	20.7	56.0	13.6	20.0
Tokoni mei he Ngaahi Va'a 'o e Pule'anga Fakatahataha 'a Mamani	6.9	9.1	37.4	41.5
Pule'anga 'Amelika	0.5	1.5	1.5	1.5
Pangike 'a Mamani	14.5	31.9	44.7	39.8
Ngaahi Fonua Kehe 'oku Tokoni mai	4.5	5.9	4.6	3.2
Ngaahi ngaue 'oku kei alea'i ha tokoni ki he Ngaahi Va'a Tokoni	1.1	10.4	34.6	18.2
Fakakatoa	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko hono fakafuofua 'o e fakakātoa 'o e tokoni 'a e ngaahi hoa tokoni fakalalalaka ki he ta'u ka hoko' 'oku hā atu ia 'i he **Tēpile 4-10**. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni' 'oku fakafou atu ia ki he ngaahi tefito'i 'elia mo e sekitoa, makatu'unga 'i he ngaahi palani fakalalalaka 'a e Pule'anga'.

Ko e konga 'o e ngaahi poloseki lalahi 'oku fakapa'anga mei muli' 'oku kau ai 'eni: Poloseki Tokoni ki he Fakaakeake mo e langa nofo'anga fo'ou mei he uesia 'o e Afā 'Ieni (Cyclone Ian), Poloseki Ma'u'anga ivi mei he la'aa ki he ngaahi 'otu motu, Poloseki ki he feliuliuaki 'o e 'Ea, Poloseki ki he fakalalalaka ki he ngaahi 'elia 'o Nuku'alofa, Tokoni ki he Ako' ki Tonga, Poloseki ki he Mo'ui, Poloseki ki he Sekitoa Fefononga'aki, Langa fo'ou 'o e falemahaki Niuatoputapu, falemahaki Vava'u mo e falemahaki Ha'apai, Poloseki ki hono langa 'o e mala'evakapuna, to e langa 'o e Uafu Fuaa, Matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'Ea, Polokalama ki he feliuliuaki 'o e 'Ea ki he Pasifiki pea mo hono to e fakalelei'i 'o e ma'u'anga 'uhila ki he ngaahi tukui kolo'.

Ko e ngaahi poloseki 'oku 'amanaki ke fakahoko' 'oku kau ai: To e langa mo fakalelei'i 'a e ngaahi fale mo e naunau sipoti ('Apiako Ma'olunga 'o Tonga), Fakalelei'i 'o Teufaiva, Malu'i 'o e Ngaahi Matātahi 'o Tongatapu, Ha'apai mo Vava'u, Konga hono 2 hono fakalelei'i 'o e Ma'u'anga ivi mei he La'ā, Teuteu ki he feliuliuaki 'o e 'ea' pea mo e Polokalama ki he Pōto'i ngāue mo e Ngāue ki he To'utupu'.

4.2.5 Ngaahi Fakamole ki he Poloseki 'oku fakapa'anga mei he Hoa Tokoni Fakalalalaka

Ko e **Tēpile 4-11** 'oku hā atu ai 'a e fakakātoa 'o e ngaahi tokoni ki he ngaahi Potungāue' pea mo honau 'inasi takitaha mei he fakalukufua 'o e patiseti tokoni ki he fakalalalaka' mei he ngaahi fonua muli'. Ko e lahi taha 'o e ngaahi tokoni' 'oku 'alu ia ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata' hoko atu kiai 'a e Potungāue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki

Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'.

TĒPILE 4-11: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA TOKONI KI HE NGAAH POTUNGAUE 'A E PULE'ANGA (\$M)

Potungae	Esitimeti Liliu 2016/2017 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ofisi Palasi	0.5	0.3	0.0	0.0
Fale Alea	0.0	0.1	0.5	1.0
Ofisi 'o e 'Atita Seniale	0.2	0.2	0.2	0.2
Ofisi 'o e 'Ompatimeni	0.0	0.0	0.0	0.0
Potungae Ngaahi Ngaue ki Muli	0.2	0.0	0.0	0.0
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	8.0	12.0	7.2	7.2
Ofisi 'o e Palemia	0.0	0.1	0.9	0.0
Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua	27.0	12.6	11.9	12.5
Potungae Pa'anga Hu Mai mo e Tute	0.1	6.4	7.5	0.0
Potungae ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	9.5	4.0	1.5	0.2
Potungae Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngaue 'a e Kakai	0.3	0.5	0.0	0.0
Potungae Fakamaau'anga mo e Pilisone	0.6	1.3	5.7	3.0
Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.1	0.2	0.2	0.2
Potungae Polisi mo e Tamate Afi	3.5	3.9	6.5	8.1
Potungae Mo'ui	12.8	16.8	11.8	9.4
Potungae Ako mo e Ako Ngaue	13.3	18.6	17.1	14.5
Potungae Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	2.5	48.5	32.2	14.7
Potungae Ngoue, Me'akai mo e Vao'akau	3.9	9.3	7.5	2.2
Potungae Ngaahi Ngaue lalahi	36.8	49.2	24.9	91.2
Potungae Fonua, Savea mo e Koloa Fakaenatula	0.3	7.6	6.8	5.0
Komisoni 'o e Kau Ngaue Fakapule'anga	0.2	2.0	1.9	1.9
Potungae Sitesitika	0.5	0.0	0.0	0.0
Potungae Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea.	40.5	52.9	125.1	120.9
Potungae Toutai	1.2	2.8	1.8	2.3
Potungae Takimamata	0.0	2.1	1.5	1.5
Fakakatoa	162.1	251.3	272.6	295.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi' 'oku lolotonga fakahoko ai 'a e Poloseki Fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna 'o kau ai hono to e fakalahi 'o e fale talitali'anga kakai mo hono langafo'ou 'o e taua ki hono pule'i 'o e vakapuna'. 'Oku kei hokohoko atu pe foki hono to e fakalahi 'o e ngaahi matavai 'i he ma'u'anga vai 'i Matak'i'eua' mo Tongamai, vahevahe 'o e ma'u'anga vai 'i he 'elia 'o Nuku'alofa' mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi lingi'anga veve, to e langa fakalahi 'o e uafu Faua' mo e ngaahi falenofa'anga 'i Ha'apai. Ko e ngaahi ngāue kotoa ko 'eni' 'oku tokanga'i 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Potungāue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea ki hono to e fakalelei'i, langa mo e fokotu'u 'o e ngaahi me'a ngāue ki he ma'u'anga ivi 'i he ngaahi 'otu motu 'o Tonga', ke tokoni

ki hono holoki 'a e fakafalala 'i he lolo 'oku hū mai mei tu'apule'anga'. 'Oku kau ki ai 'a hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi 'apiako', falemahaki, hala, matāfanga' ke matu'uaki e feliuliaki e 'ea'. 'Oku kei ngāue pe 'a e ngaahi me'a ngāue fakatokanga mo e ngaahi poloseki vai 'i he Potungāue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea.

Ko e ngaahi tokoni ki he Potungāue Ako mo e Mo'ui' 'oku kau ai 'a e polokalama tokoni ki he ngaahi kolo' kau ai 'a e langa 'o e ngaahi loki ako, fakalelei'i 'o e ma'u'anga vai' 'oku kei hokohoko lelei atu pē ia. Ko e ngaahi poloseki kehe, 'oku kau ai hono ako'i 'o e kau ngāue' 'e he Kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga ki he Palani 'o e Fāmili' mo e Kautaha Mo'ui' 'a Māmani'.

'Oku kei hokohoko atu pē foki 'a e ngaahi tokoni ki hono tauhi 'o e pule 'a e lao' mo e tu'utu'uni' ki he Potungāue Polisi, Pilisone, Tāmata Afi mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale.

Ko e toenga 'o e ngaahi Potungāue' 'oku nau kei ma'u pe 'a e ngaahi tokoni kehekehe mei he ngaahi hoa tokoni ke fakamālohia 'enau kau ngāue' 'aki hono 'omai ha kau fale'i mo ha kau ngāue fakatekinikale ke tokoni'i kinautolu.

4.2.6 Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni fakalalakaka ki he ngaahi feitu'u

'I hono vahevahe 'a e patiseti fakalalakaka ki he ngaahi tukui motu'. 'Oku hā mahino heni ko e kongā lahi 'o e ngaahi poloseki' 'oku fakahoko ' Tongatapu. Kaekehe, 'oku 'i ai pe 'a e poloseki 'oku fakahoko 'i he ngaahi tukui motu' ka 'oku kau pē ki he Polokalama Fakafonua'.

4.2.6.1 Ngaahi Poloseki 'i Tongatapu

'Oku hā 'i he **Tēpile 4-12** ko e ngaahi poloseki 'a e Pule'anga 'oku fakahoko 'i Tongatapu 'oku kau ai 'eni:

- Fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna Fakavaha'apule'anga' kau ai hono fakalahi 'o e fale talitali'anga kakai mo e to e langa fo'ou 'o e taua'; to e fakalahi 'o e uafu Fāua'; fakalelei'i 'o e hala pule'anga'; to e fakalelei'i 'o e ngaahi volota ma'olunga mo ma'ulalo 'i he ngaahi ma'u'anga 'uhila 'i he kolo 'e 33 'i Tongatapu, ngaahi malu'i 'o e matātāhi ki Hahake', Fakaili 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o Fanga'uta', langa fakalalakaka ki he ngaahi 'elia 'o Nuku'alofa' kau ai hono to e fakalahi 'o e matavai 'i Matakī'eua'; mo hono langa 'a e ngaahi fale mo e naunau sipoti.

TĒPILE 4-12: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI TONGATAPU

Tongatapu	Esitimetri Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimetri 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	44.8	54.5	22.1	16.5
Ngaahi Sekitoa Makehe	5.2	10.0	20.7	14.1
Sekitoa Ngaue	8.4	16.9	9.1	3.9
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	44.9	81.6	40.4	29.8
Fakakatoa	103.3	163.0	92.3	64.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.6.2 Ngaahi Poloseki 'i Vava'u

'Oku hā 'i he *Tēpile 4-13* 'o e ngaahi poloseki 'eni 'oku fakahoko 'i Vava'u' 'a ia 'oku fakataumu'a ki he tafa'aki faka'ekonōmika, sōsiale mo e mo'ui'. Ko e ngaahi poloseki lalahi 'oku kau ai 'a e fakalelei'i 'o e hala, fakalelei'i 'o e falemahaki Ngū, ngaahi langa ke malu'i e matātāhi mo hono tokanga'i 'o e ngaahi feitu'u ki he toutai' ka e'uma'a 'a hono to e langa 'o e 'ōfisi ki he ngaahi ngāue tokoni fakavavevave mo e fakamatala'ea.

TĒPILE 4-13: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI VAVA'U

Vava'u	Esitimetri Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimetri 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	4.1	4.6	4.0	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	0.0	0.0	11.0	14.0
Sekitoa Ngaue	0.0	0.0	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.5	6.5	1.0	2.0
Fakakatoa	4.6	11.1	16.0	16.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.6.3 Ngaahi Poloseki ki Ha'apai

Ko hono fokotu'u mo fakafo'ou 'a e ngaahi me'angāue ki he ma'u'anga ivi mei he la'ā ki he ngaahi 'otu motu 'o Ha'apai' 'oku kei lele pe pea mo hono fokotu'u 'a e ngaahi pamu vai mo ha ngaahi 'aisi mei he ivi 'o e la'ā. 'Oku teuteu atu foki ki hono fakalelei'i 'o e Māketi 'o Ha'apai' 'i he taimi tatau 'e fakafo'ou mo e 'ōfisi 'o e fakamaau'anga, Potungāue toutai mo e 'ofisi ki he fiema'u tokoni fakavavevave. Ko e langa 'o e ngaahi falenofō'anga' 'oku ofi pe ke kakato (*Tēpile 4-14*).

TĒPILE 4-14: NGAahi POLOKALAM TOKONI KI HA'APAI

Ha'apai	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	4.4	7.3	4.9	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	13.9	2.1	11.0	13.0
Sekitoa Ngaue	0.0	1.3	-	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.8	6.8	2.5	0.0
Fakakatoa	19.1	17.4	18.4	13.0

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.6.4 Ngaahi Poloseki 'i 'Eua

'I he *Tēpile 4-15*, 'oku fakafuofua ki he \$2.6 miliona 'a e 'esitimeti ki he 2017/18. Ko e fakalelei ki he hala Pule'anga' 'oku kei lele ia fakataha mo hono fokotu'u 'o e poloseki ki he ma'u'anga ivi 'a 'Eua.

TĒPILE 4-15: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI 'EUA

Eua	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	5.0	2.1	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	0.0	0.0	0.0	-
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	0.0	0.5	3.8	0.5
Fakakatoa	5.0	2.6	3.8	0.5

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.6.5 Ngaahi Poloseki ki Niuatoputapu mo Niuafu'ou

'E fokotu'u foki 'a e ngaahi maama ki he ma'u'anga ivi mei he la'ā 'i he ta'u fakapa'anga ni ki he ongo motu ni. Ko hono vakai'i 'o e ma'u'anga vai ki Niuafu'ou' 'e fakahoko mo ia kimu'a pea toki fai ha ngāue ki he vai', pea ko e falemahaki 'o Niuatoputapu' kuo mei kakato ia (*Tēpile 4-16*).

TĒPILE 4-16: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI HE ONGO NIUA

Niutoputapu & Niuafou'ou	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	0.0	3.3	6.5	0.0
Ngaahi Sekitoa Makehe	0.0	0.1	0.1	0.0
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	3.0	1.2	1.3	0.7
Fakakatoa	3.0	4.6	7.9	0.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.2.6.6 Ngaahi Poloseki Fakafonua

Ko e tepile **Tēpile 4-17** 'oku hā atu ai 'a e ngaahi poloseki 'oku tokoni ki he ngaahi sekitoa kehekehe 'o e fonua

TĒPILE 4-17: NGAahi POLOKALAMA TOKONI FAKALUKUFUA

Fakalukufua	Esitimeti Liliu 2016/17 (\$m)	Esitimeti 2017/18 (\$m)	Fakafuofua 2018/19 (\$m)	Fakafuofua 2019/20 (\$m)
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekonomika	2.7	14.7	63.8	151.5
Ngaahi Sekitoa Makehe	5.0	6.9	11.5	8.0
Sekitoa Ngaue	2.3	3.2	9.0	9.1
Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale	17.1	27.7	49.9	32.8
Fakakatoa	27.1	52.5	134.2	201.4

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e ngaahi poloseki 'oku 'i he polokalama fakafonua' 'oku kaunga kotoa ia ki he ngaahi sekitoa', pea ko ia ai ko hono ola' 'oku 'inasi kotoa ai 'a e Fonua'. Ko e ngaahi polokalama ko 'eni' 'oku kau ai 'a e polokalama tokoni 'a Siapani (GGP), tokoni ki he to e langa 'o e fale ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, ako 'oku fakalele 'e he Kautaha Mo'ui 'a Māmani, sikolasipi ako ki he ako 'a e Pule'anga mo e ako 'ikai fakapule'anga, ngaahi me'a ngāue ki he Potungāue Mo'ui ke tokoni ki he sekitoa 'o e mo'ui mo e ngaahi senitā 'i he ngaahi motu, fakalelei'i 'o e ngaahi ako lautohi Pule'anga, poloseki ki he ngoue' mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi kolo ki 'uta' 'o fakafou mai 'i he polokalama tokoni 'a e IFAD. Toe fakalelei'i 'o e ngaahi hala' ke ne matu'uaki e feliuliaki 'o e 'ea, to e fakalelei'i 'a e ngaahi 'ofisi ki he fiema'u fakavavevave ki he ngaahi 'otu motu' pea mo hono fokotu'u ha ngaahi me'angāue fakaongo ki ha fakatamaki 'e hoko ki he kotoa 'o e ngaahi 'otu motu. Ko e ngaahi poloseki tokoni mei he Kautaha Fakapa'anga ki he Feliuliaki e 'Ea' 'oku fakafuofua ke kamata ia 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko 'i Tongatapu, Ha'apai mo Vava'u. Ko e poloseki Fetu'utaki 'a e Pule'anga (e-government) mo e kongā hono ua 'o e Poloseki Ma'u'anga ivi mei he la'ā 'oku 'amanaki ke kamata ia 'i he kaha'u vave mai.

4.3 Ko e Patiseti 'i he fotunga 'o e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga Fakasitetisitika

4.3.1 Palanisi Fakalukufua

Ko e konga ni 'oku 'oatu ai 'a e patiseti fakalukufua 'a e Pule'anga 'i he fõtunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'i he fõtunga 'o e GFS 2001 'oku tali he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF), ko e konga 'o e Fakamatala Fakapa'anga fakalukufua 'o e fonua ke mahu'inga mālie ange ha ngaaahi fakafehoanaki ki he ngaahi fakamatala tatau mei he ngaahi fonua kehe'. 'Oku' ne fakahā 'a e tefito' i fakamatala ki he fa'unga 'o e pule'anga' 'a ia'oku mahu'inga ki he kau fokotu'utu' tu'utu'uni pehē ki he kau fekumi fakamatala'. 'Oku hoa 'eni mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga 'a ia 'oku kau kotoa heni 'a e fakamatala ki he ngaahi koloa mo e mo'ua 'o e Pule'anga', mo e fakamatala ki he pa'anga hū mai mo e hū atu 'a e Pule'anga' kau ki ai mo e ngaahi tokoni fakapa'anga fakalotofonua pe ko e tokoni mei muli. 'Oku hā atu **Tēpile 4-18** 'a e fakamatala fakapa'anga fakalukufua ki he ta'u fakapa'anga 2015/16, 2016/17, 2017/18 mo e tu'unga fakapa'anga ki he Fa'unga Patiseti Taimi Nounou (MTBF).

TĒPILE 4-18: FAKAMATALA FAKASITETISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai	360.6	500.4	418.8	541.1	562.0	565.5
Pa'anga Humai mei he Tukupau	184.6	192.1	200.8	247.4	252.9	261.2
<i>Tukupau 'i he Vahenga mo e Tupu</i>	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
<i>Tukupau 'i he Ngaahi Koloa</i>	0.3	0.3	0.3	0.9	0.9	0.9
<i>Tukupau 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga</i>	128.6	130.7	139.4	171.9	176.3	183.3
<i>Tukupau 'I he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga</i>	19.9	26.9	26.4	36.6	37.6	38.9
<i>Ngaahi Tukupau Makehe</i>	-	-	-	-	-	-
Pa'anga Tokoni	146.0	266.2	179.4	251.4	267.5	260.2
<i>Ngaue</i>	87.4	106.6	84.7	114.3	116.6	69.5
<i>Ngaue Lalahi</i>	58.6	159.5	94.7	137.1	150.9	190.7
Pa'anga Humai Makehe	30.1	42.1	38.5	42.2	41.7	44.2
<i>Ngaahi 'Inasi Mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga</i>	10.9	20.7	15.7	20.2	20.2	21.1
<i>Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngaue</i>	13.3	17.8	17.4	17.9	18.1	19.2
<i>Pa'anga Humai mei he Tautea</i>	0.7	0.7	0.7	1.3	1.3	1.3
<i>Ngaahi Monu'ia Fakataimi 'Ikai Kau ai e Pa'anga Tokoni</i>	0.0	-	0.1	-	-	-
<i>Ngaahi Pa'anga Humai Kehe</i>	5.1	2.8	4.6	2.7	2.1	2.6
Pa'anga Huatu	284.6	346.3	320.7	407.8	408.0	419.4
Totongi 'o e Kau Ngaue	127.3	139.3	138.1	148.7	143.0	148.0
<i>Vahenga</i>	108.6	124.7	123.6	135.9	131.4	136.2
<i>Tokoni Fakasosiale</i>	18.7	14.6	14.5	12.7	11.7	11.8
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	107.3	145.9	122.7	171.6	198.8	199.7
Totongi Tupu	7.9	7.5	8.1	8.1	8.0	7.7
<i>Ki he Kakai 'Ikai Nofo Fonua</i>	6.4	6.4	6.7	6.3	6.2	5.9
<i>Kakai Nofo Fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga</i>	1.4	1.2	1.4	1.8	1.8	1.8
Ngaahi Tokoni	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
<i>Tokoni ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Tokoni ki he Ngaahi Kautaha Taautaha</i>	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	3.7	4.7	3.7	2.5	2.2	5.2
Monu'ia Fakasosiale	20.8	22.1	22.1	24.5	24.9	28.2
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	16.9	25.9	25.1	51.6	30.2	29.7
Palanisi	76.1	154.0	98.1	133.3	154.0	146.1
Ngaahi Koloa Lalahi Haohaoa	62.4	166.1	101.9	146.6	154.9	194.8
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa	62.3	166.0	101.8	146.4	154.7	194.6
<i>Ngaahi Langa</i>	41.1	99.0	71.0	92.6	67.2	98.8
<i>Ngaahi Me'a Ngaue Lalahi</i>	14.8	57.2	25.5	42.5	44.6	38.7
<i>Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa kehe</i>	6.4	9.8	5.3	11.3	43.0	57.1
Ngaahi Koloa 'Ikai Ngaue'aki	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
<i>Totongi 'o e Kelekele</i>	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
No Atu Haohaoa	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou To'o mei ai 'a e Ngaahi Mou'a Taimi Nounou	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
<i>Fakalotofonua</i>	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
<i>Pa'anga mo e Ngaahi Fakahu Pa'anga</i>	22.8	0.1	1.1	0.6	6.0	(2.4)
<i>No</i>	4.3	7.4	1.8	14.2	10.1	(0.5)
<i>Inasi mo e Ngaahi monu'ia kehe</i>	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Mo'ua	14.3	19.9	7.1	28.6	17.4	46.2
<i>Fakalotofonua</i>	12.7	4.0	4.7	1.9	(0.7)	2.0
<i>Tu'apule'anga</i>	1.6	15.9	2.4	26.6	18.1	44.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Oku hā atu 'i he **Tēpile 4-19** 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua 'a ia 'oku fakafuofua 'i he ta'u fakapa'anga 2016/17 ('esitimeti liliu) 'a e fe'āmokaki 'i he Pa'anga Ngāue fakalukufua 'aki 'a e **\$3.9 miliona**, ko e holo 'eni mei he **\$12.1 miliona** 'i hono fakafehoanaki ki he nounou 'i he Pa'anga Ngāue fakalukufua 'o e 2016/17 ('esitimeti kamata). Na'e fakatefito 'a e faikehekehe 'o e **\$8.2 miliona** ko 'eni mei he lelei ange hono tānaki 'a e pa'anga tukuhau fakalotofonua' mo e pa'anga patiseti tokoni, mo hono to e feinga ai pe 'a e Pule'anga' ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole'.

'I he 2017/18 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e **\$9.5 miliona** 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua', mei he 2016/17, makatu'unga mei hono fakapa'anga 'o e poloseki ki he fakalakalaka' 'i 'o e sipoti'. Ko e vakai ki he ngaahi ta'u ka hoko', 'e holo 'a e palanisi fakapa'anga fakalukufua' 'aki 'a e **\$0.9 miliona** 'i he 2018/19 pea pehe ki he **\$48.7 miliona** 'i he 2019/20. 'Oku to e fakalahi ki heni 'a e hiki 'i he pa'anga tokoni na'e ma'u (ngaahi ngāue lalahi), mei he ngaahi hoa fakalakalaka 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', tautautefito ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi langa 'o e ngaahi fale mamata sipoti 'aki 'a e **\$51.5 miliona** (**\$26.5 miliona** ko e pa'anga tokoni pea ko e **\$25.0 miliona** 'oku fakapa'anga he Pule'anga).

TĒPILE 4-19: PALANISI FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Hu Mai	360.6	500.4	418.8	541.1	562.0	565.5
Pa'anga Hu Mai mei he Tukupau mo e 'Ikai Tukupau	214.6	234.2	239.3	289.6	294.5	305.4
Tokoni Pa'anga						
<i>Pa'anga Ngaue</i>	87.4	106.6	84.7	114.3	116.6	69.5
<i>Pa'anga Ngaue Lalahi</i>	58.6	159.5	94.7	137.1	150.9	190.7
Pa'anga Hu Atu	284.6	346.3	320.7	407.8	408.0	419.4
Palanisi	76.1	154.0	98.1	133.3	154.0	146.1
Toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai fakapa'anga	62.4	166.1	101.9	146.6	154.9	194.8
No Atu Haohaoa/Ngaahi Fiema'u Faka-No	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Toenga Tupu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga moe Ngaahi I	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e fakafuofua ki he pa'anga tānaki fakalotofonua' mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 'e fe'unga ia mo e \$418.8 miliona, ko e holo ia 'aki 'a e pēseti 'e 16.3 'o e 'esitimeti kamata ki he 2016/17. Hange ko e ngaahi fakamatala kimu'a', ko e holo 'i he tānaki 'o e pa'anga hū mai' 'oku ne fakahā 'a e ngaahi pa'anga 'oku 'ikai lava ke tānaki fakatatau ki he palani ngāue. 'I he ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'u, 'oku 'amanaki ke to e fakamamafa'i 'a e totongi tukuhau fakatautau ki he ngaahi lao tānaki tukuhau', mo e fahahoko ngāue 'oku hokohoko atu 'i he Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute, pehē foki ki he ngaahi fakalelei ki he tānaki 'oku 'amanaki 'e fakahoko 'i he 2017/18 ke kau katoa 'eni ki hono tupulaki 'a e ngaahi tānaki 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

'Ikai ko ia pē, ko e fakamole 'i he faka'osinga 'o e 2016/17 'oku fakafuofua ki he \$320.7 miliona, ko e holo ia 'aki 'a e pēseti 'e 7.4 'o e 'esitimetri kamata ki he 2016/17 'a ia 'oku fakahā 'i heni 'a e si'isi'i 'a e pa'anga 'e ngali fakamole fakatatau ki he palani ngāue'. Ko e ngaahi holo ko 'eni 'i he ngaahi fakamole ki he totongi 'o e kau ngāue' pea mo e pa'anga ngāue'aki 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue. 'Oku to e kau ki heni 'a e ngaahi palopalema kehekehe 'i hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama poloseki fakalalakaka ki he ngaahi ngāue agamaheni', mo e ngaahi ngāue lalahi 'oku kau ia ki he ngaahi 'uhinga ki he si'isi'i 'a e fakamole fakatatau ki he 'esitimetri kamata ki he 2016/17.

4.3.2 Pa'anga Hū mai mei he Tukahau

'Oku 'i ai e fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e pa'anga hū mai mei he tukuhau' 'i he 2017/18, 'i hono fakahoa ki he ta'u fakapa'anga 2016/17' koe'uhi' ko e fakalelei ki he fa'unga 'o e tukuhau' - 'o hangē ko e tukuhau' 'i 'o e tu'unga vāhenga' - pea mo e fakafuofua ki ha ola lelei mei he ngaahi fakalelei kehe 'oku fakahoko ki he tātaki pa'anga Hū mai mei he Tukahau'. 'I hono fakamā'opo'opo kotoa 'o e ngaahi fakalelei' ki ko 'eni', 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e tātaki pa'anga Hū mai mei he Tukahau', 'o fakatatau mo e lahi 'o e Mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue fakatupu 'i hotau fonua' 'a ia 'oku fakafuofua ki he 'Esitimetri 2017/18'. Ko e fakafuofua ki he ngaahi ta'u ka hoko mai', 'o fakatefīto 'i he tu'unga feliuliaki mo e 'ikai pau 'o e 'ātakai fakalotofonua' mo e fakatu'apule'anga', fakataha mo e ngaahi fakalelei ki he founa tātaki pa'anga Hū mai mei he Tukahau ki hono fakalalakaka 'i 'o e Sipoti', pea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e holo 'a e pa'anga Hū mai mei he Tukahau' mo e lahi 'o e Mahu'inga 'o e koloa mo e ngāue fakatupu fakalotofonua' tupu mei he kamata ke holo mo e tanaki 'o e tukuhau mei he fetongi pa'anga 'i he ofi atu koia ke ngata 'a e taimi 'oku ngāue'aki ai 'a e tukuhau ko 'eni'.

TĒPILE 4-20: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TUKAHAU (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Ngaahi Tukahau						
Tukahau 'i he Vahenga mo e Tupu	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
Tukahau 'i he Ngaahi Koloa	0.3	0.3	0.3	0.9	0.9	0.9
Tukahau 'i he Ngaahi koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga	128.6	130.7	139.4	171.9	176.3	183.3
Tukahau 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga	19.9	26.9	26.4	36.6	37.6	38.9
Ngaahi Tukahau kehe	-	-	-	-	-	-
Fakakatoa	184.6	192.1	200.8	247.4	252.9	261.2

Ma'u'anga Fakamatata: MOFNP

Ko e fakakātoa 'o e Pa'anga hū mai mei he Tukahau', 'oku hā ia he **Tēpile 4-20** 'oku' ne fakahā mai ko e \$247.4 miliona (pēseti 'e 24.9 'o e koloa ngaahi fakalotofonua') 'oku fakafuofua 'e tātaki 'i he 'Esitimetri 2017/18', 'a ia ko e pēseti 'e 45.7 ia 'o e fakalukufua 'o e Pa'anga Hū mai mo e Ngaahi Tokoni', pea ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 25.4 pe ko e \$62.8 miliona mei he fakakātoa 'o e Pa'anga Hū mai mei he Tukahau' 'i he 'Esitimetri Fakaangaanga 2015/16'. Koe pa'anga hu mai mei he tukuhau 'i he 2016/17 oku fakafuofua ke hiki 'aki e peseti 'e 8.1 mei he ta'u 2015/16. 'Oku to e 'i ai foki e fakafuofua 'e toe hiki 'i he 2017/18, ka 'e

makatu'unga ia 'i he to e lelei ange 'ae tupu 'o e tātaki 'o e tukuhau', to e fakalalakaka ange 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua', pehē ki he fakatupulaki pea to e lelei ange 'a hono fakamalohia 'o e fakahoko fatongia ki hono tātaki 'o e tukuhau' 'e he Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute'

4.3.2.1 Tukupau Vāhenga mo e Tupu

Ko e 'Esitimeti Liliu 2016/17' ki he Tukupau 'o e Vāhenga' mo e Tupu', 'o hangē ko ia oku hā 'i he *Tēpile 4-21* 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e tānaki fakakātoa 'a e \$34.7 miliona, 'a ia 'e hulu 'aki 'eni 'aki 'a e \$0.5 miliona mei he 'Esitimeti Kamata 2016/17, pea holo 'aki 'a e \$1.1 miliona mei he 'Esitimeti Fakaangaanga 2015/16. 'Oku fakafuofua 'e tānaki 'a e \$38.1 miliona ki he 'Esitimeti 2017/18, 'a ia 'e hulu 'aki 'a e \$3.4 miliona mei he 'Esitimeti Liliu 2016/17. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ko 'eni' mei he fakalelei ko 'eni' 'oku fai ki he Tukupau 'o e Vāhenga', fakataha mo e lelei ange 'o e tukupau 'e tānaki mei he ngaahi pisinisi lalahi'.

TĒPILE 4-21: TUKUPAU VAHENG MO E NGAHI TUPU (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Tukupau Vahenga mo e Ngaahi Tupu						
Tukupau 'o e Vahenga, Ngaahi Kautaha, mo e Tanaki Mo'ua Tu	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
Fakakatoa	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e Tukupau 'o e Ngaahi Kautaha', 'oku fakafuofua 'e tānaki fakakātoa 'a e \$10.6 miliona 'i he Esitimeti Liliu 2016/17, 'a ia 'oku fakafuofua 'e holo 'aki 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 8.1 mei he 'Esitimeti 2017/18. 'Oku makatu'unga 'eni mei he poupoua 'e he Pule'anga' 'a hono fakalalakaka 'i 'o e 'ātakai 'o e fakahoko pisinisi 'i Tonga'ni, fakataha mo e tokoni mei he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia'; 'i hono to e fakalelei 'i 'o e sisitemi ki hono lēsisita 'o e ngaahi pisinisi', fakataha 'eni mo e to e tokolahi ange 'a e kau 'Inivesitoa' pea mo hono to e faka'ai'ai 'o e ngaahi pisinisi iiki 'oku ikai ke tukupau' ke nau lesisita. 'E hoko leva 'eni ko ha faingamālie ke hiki hake ai 'a e pa'anga hū mai mei he Tukupau 'o e Ngaahi Kautaha'.

4.3.2.2 Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e fakakātoa 'o e Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue', 'oku hā 'i he *Tēpile 4-22*. 'Oku fakafuofua 'a e fakakātoa 'o e Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue ki he 'Esitimeti 2017/18 mo e \$171.9 miliona, 'a ia 'e hulu 'aki 'eni fe'unga mo e \$32.5 miliona mei he 'Esitimeti Liliu 2016/17', pē ko e \$41.4 miliona hulu hake 'i he 'Esitimeti Kamata 2016/17, pē ko e \$43.3 miliona hulu hake mei he 'Esitimeti Fakaangaanga 2015/16'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he tupulaki 'i he tānaki mei he Tukupau Ngāue'aki 'o e koloa fakalotofonua', koloa hū mai mei Tu'apule'anga', ka e pehē foki ki he Tute 'Ekisia'.

Koe Tukupau Ngāueaki' (koloa fakalotofonua mo e koloa hū mai mei Tu'apule'anga') ki he 'Esitimeti 2017/18', 'oku fakafuofua ki he \$96.9 miliona, 'a ia 'oku hulu 'aki 'eni 'aki 'a e \$16.7 miliona, pē ko e pēseti 'e 17.2 mei he 'Esitimeti Liliu 2016/17. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lahi hono fetuku mai 'o e koloa mei Tu'apule'anga' 'e he kāinga Tonga nofo muli', lahi mo e pa'anga hū mai 'o e ngaahi famili' 'omai mei kāinga

Tonga nofo muli', to e fakalalakaka ange 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua', fakataha 'eni mo e to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a hono fakamālohia 'o e tānaki 'o e Tukupau' 'e he Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute', 'o hangē koia na'e fai kiai e fakatalanoa ki mu'a'.

TĒPILE 4-22: TUKUHAU KI HE NGAHI KOLOA MO E NGĀUE (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai mei he Pisinisi moe Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga						
Tukuhau Ngaue'aki	75.0	76.5	80.2	96.9	100.9	104.9
Tue 'Ekisia	45.1	44.7	50.6	62.8	63.7	66.7
Ngaahi Tukuhau kehe	8.5	9.5	8.6	12.2	11.7	11.7
Fakakatoa	128.6	130.7	139.4	171.9	176.3	183.3

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e Tute 'Ekisia ki he 'Esitimetri 2017/18' 'oku fakafuofua ki he \$62.8 miliona. Ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e \$12.2 milion pē ko e pēseti 'e 19.4 mei he 'Esitimetri Liliu 2016/17. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakalelei 'oku fai ki he Tute 'Ekisia', 'o hangē ko hono liliu 'o e Tute 'Ekisia 'e hilifaki 'i he sikaleti ngaohi fakalotofonua', fakataha mo e tapaka hū mai mei Tu'apule'anga'. Ko e toe tānaki atu 'eni ki he fakalelei na'e fakahoko kimu'a ki he Tute 'Ekisia' na'e hilifaki 'i he nutolo', 'olokaholo', inu oku 'i ai e suka', meioneisi', aisi kilimi', muii pīpī', lolo' mo e penisini', taipa ma'ae pēpē, mo e ngako ngaohi mei he kakano'i manu', makatu'unga 'a e fakalelei ko 'eni mei hono poupoua mo e feinga ke fakalalaka ki mu'a 'a e to'onga mo'ui 'oku mo'ui lelei ma'a Tonga.

4.3.2.3 Tukuhau Fefakatau'aki

Ko e **Tēpile 4-23** 'oku'ne fakahā mai, ko e fakakātoa 'o e Tukuhau Fefakatau'aki' ki he Esitimetri Liliu 2016/17', ko e \$26.4 miliona, 'a ia ko e holo 'aki 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 1.9 pe ko e \$0.5 miliona mei he 'Esitimetri Kamata 2016/17. 'Oku makatu'unga 'eni mei he 'ikai ke lava 'a hono fakahoko 'o e Tukuhau fo'ou', 'o hangē ko e Tukuhau ki he Fefononga'aki Fakavaha'apule'anga', 'o hangē koia na'e fai 'a hono palani'. Makatu'unga mei he fakafuofua 'e to e fakalalaka ange 'a e tu'unga faka'ekonomika' 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e tānaki mei he Tukuhau Fefakatau'aki' ki he Esitimetri 2017/18.

TĒPILE 4-23 : TUKUHAU FEFAKATAU'AKI (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Tute Koloa humai ngaahi pisinisi						
Tute Koloa humai ngaahi pisinisi	19.4	22.1	21.2	26.1	27.1	28.6
Tute Koloa humai Pule'anga	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2
Ngaahi tukuhau makehe ki he fefakatau'aki	0.2	0.1	-	0.1	0.1	0.1
Totongi Tukuhau 'i he Talafi pa'anga taautaha mei/ki muli (PG Forex Levy)	0.1	3.0	5.0	5.0	5.0	5.0
Totongi Tukuhau 'i he folau atu (vakapuna) mo e ngaahi me'a kehe pe	-	1.6	-	5.2	5.2	5.0
Fakakatoa	19.9	26.9	26.4	36.6	37.6	38.9

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.3.3 Pa'anga Hū mai 'Ikai Tukupau

Ko e Pa'anga Hū mai 'ikai ke Tukupau' 'oku hā 'i he (*Tēpile 4-24*). 'i lalo, 'oku fakafuofua ki he \$42.2 miliona 'a e Pa'anga Hū mai 'Ikai Tukupau ki he 'Esitimetri 2017/18, 'a ia ko e hulu 'aki 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 0.1 mei he 'Esitimetri Kamata 2016/17. 'Oku makatu'unga 'eni mei he holo 'a e tākaki mei he Koloa 'a e Pule'anga', tautefito ki he Totongi tupu mei he nō ki he ngaahi kautaha', totongi 'aisi fakatolonga pekia', totongi loki tākoto 'i falemahaki', totongi ki he kole ngofua mo e laiseni ke fekumi makakoloa 'i tahi', fakatau atu 'a e fua 'o e fonua' mo e koloa', totongi mo'ua mo e ngaahi ngāue'.

TĒPILE 4-24: KALASI 'O E PA'ANGA HŪ MAI 'IKAI TUKUPAU (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai Makehe						
Ngaahi 'Inasi Mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	10.9	20.7	15.7	20.2	20.2	21.1
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	13.3	17.8	17.4	17.9	18.1	19.2
Pa'anga Humai mei he Tautea	0.7	0.7	0.7	1.3	1.3	1.3
Ngaahi Monu'ia Fakataimi 'Ikai Kau ai 'a e Pa'anga Tokoni	0.0	-	0.1	-	-	-
Ngaahi Pa'anga Humai Kehe	5.1	2.8	4.6	2.7	2.1	2.6
Fakakatoa	30.1	42.1	38.5	42.2	41.7	44.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'Ikai ke ngata ai', 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hikihiki ai pē 'a e Pa'anga Humai 'ikai Tukupau' 'i he Esitimetri 2017/18 'aki 'a e \$3.7 miliona, pē ko e pēseti 'e 8.8 mei he 'Esitimetri Liliu 2016/17. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e Koloa 'a e Pule'anga', Fakatau atu 'a e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Sēvesi', Totongi Mo'ua mo e Ngaahi Ngāue'. 'Oku 'amanaki ke to e fai mo hono to e fakalelei' 'o e Pa'anga Hū mai 'Ikai Tukupau' 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Pule'anga' ke kamata ngāue'aki ki he 'Esitimetri 2017/18, pea 'oku makatu'unga heni 'a e fakafuofua 'e hikihiki ai pe 'a e Pa'anga Hū mai 'ikai Tukupau' ki he ongo ta'u 'e ua ka hoko mai'.

4.3.3.1 Hū mai mei he Pisinisi mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga

Ko e pa'anga hū mai mei he ngaahi Pisinisi' mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga', 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'i he 2017/18 ki he \$20.2 miliona, ko e hiki 'aki ia 'a e \$4.5 miliona mei he 'esitimetri fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2016/17 'o hangē ko 'ene hā atu 'i he *Tēpile 4-25*.

TĒPILE 4-25: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai mei he Pisinisi mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga(\$ miliona)						
Totongi Tupu	1.0	6.0	1.4	2.5	2.3	2.2
Inasi mei he Tupu 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	8.2	12.4	12.4	13.9	14.0	15.1
Totongi Ngaue'aki	1.7	2.3	1.9	3.8	3.8	3.8
Fakakatoa	10.9	20.7	15.7	20.2	20.2	21.1

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e hiki ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he to e lelei ange hono t̄anaki 'o e ngaahi totongi tupu mei he 'inivesimeni 'a e Pule'anga' 'aki 'a e \$2.5 miliona pea mo e pa'anga hū mai mei he totongi ngāue'aki 'o e kelekele' 'aki 'a e \$3.8 miliona. 'I hono fakafehoanaki ki he 'Esitimeti Kamata 'o e 2016/17 ko e fakakātoa 'o e t̄anaki mei he Pa'anga Hū mai mei he ngaahi Pisinisi' mo e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga', 'oku fakafuofua ke holo 'i he 2017/18 'aki 'a e \$0.5 miliona 'o fakatefito ia mei he pa'anga hū mai he 'inasi mei he tupu 'a e ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga' 'aki 'a e \$1.5 miliona. 'Oku fakafuofua ko e t̄anaki mei he Pa'anga hū mai mei he Pisinisi' mo e Naahi Koloa 'a e Pule'anga' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' 'e to e hiki hake ia tupu mei he ngaahi polokalama fakalelei 'a e Pule'anga' ke pou pou ki he ngaahi pisinisi'.

4.3.3.2 Pa'anga Hū mai mei he fakatau 'o e Ngaahi Koloa' mo e Ngaahi Ngāue'

Ko e fakakātoa 'o e Pa'anga hū mai mei hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa' mo e ngāue' 'a ia 'oku hā 'i he, (*Tēpile 4-26*) 'oku fakafuofua ke hiki hake 'aki 'a e \$0.5 miliona pē pēseti 'e 2.8 ki he \$17.9 miliona 'i he 2017/18 'o fakatatau ki he 'esitimeti liliu ko e \$17.4 miliona 'i he 2016/17. Ko e fakafuofua ki he holo 'i he 'esitimeti liliu mei he Pa'anga hū mai 'i hono fakatau atu 'a e ngaahi koloa' mo e ngāue' 'i he 2016/17, 'oku holo ia tupu mei he t̄anaki 'oku fakahoko mei he ngaahi makakoloa 'oku ma'u mei kilisitahi', ngaahi totongi laiseni' 'aki 'a e \$0.2 miliona, totongi paasipooti' mo e visa' ko e \$0.3 miliona pea mo e fakamole ki hono fakatupu e ngaahi koloa' ko e \$0.1 miliona. 'I he vakai ki he kaha'u', ko e pa'anga hū mai' 'oku fakaangaanga ke hiki hake ki he \$18.1 miliona 'i he 2018/19 pea \$19.2 miliona leva 'i he 2019/20.

TĒPILE 4-26: PA'ANGA HU MAI MEI HE PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai mo e Fakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngaue (\$ miliona)						
Totongi mei he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga	12.0	16.1	15.6	14.6	14.8	15.9
Fakatau atu ngaahi koloa ne 'ikai taumu'a fakamaketi	1.3	1.7	1.8	3.3	3.3	3.3
Total	13.3	17.8	17.4	17.9	18.1	19.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.3.4 Ngaahi Tokoni mei muli

Ko e ngaahi tokoni mei muli 'oku vahevahe ki he ngaahi konga lalahi 'e tolu 'o hangē ko ia 'oku ngaue'aki 'i he Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga 'a ia ko e: Ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua muli, Ngaahi tokoni mei he ngaahi kautaha lalahi fakavaha'apule'anga pea mo e Ngaahi tokoni mei he ngaahi Fonua kehe'.

'I he **Tēpile 4-27** 'oku hā mai ai 'a e ngaahi tokoni mei muli 'a ia 'oku fakafuofua ke holo mei he \$266.2 miliona 'i he 2016/17 ki he pa'anga \$251.3-miliona 'i he 2017/18 ko e hiki 'aki 'eni 'a e \$14.8 miliona. Hangē ko ia ne hā atu 'i 'olunga', ko e fakalalakakaange 'a hono tauhi 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he totongi tukuhau' pea mo hokohoko lelei atu 'a e ngaahi fakalelei ke to e fakalalakaka ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Tukuhau' pea to e lelei ange 'a e 'ilo ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi totongi ngāue' pea mo e ngaahi totongi kehe 'oku hilifaki 'e he ngaahi Potungāue' ko e makatu'unga lelei 'eni ke kei tautauhi ai pe lelei hono tanaki 'o e tukuhau 'i he kaha'u'.

TĒPILE 4-27: FAKALUKUFUA 'O E NGAahi TOKONI MEI MULI (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Ngaahi Tokoni						
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi kautaha taautaha	87.4	106.6	84.7	114.3	116.6	69.5
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga	58.6	159.5	94.7	137.1	150.9	190.7
Fakakatoa	146.0	266.2	179.4	251.4	267.5	260.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e 'esitimetri liliu ki he ngaahi tokoni 'i he ta'u 2016/17, 'oku ne fakafofonga'i e peseti'e 48.4 'oku holo 'o ma'ulalo ia mei he 'esitimetri kamata' ko e pa'anga 'e \$266.2 miliona. Ko e holo ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he holo 'a e tokoni mei he ngaahi fonua muli' hangē ko e Pule'anga Siaina' (\$34.6 miliona), 'Aositelelia (\$6.1 miliona) pea mo Siapani (\$3.2 miliona). Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti' 'a ia kuo ma'u mai mei Nu'u Sila' 'oku holo'aki 'a e \$2.8 miliona. Tānaki atu ki ai, ko e pa'anga tokoni ki he patiseti ne fakafuofua ke ma'u mai mei he Pule'anga Fakatahataha 'Iulope' ki he 2016/17 ko e \$6.0 miliona ka 'e toki ma'u mai 'i he 2017/18. 'Oku kau atu ki ai mo e naunau tokoni mei he ngaahi kautaha lalahi fakatu'apule'anga 'oku 'osi fakataumu'a pē ke 'i lalo mei hono 'esitimetri totonu' 'a ia 'oku kau ai 'a e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia' ko e \$10.6

miliona, Pangike `a Mamani (IDA) ko e \$8.8 miliona, Sekelitali `o e Komiuniti e Pasifiki Saute (SPC) ko e \$1.9 miliona pea mo e Kautaha Fakatahataha `a e Ngaahi Pule`anga ki he Kakai Fefine (UN WOMEN) ko e \$ 1.1 miliona.

`I he tafa`aki `e taha`, `oku fakafuofua `e hiki hake `a e ngaahi tokoni mei muli` `i he ngaahi ta`u ka hoko mai`. `Oku mahu`inga hono fakatokanga`i `a e ngaahi palopalema anga maheni `o e tu`unga ta`epau `o e taimi `oku ma`u ai e tokoni mei muli` mo e pa`anga tokoni ki he patiseti` he `oku kei hoko pe ia ko e pole `oku fekuki mo e pule`anga `i he taimi lahi. `Oku tālanga`i ma`u pe `eni `i he faingamālie ke fakahoko ai ha fakataha mo e ngaahi fonua tokoni` mo e ngaahi kautaha fakavaha`a pule`anga`. Ko e taha `o e ngaahi `amanaki` ke to e fakalalakala ange `a e muimui ki he ngaahi founa tokoni lelei na`e tali `i Pālesi` pea mo e ngaahi aleapau kehe.

4.3.5 Ko e fakakātoa `o e Ngaahi Fakamole mo e ngaahi koloa `ikai fakapa`anga (Ngāue lalahi)

`I he **Tēpile 4-28**, `oku `asi ai `a e fakakātoa `o e ngaahi fakamole` `a ia`oku fakaangaanga kihe \$423.0 miliona `i he 2016/17 fakahoa ki he `esitimeti kamata ko e \$513.5 miliona, `a ia na`e lahi `aki `a e \$75.9 miliona mei he ngaahi fakamole na`e fakahoko `i he 2015/16.

TĒPILE 4-28: FAKAKATOAA NGAAHI FAKAMOLE MO E NGAAHI KOLOA `IKAI FAKAPA`ANGA (\$M)

Ngaahi Totongi Kotoa	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa`anga Hu Atu(Pa`anga Ngaue)	284.6	346.3	320.7	407.8	408.0	419.4
<i>Pa`anga Totongi `o e Kau Ngaue</i>	127.3	139.3	138.1	148.7	143.0	148.0
<i>Ngaue`aki `o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue</i>	107.3	145.9	122.7	171.6	198.8	199.7
<i>Totongi Tupu</i>	7.9	7.5	8.1	8.1	8.0	7.7
<i>Ngaahi Tokoni</i>	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
<i>Tokoni Pa`anga</i>	3.7	4.7	3.7	2.5	2.2	5.2
<i>Ngaahi Monu`ia fakasosiale</i>	20.8	22.1	22.1	24.5	24.9	28.2
<i>Ngaahi Fakamole makehe</i>	16.9	25.9	25.1	51.6	30.2	29.7
				0.2	0.2	0.2
Toenga tupu `o e ngaahi koloa `ikai fakapa`anga (Sino`IP)	62.5	167.2	102.3	147.1	155.0	194.9
<i>Ngaahi Koloa `a e Pule`anga</i>	62.4	167.1	102.2	146.9	154.8	194.7
<i>Ngaahi Langa mo e fa`unga</i>	41.1	99.0	71.0	92.6	67.2	98.8
<i>Ngaahi misini moe me`angaue</i>	14.9	58.3	25.9	43.0	44.7	38.8
<i>Ngaahi Koloa kehe</i>	6.4	9.8	5.3	11.3	43.0	57.1
<i>Ngaahi Koloa `Ikai Ngaue`aki</i>	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
<i>Kelekele</i>	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
<i>Ngaahi Koloa `ikai ke lava ala ki ai</i>	-	-	-	-	-	-
Fakakatoa	347.1	513.5	423.0	554.8	563.0	614.3

Ma`u`anga Fakamatala: MOFNP

`I he ta`u ka hoko mai`, `oku fakafuofua ko e fakakātoa `o e ngaahi fakamole` ke hiki `i he 2018/19` `pea `e hokohoko atu aipe `ene hiki hake `aki `a e \$59.5 miliona `i he 2019/20 mei he mahu`inga ko e \$554.8 miliona `i he `Esitimeti `o e 2017/18 (**Tēpile 4-28**). Ko e ngaahi hiki lahi ko `eni` na`e makatu`unga ia mei he totongi ki he ngaahi koloa mo e ngāue na`e fe`unga mo e \$28.1 miliona, ngaahi monu`ia fakasōsiale na`e fe`unga mo e \$3.7 miliona; ngaahi naunau lalahi na`e fe`unga mo e \$47.8 miliona; Koe ngaahi makatu`unga ko`eni` `oku fakamatala`i fakaikiiki ia `i lalo.

4.3.5.1 Ngaahi Fakamole

Ko e ngaahi fakamole 'oku vahevahe ia ki he kongā lalahi 'e valu : ko e pa'anga totongi 'o e kau ngāue, ngaahi 'inasi fakasōsiale, totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngāue, totongi tupu, ngaahi tokoni, ngaahi tokoni pa'anga (ngaahi ngāue agamaheni' mo e ngaahi ngāue lalahi'), ngaahi monu'ia fakasōsiale pea moe ngaahi fakamole kehe'. Hangē ko ia 'oku hā 'i he *Tēpile 4-29*, 'oku fakamatala' i ai 'a e tu'unga 'o e 'esitimeti liliu ki he ngaahi fakamole fakakātoa 'i he 2016/17 ko e \$320.7 miliona; 'a ia ne holo 'aki e pa'anga 'e 25.6 miliona mei he 'esitimeti kamata.

TĒPILE 4-29 : NGAHI FAKAMOLE (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Hu Atu (Pa'anga Ngaue)						
Pa'anga Totongi 'o e Kau Ngaue	127.3	139.3	138.1	148.7	143.0	148.0
Ngaue'aki 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue	107.3	145.9	122.7	171.6	198.8	199.7
Totongi Tupu	7.9	7.5	8.1	8.1	8.0	7.7
Ngaahi Tokoni	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
Tokoni Pa'anga	3.7	4.7	3.7	2.5	2.2	5.2
Ngaahi monu'ia Faka-sosiale	20.8	22.1	22.1	24.5	24.9	28.2
Ngaahi Fakamole makehe	16.9	25.9	25.1	51.6	30.2	29.7
Fakakatoa	284.6	346.3	320.7	407.8	408.0	419.4

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

'I he 2017/18 koe fakakātoa 'o e ngaahi fakamole 'oku patiseti ki he \$407.8 miliona; 'a ia ko e hiki hake 'aki e \$61.5 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17 pea \$87.1 miliona mei 'esitimeti liliu he ta'u tatau pe. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e ngaahi fakamole 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lahi 'o e ngaahi fakamole 'oku hoko tu'o taha pe; tautau tefito ki he ngaahi ngāue ko eni felāve'i mo hono fakalalakala' i 'o e sipoti' 'a ia 'oku fakaangaanga ke kakato 'i he 2017/18. 'Oku kau atu foki ki ai mo e ngaahi poloseki mo e ngaahi polokalama hangē ko e fakalelei vāhenga' pea mo e ngaahi langa lalahi 'o fakataumu' a ke ne matu'uaki 'a e ngaahi palopalema 'o e feliiuaki 'o e 'ea' 'a ia 'e kakato 'i he kaha'u vave mai.

4.3.5.1.1 Pa'anga Totongi 'o e Kau Ngāue

Ko e \$148.7 miliona fakakātoa pē ko e pēseti 'e 36.5 'o e ngaahi fakamole 'oku vahe'i ki hono totongi 'o e kau ngāue'. 'Oku hā heni 'a e hiki 'aki e \$9.4 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e 2016/17. 'Oku kau foki 'i he kongā ko 'eni' 'a e vahe ki he kaungāue lau 'aho' pea moe vahe ki he kau ngāue tu'uma'u' 'a ia ko e \$135.9 miliona, pea ko e \$12.7 miliona leva 'oku vahe'i ki he ngaahi fakamole kehe fekau'aki mo e ngaahi monu'ia kehe pe. Ko e totongi 'o e kau ngāue' 'oku fakafuofua 'e holo 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' 'a ia ko e ola ia kuo kamata ke hā mai mei he ngaahi liliu ki he tu'utu'uni ngāue ki he kau ngāue'. Fakatatau ki he faka'amu ke to e vakai' i 'o e tu'utu'uni ngāue ki hono tokanga' i 'o e kau ngāue', 'e to e mālohi ange hono pule' i 'a hono fakahū mai 'a e kau ngāue fo'ou', 'e 'oange e faingamālie ki he ngaahi Potungāue' ke fakahoa 'enau ngaahi fiema'u kau ngāue' mo 'enau ngaahi fiema'u vivili 'oku hā 'i he' enau Palani Ngāue kuo'osi palani' i'. Tānaki

atu ki ai', 'oku fiema'u e ngaahi Potungāue' ke fakakakato mai 'a e ngaahi fiema'u ki hono fakahū 'o ha kau ngāue fo'ou ki he 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'anga' pea mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ke fai hano vakai' i ki mu'a pea toki fakahū mai 'a e toko kau ngāue ko ia'. Pehē foki ki he

faka`amu ke to e lelei ange `a hono `analaiso `o e totongi `o e anga e nofo` `i he fonua` `e he 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule`anga` mo e Ma`u Mafai ki he Vāhenga` `a ia `e tokoni ki he Pule`anga` ki ha fa`ahinga tu`utu`uni fekau`aki mo hano to e hiki `o e ngaahi fakamole ki he vāhenga` ki he 2017/18.

TĒPILE 4-30 : NGAahi MONU`IA KI HE KAUNGAUE (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Totongi 'o e Kau Ngaue(\$ miliona)						
Totongi kaungaue lau'aho moe Vahenga	108.6	124.7	123.6	135.9	131.4	136.2
Ngaahi 'inasi fakasosiale	18.7	14.6	14.5	12.7	11.7	11.8
Fakakatoa	127.3	139.3	138.1	148.7	143.0	148.0

Ma`u`anga Fakamatala: MOFNP

Ko e totongi ki he kau ngāue` `oku fakafuofua ia ki he \$138.1 miliona ki he faka`osinga `o e ta`u 2016/17 , `a ia ko e holo `aki `eni e \$1.2 miliona mei he `esitimeti kamata `o e ta`u tatau pea hiki `aki e \$10.8 miliona mei he ngaahi fakamole na`e fakahoko `i he 2015/16 . Ko e holo ko `eni` na`e makatu`unga ia mei he toloi hono fakakakato e ngaahi lakanga na`e kei `atā `i he ngaahi Potungāue` . Hangē ko ia ne lave ki ai `i mu`a` , ko e ngaahi founa ngāue `oku ngaue `aki `e he `Ofisi `o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule`anga` ki hono fakahū mai `o e kau ngāue `oku lōloa `a ia `oku makatu`unga ai `a e tomui ni. Na`e kau foki mo e `ikai ke ngāue`aki kotoa `a e pa`anga na`e vahe`i ki he fakalelei vāhenga` he holo ko `eni.

4.3.5.1.2 Ngaahi Tokoni Fakasōsiale

Ko e fakakātoa `o e ngaahi `inasi fakasōsiale` `i he `esitimeti kamata ki he 2016/17 ko e \$14.6 miliona, `a ia `oku holo `aki ia e \$4.1 miliona mei he ngaahi fakamole na`e fakahoko `i he 2015/16 pea lahi `aki `a e \$0.1 miliona `i he `esitimeti liliu `o e 2016/17. Na`e makatu`unga `eni mei hono holo `a e mo`ua `o e Pule`anga` `oku totongi ki he sino`i Pa`anga Vāhenga Mālōlō.

TĒPILE 4-31 NGAahi TOKONI FAKASŌSIALE (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Ngaahi Tokoni Fakasosiale						
Tokoni `a e Pule`anga ki he Vahenga Malolo	8.7	11.1	10.5	11.7	11.7	11.8
Totongi Mo`ua	-	-	-	-	-	-
Totongi Mo`ua ki he Vahenga Malolo	10.0	3.5	4.0	1.0	-	-
Fakakatoa	18.7	14.6	14.5	12.7	11.7	11.8

Ma`u`anga Fakamatala: MOFNP

Ko e ngaahi tokoni fakasōsiale` na`e fakafuofua ki he \$12.7 miliona ki he 2017/18, `a ia`e holo `aki `a e \$1.9 miliona mei he `esitimeti kamata` pea holo `aki \$1.8 miliona mei he `esitimeti liliu `i he 2016/17. Ko e ngaahi holo ko `eni` `oku makatu`unga ia mei hono holoki `o e mo`ua `o e Pule`anga` ki he sino`i Pa`anga Vāhenga Mālōlō. Kaekehe, ko e ngaahi tokoni fakasōsiale` `oku fakafuofua `e to e holo ange `i he ngaahi ta`u ka hoko mai` makatu`unga `i hono totongi faka`osi `o e ngaahi mo`ua ki he sino`i Pa`anga Vāhenga Mālōlō `o hange

ko ia na'e palani ki he 2017/18. 'I he'ene pehee', 'oku 'ikai ke 'i ai 'eni 'i he patiseti ki he 2018/19 mo e 2019/20; ka 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e tokoni 'a e Pule'anga' ki he sino'i Pa'anga Vāhenga Mālōlō.

4.3.5.1.3 Ngāue`aki `o e ngaahi koloa pea mo e ngāue

Ko e fakakātoa 'o e fakamole fakapa'anga ki hono ngāue`aki `o e koloa mo e ngāue`i he 2017/18 `oku fakafuofua ki he \$171.6 miliona, pē ko e pēseti `e 42.1 'o e fakakātoa `o e pa'anga ngāue. 'Oku 'i lotu foki heni 'a e \$40.6 miliona 'oku vahe'i ki he totongi 'o e kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale, \$14.4 miliona 'oku vahe'i ke totongi 'aki 'a hono tauhi 'o e ngaahi fale' mo e ngaahi konga kekelele' pea mo e \$14.3 miliona ki he tauhi 'o e ngaahi hala pule'anga'. 'Oku hā mai heni 'oku mā'olunga 'aki e pēseti 'e 15 pē ko e \$25.7 miliona 'i he 'esitimetri kamata 'o e 2016/17.

Ko e ngaahi fakamole lalahi makehe 'i hono ngāue`aki 'a e koloa mo e ngāue`i he 2017/18 ko e: \$14.1 miliona ki he ako ngāue mo e ngaahi fakataha; \$6.9 miliona ki he tokoni pa'anga; \$4.2 miliona ki he `uhila pea mo e \$4.1 miliona ki he ngaahi koloa faito'o moe ngaahi fiema'u kehe pe. Kaekehe `i he ngaahi ta'u ka hoko mai' `oku fakafuofua ko e fakakātoa 'o e patiseti 'e ngaue`aki ki he ngaahi koloa mo e ngāue hiki 'aki 'a e e \$27.2 miliona pea \$28.2 miliona `i he 2018/19 pehē kihe 2019/20. 'Oku hiki hake foki mo e ngaahi ngāue 'oku tukupā 'a e Pule'anga' ke fakahoko 'i he ngaahi langa lalahi – tauhi 'o e ngaahi hala pule'anga' mo e 'u fale'- tatau pē foki mo e fakamole 'i he kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale' ke tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakalelei 'a e Pule'anga.

4.3.5.1.4 Ko e totongi tupu

Ko e ngaahi totongi tupu', 'o fakatatau ki he Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga'(GFS) 'oku 'i ai 'a e konga lalahi 'e tolu `a ia ko e ngaahi totongi tupu ki he: taha 'ikai nofo fonua' pe koha taha muli; taha nofo fonua ka 'oku 'ikai ke kau 'i he pule'anga; pe ko ha taha pe 'oku 'ikai ke kau ki he Pule'anga. Ko e **Tēpile 4-32** 'oku haa mai ai ko e konga lahi taha 'i he ngaahi konga lalahi 'e tolu ko 'eni' ko e ngaahi totongi tupu ki he tokotaha 'ikai nofo fonua (muli) 'i he 2017 /18; makatu'unga pe ia mei he totongi tupu `i he noo mei muli. `Oku hoko atu ki ai e totongi tupu ki he kakai nofo fonua 'a ia ko e totongi ia 'i he noo fakalotofonua.

TĒPILE 4-32: KO E TUPU `OKU MA'U 'I HONO TOTONGI (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Totongi Tupu						
Ikai nofo fonua	6.4	6.3	6.7	6.3	6.2	5.9
Nofo fonua kehe ange mei he Pule'anga fakalukufua	1.5	1.2	1.4	1.8	1.8	1.8
Fakakatoa	7.9	7.5	8.1	8.1	8.0	7.7

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e fakakātoa `o e 'esitimetri kamata ki he ngaahi totongi tupu `i he noo fakalotofonua' mo fakatu`apule`anga `i he 2016 /17 na'e \$7.5 miliona; 'o holo 'aki ia 'a e \$7.9 miliona mei he totongi tupu na'e totongi he 2015/16. Kaekehe, `oku fakafuofua ko e 'esitimetri liliu ki he totongi tupu 'e hiki hake 'i he faka`osinga 'o e 2016/17 'aki 'a e \$0.6 miliona. `I he taimi tatau pē ko e totongi tupu `i he noo fakatu`apule`anga mo e fakalotofonua

`oku fakafuofua ia `e holo māmālie pē `i he kaha`u´ `a ia ko e ola hono palani ke kamata `a e totongi noo `e he pule`anga `i he 2018/19.

4.3.5.1.5 Ngaahi Tokoni

Ko e ngaahi tokoni `oku konga lalahi `e tolu: ki he ngaahi pule`anga `i muli, ki he ngaahi kautaha fakavaha`a pule`anga, pea ki he ngaahi kautaha fakalukufua`a e Pule`anga. `I he natula `o e patiseti `a Tonga´ `oku `ikai ha pa`anga `e vahe`i ki he ngaahi kautaha `a e Pule`anga´. Ko e ngaahi tokoni `oku kei ngaue`aki he taimi ni ko e ngaahi totongi pa`anga ki he ngaahi kautaha fakavaha`a pule`anga. Ko e ngaahi tokoni ko ia `oku fu`u mahu`inga hange ko e tokoni ki he ngaahi kautaha fakavaha`a pule`anga ke totongi`aki `a e ngaahi fatongia fakapa`anga `o Tonga ki he ngaahi kautaha koia `oku lolotonga memipa ai.

TĒPILE 4-33: NGAAHI TOKONI (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Ngaahi Tokoni						
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi kautaha `a e Pule`anga	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi kautaha taautaha	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
Fakakatoa	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9

Ma`u`anga Fakamatala: MOFNP

Ko e `esitimetri kamata ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha taautaha `a e Pule`anga´ `i he 2016/17 ko e \$0.9 miliona, ko e hiki hake `eni e \$0.3 miliona mei he ngaahi tokoni na`e totongi he 2015/16 hange ko ia `oku `asi `i he **Tēpile 4-33**. Ko e patiseti ki he ngaahi tokoni ki he 2017/18 ko e \$0.9 miliona. Ko e patiseti ki he ngaahi ta`u ka hoko´ `oku fakafuofua ke kei nofo pe he tu`unga tatau `o e \$0.9 miliona `o hangē ko ia he 2017/18.

4.3.5.1.6 Tokoni Pa`anga

Ko e tokoni pa`anga `oku vahevahe ia ki he konga lalahi `e tolu `i he GFS: ko e ngaahi Pule`anga muli, koe ngaahi kautaha mei tu`apule`anga pea mo e ngaahi ngāue fakalukufua makehe `a e pule`anga. Kaekehe, ko e tokoni pa`anga mei he ngaahi kautaha mei tu`apule`anga pe `oku lototonga lele he taimi ni. `A ia ko e ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha fakatu`apule`anga´ mo e ngaahi fonua kaungā`api `oku nau fakakato `a e ngaahi fatongia fakapa`anga `o Tonga ki he ngaahi kautaha `oku mēmipa ai.

`Oku `osi fakafuofua `e a`u ki he faka`osinga `o e 2016/17, ko e ngaahi tokoni pa`anga `e si`isi`i `a e fakamole´ `aki e \$1.0 miliona mei he pa`anga na`e vahe`i ki ai. `Oku makatu`unga `eni mei he tuai `o e ma`u mai `a e ngaahi tohi mo`ua mei´ he ngaahi mo`ua kuo `osi taimi ke totongi mei´ he ngaahi kautaha fakatu`apule`anga. `I he 2017/18, ko e ngaahi tokoni pa`anga `oku fakafuofua ia ki he \$4.5 miliona; ko e hiki hake `eni e \$0.8 miliona mei he `esitimetri liliu `o e 2016/17. Koe fakakātoa `o e tokoni pa`anga `i he 2018/19, `oku fakafuofua `e holo`aki `a e \$0.3 miliona, pea to e hiki hake he 2019/20 `aki `a e \$2.8 miliona `a ia ko e ola ia `o e to e lahi ange `a e ngaahi kautaha fakatu`apule`anga `oku kau ki ai `a Tonga ni.

4.3.5.1.7 Ngaahi Monū'ia Fakasōsiale

'Oku 'ikai ke toe fakafehu'ia 'a e mahu'inga fakafō'ituitui 'o e ngaahi monu'ia fakasosiale 'I he ngaahi Fonua' 'i mamani. 'Oku tokoni foki 'eni ke feau 'a e ngaahi fiema'u vivili 'akinautolu'oku tu'ulaveangofua – ko e kau toulekeleka', kau ma'u vāhenga mālōlō, kakai 'ikai malava ke fai ha ngāue, kau ma'u sikolasipi, etc - 'i he sosaieti. Ko e patiseti ki he ngaahi monū'ia fakasōsiale 'i he 2017/18 'oku fakafuofua ke hiki hake 'aki 'a e \$3.7 miliona mei he ngaahi totongi na'e fakahoko 'i he 2015/16 pea hiki hake 'aki 'a e \$2.4 miliona mei 'esitimetri liliu 'o e 2016/17 pea to e tatau pe mo e \$2.4 miliona mei he 'esitimetri kamata 'o e ta'u tatau. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki hake 'a e totongi 'o e polokalama tokoni ki he kau toulekeleka 'aki 'a e \$1.3 miliona 'i he 2017/18, ko 'eni' ko e ola ia hono to e fakalelei'i hake 'o e polokalama tokoni ki he kau toulekeleka 'aki 'a e , ma'u vahenga malolo mo e me'a'ofa'aki 'a e \$0.5 miliona pea mo e tokoni pa'anga ki he kakai faingata'a'ia 'aki 'a e \$0.4 miliona..

4.3.5.1.8 Ko e Ngaahi Fakamole Kehe

Ko e 'esitimetri liliu ki he fakakātoa 'o e ngaahi fakamole kehe ki he 2016/17 'oku fakafuofua ki he \$25.1 miliona; holo 'aki ia 'a e \$0.8 miliona mei he 'esitimetri kamata 'o e \$25.9 miliona. 'Oku ne fakafofonga'i mai 'a e holo 'i he ngaahi tokoni 'a ia 'oku ofi 'i he \$2.0 miliona, kaekehe, makatu'unga mei he ngaahi ngaue ki hono fakalalakaka'I 'o e sipoti, 'oku hiki hake 'aki 'a e \$8.1 miliona 'o fakahoa ki he ngaahi totongi na'e fakahoko 'i he 2015/16.

Ko e 'esitimetri fakaangaanga ki he ngaahi fakamole kehe 'i he 2017 /18 'oku fe'unga mo e \$51.6 miliona; 'oku hiki hake 'aki ia \$25.7 miliona mei he 'esitimetri kamata mo lahi 'aki 'a e \$26.5 miliona mei he esitimetri liliu 'o e 2016/17. Ko e hiki lahi ko 'eni 'i he patiseti 'o e 2017/18 'oku fenāpasi lelei mo e ngaahi fiema'u ke hiki hake 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalalakaka'i 'o e sipoti' pea mo e ngaahi fakamole kehe pe 'a e Pule'anga. Ko e \$25.0 miliona 'oku patiseti ia ki hono fakalalakaka'i 'o e sipoti'; \$2.0 miliona 'oku vahe'i ia ki he ngaahi tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga 'a ia na'e fakapa'anga 'e Nu'u Sila mo 'Aositelelia 'e ngata ia he 2017/18; pea koe \$0.8 miliona 'oku vahe'i ia ki he ngaahi Vāhenga fili.

Tānaki atu ki ai, ko e ngaahi fakamole kehe 'oku fakafuofua 'e holo 'i he ta'u 'e ua ka hoko 'aki 'a e \$21.4 miliona mo e \$21.9 miliona Ko e ngaahi holo ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he kakato 'a e ngaahi poloseki langa fakalalakaka 'o e sipoti 'i he kaha'u vave mai.

4.3.5.2 Fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (totongi ngaahi ngāue lalahi)

'I he **Tēpile 4-34** 'oku hā ai ko e fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga 'oku patiseti ia ki he \$146.6 miliona 'i he 2017/18, 'o hiki hake 'aki 'a e \$84.2 miliona mei he ngaahi totongi na'e fakahoko 'i he 2015/16 pea holo'aki 'a e \$19.5 miliona mei he 'esitimetri kamata pea toe hiki'aki pe 'a e \$44.7 miliona leva 'i hono fakahoa ki he 'esitimetri liliu 'i he 2016/17.

TĒPILE 4-34: FAKATAU MAI 'O E NGAHI KOLOA 'OKU `IKAI FAKAPA`ANGA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Fakakatoa Ngaahi Fakamole mo e ngaahi koloa ikai Fakapa'anga						
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga						
Ngaahi Langa mo e fa'unga	41.1	99.0	71.0	92.6	67.2	98.8
Ngaahi misini mo e me'angaue	14.8	57.2	25.5	42.5	44.6	38.7
Ngaahi Koloa Kehe	6.4	9.8	5.3	11.3	43.0	57.1
Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
Fakakatoa	62.4	166.1	101.9	146.6	154.9	194.8

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Koe hiki lahi hange 'oku lave ki ai 'i 'olunga 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi poloseki ngāue ki hono fakalalakaka'i 'o e Sipoti, ngaahi tokoni mai mei he ngaahi hoa fakalalakaka, fakatau mai 'a e ngaahi me'angāue sola pea mo e ngaahi me'angāue ki he ngaahi poloseki 'i he ngaahi tukui motu. 'Oku fakafuofua koe fakatau mai 'a e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai 'e hikihiki pe 'aki e \$8.3 miliona 'i he 2018/19 pea \$48.2 miliona 'i he 2019/20. Neongo e kakato `a e ngaahi langa lalahi ki he ngaahi fale ke teuteu'I ai 'a e kau sipoti' ka 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaahi poloseki mo e polokalama kehe.

4.3.6 Fakapa`anga

'I he *Tēpile 4-35* 'oku hā ai 'a e anga `a hono fiema`u ke fakapa`anga `o e patiseti. Ko e fakakātoa 'o e fakatau 'o e ngaahi koloa lalahi' pea to'o mo e ngaahi mo'ua noo 'i he lolotonga ni 'oku fakafuofua ke fe'amokaki fe'unga mo e \$3.9 miliona 'i he ta'u 2016/17, kau ki ai `a hono tatānaki 'o e pa`anga mohe fe`unga mo e \$1.1 miliona. Koe liliu `i he fakapa`anga fakalotofonua (ngaahi naunau fakalotofonua to'o mei ai 'a e ngaahi mo'ua) `oku si`isi`i pe. Kaekehe ko e konga lahi fakapa`anga 'oku fua ia mei he noo fo'ou mei tu`apule`anga.

TĒPILE 4-35: FAKAFUOFUA KI HE FIEMA'U FAKAPA'ANGA (\$M)

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimetri Kamata 2016/17	Esitimetri Liliu 2016/17	Esitimetri 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou To'o mei ai 'a e Ngaahi Mo'ua Taimi Nounou	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
Fakalotofonua	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
<i>Pa'anga moe Ngaahi Fakahu Pa'anga</i>	22.8	0.1	1.1	0.6	6.0	(2.4)
<i>No</i>	4.3	7.4	1.8	14.2	10.1	(0.5)
<i>Inasi mo e Ngaahi Monu'ia Kehe</i>	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Mo'ua						
<i>No</i>	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Mo'ua	14.3	19.9	7.1	28.6	17.4	46.2
<i>No Fakalotofonua</i>	12.7	4.0	4.7	1.9	(0.7)	2.0
<i>No Tu'apule'anga</i>	1.6	15.9	2.4	26.6	18.1	44.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

Ko e ngaahi fiema'u noo `a e Pule'anga' ki he 2017/18 `oku fe'unga mo e \$13.4 miliona. Ko e patiseti fakaangaanga ki he noo `e hū mai, ko e \$14.6 miliona ai `oku palani pe ia ke feinga'i fakalotofonua pe. Ko e lahi ange `a e fiema'u fakapa'anga `oku ne fakahaa'i mai `e ma'olunga ange `a e ngaahi totongi fakafoki `i he 2017/18 pehe ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Ko e tu'unga tatau pe `e hoko `i he ngaahi ta'u ka hoko mai' `i he fiema'u fakapa'anga `a e Pule'anga `o makatu'unga `i he hiki hake `a e lahi `a e totongi fakafoki `o e nō mei he Pangike `a Siaina, `a ia `e kamata `i he 2018/19. `I he 2019/20 `oku fakafuofua ko e totongi no `a e Pule'anga' `e fe'unga mo e \$48.7 miliona makatu'unga `i he hokohoko `a e totongi e nō mei he Pule'anga Siaina `a ia ko e \$25.4 miliona.

4.4 Tu'unga 'o e Mo'ua 'a e Pule'anga

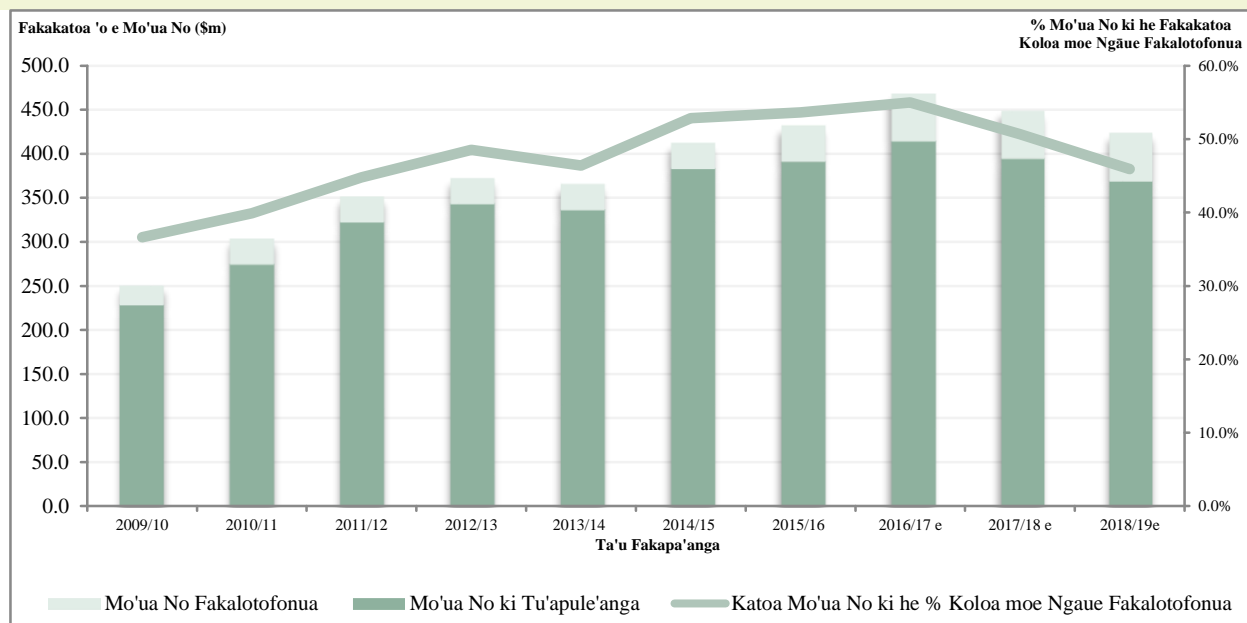
4.4.1 Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga

'Oku kei hokohoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki he ngaahi palopalema fakapa'anga 'i hano to e fakalahi 'a e mo'ua nō koe'uhi' kuo 'i ai 'a e fakalalakaka 'i he tu'unga 'o e mo'ua nō mei he tu'unga ma'olunga' ki he tu'unga lolototo'. Koe'uhi' ko e tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a Tonga', ko e ngaahi tokoni mei he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia mo e Pangikē 'a Māmani kuo pau ke vahevahe ko e pēseti 'e 50 ko e tokoni pea pēseti 'e 50 ko e nō 'i he totongi tupu 'oku ma'ulalo ange 'oku ngāue'aki 'eni ki he ngaahi poloseki' mo e tokoni fakapatiseti'. 'Oku makatu'unga ai ha tokanga ki he tu'unga fakalotofonua' mo fakafeitu'u' fekau'aki mo e fiema'u 'e he IMF ke fakaloloto ange 'enau faka'uhinga'i 'o e tu'unga lavelaveili ki he nō ke fakakau 'a e tu'ulaveangofua 'a e Ngaahi Motu Iiki 'oku kei langalanga hake' ki he ngaahi fakatamaki fakanatula' mo e fakatamaki kehe. Ko e palopalema lahi 'eni ki Tonga 'o fakatatau ki hono fakahā 'oku hoko 'a Tonga ko e fonua fika ua 'i he tu'unga lavea ngofua 'i mamani' ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula (Lipooti Pangikē 'a Mamani). Ko e palopalema ko 'eni' kuo 'ohake ki he IMF mo e Pangikē 'a Mamani' ke fakatokanga'i 'a e ngaahi makatu'unga mo e fiema'u ki he ngaahi tokoni fakalalakaka'. Ko e ngaahi makatu'unga lolotonga' 'oku fakatatau ia ki he lipooti 'a e IMF kihe tu'unga leva'i lelei 'o e nō. Ko e vakai ki he kaha'u', 'oku to e ngāue'aki pē 'e he IFAD 'a e founa tatau ko e pēseti 'e 50 ko e tokoni pea pēseti 'e 50 ko e nō 'i ha totongi tupu 'oku ma'ulalo ange'.

Ko e fakamā'opo'opo 'i he lipooti 'a e kau ngāue 'a e IMF 'i Ma'asi 2017, ko e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga' 'oku 'i he tu'unga lelei pē 'o tatau 'i he ngaahi fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika' mei he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' pea mo e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. Hangē ko ia na'e fakamahino'i kimu'a', 'oku poupou'i mālohi 'a e fakalalakaka ko 'eni' 'i he fakaakeake malohi ko ia 'a e tafa'aki 'o e ngoue', ngaahi ngāue langa', lahi mo e talafi pa'anga mei mei Tu'apule'anga' mo e ngaahi fiema'u fakalotofonua'. 'Oku fengāue'aki vaofi 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ki hono pukepuke 'o e tu'unga faka'ekonōmika mo e fakapa'anga' ki ha fakalalakaka 'oku tu'uloa', 'i he taimi tatau 'oku malu pē mo lelei 'a e tu'unga fakapa'anga' mo e mo'ua nō 'o tokateu ki ha taimi 'e lahi ai 'a e ngaahi fakamole' mo e ngaahi paloplema'.

4.4.2 Fakakātoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

FAKATĀTĀ 4-3: FAKAKATOA 'O E MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA 30 SUNE 2017

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

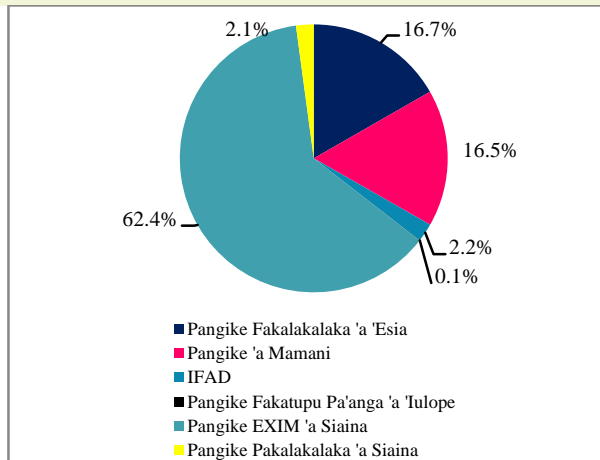
Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'i he 30 Sune 2017 'oku fakafuofua ia ki he \$470.25 miliona (52% 'o e GDP), 'a ia ko e hiki 'aki ia e pēseti 'e 0.9 mei he tu'unga 'i Sune 2016. 'Oku makatu'unga 'eni' 'i he tupu 'o e nō mei Tu'apule'anga', konga nō 'o e tokoni fakapatiseti' pea mo e hiki 'i he nō fakalotofonua' 'a ia 'oku hoko ia ke to e fakalahi ai 'a e ngaahi Pōnite 'a e Pule'anga' ki he pa'anga nō 'a e Pule'anga' 'i he Pangikē Fakalalakala 'o Tonga'.

4.4.2.1 Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga mei Tu'apule'anga

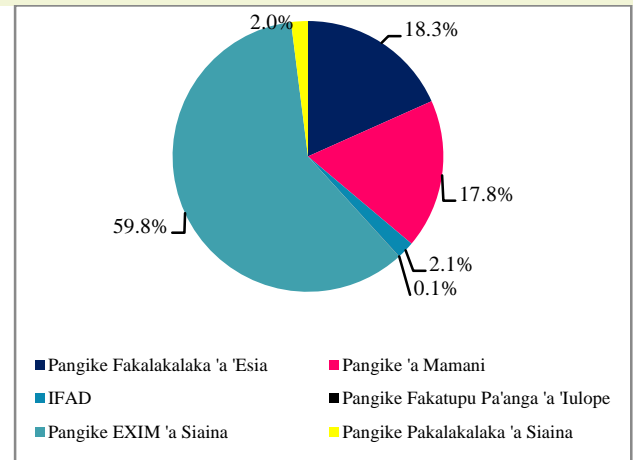
Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga mei Tu'apule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2017, 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 4-4** mo e **Fakatātā 4-5** 'oku fakafuofua ia ki he \$413.9 miliona (45.5% 'o e GDP). 'Oku ofi 'i he vahe tolu 'e ua 'o e lahi ko 'eni' 'oku ma'u ia he Pangikē 'a Siaina (EXIM). Ko e liliu lahi taha, talu mei Sune 2016, ko e konga nō ko ia mei he tokoni fakapatiseti 'a e Pangikē 'a Mamani ki he poloseki'.

Ko e felotoi 'i he vaha'a 'o e Pangikē 'a Siaina' (EXIM) mo e Pule'anga Tonga' ke toloi 'a e totongi fakafoki 'a e nō 'aki 'a e ta'u 'e nima 'e lahi ai 'a e tu'unga totongi nō 'o kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19.

FAKATĀTĀ 4-4: NGAHI NŌ MEI HE NGAHI KAUTAHA MEI TU'APULE'ANGA (DOD), SUNE 2016

FAKATĀTĀ 4-5: NGAHI NŌ MEI HE NGAHI KAUTAHA MEI TU'APULE'ANGA (DOD), SUNE 2017

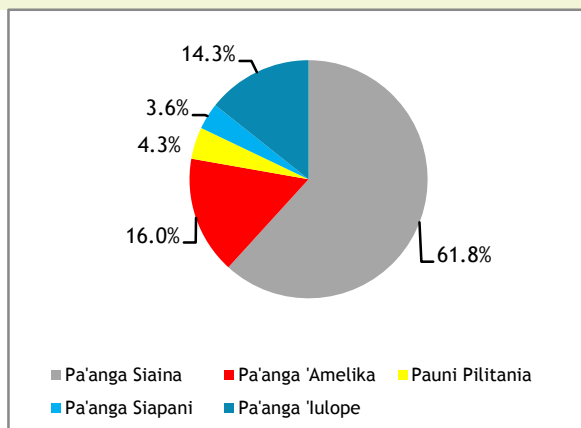

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

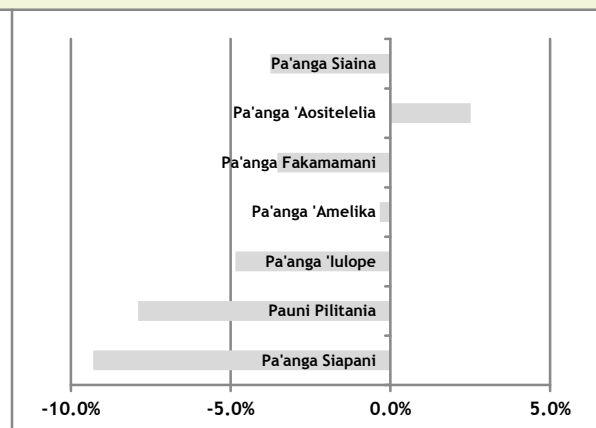
4.4.2.2 Pa'anga tefito 'o e Nō mei Tu'apule'anga

Ko e tefito'i pa'anga 'o e ngaahi toenga nō mei Tu'apule'anga' 'i he 30 Sune 2017, 'a ia 'oku hā atu 'i he **Fakatātā 4-6** 'oku fakafuofua 'e (CNY) 'i he \$252.9 miliona (61.8%); Pa'anga fakavaha'apule'anga SDR mo e ngaahi tefito'i pa'anga muli kehe' 'i he \$156.6 miliona (38.2%). Ko e kehekehe 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' mei Sune 2016 ki Sune 2017 fakafehoanaki mo e ngaahi tefito'i pa'anga muli (fakakau ai 'ae pa'anga SDR) 'oku hā atu ia 'i he **Fakatātā 4-7**

FAKATĀTĀ 4-6: NGAHI NŌ MEI TU'APULE'ANGA 'I HE PA'ANGA MULI TAKITAHA, 30 'O SUNE 2017

FAKATĀTĀ 4-7: MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA 'I HE PA'ANGA MULI TAKITAHA, 30 SUNE 2017

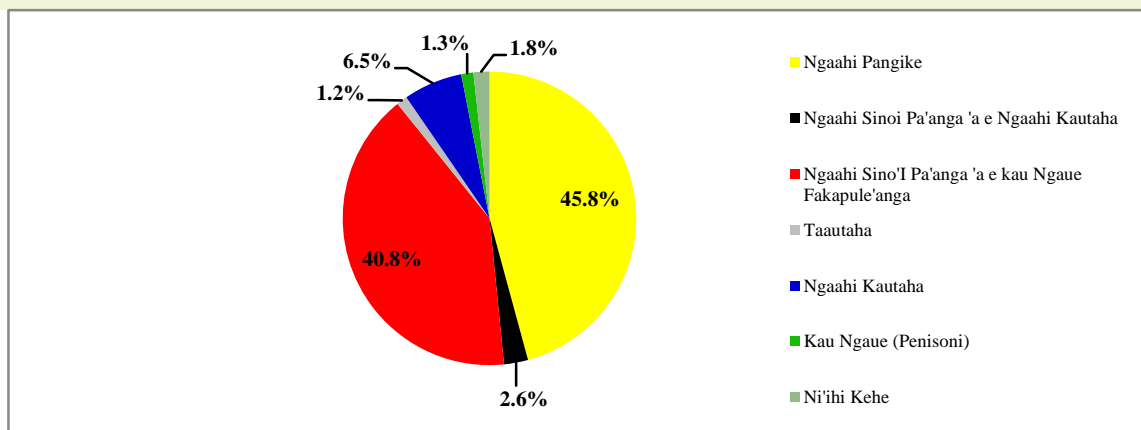

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.4.2.3 Mo'ua Nō Fakalotofonua

Ko e fakākatoa 'o e mo'ua nō fakalotofonua' i he 30 Sune 2017 'oku fakafuofua ia ki he \$56.35 miliona (6% 'o e GDP); ko e pēseti 100 'o e mo'ua nō ko 'eni' ko e Pōnite 'a e Pule'anga'. Ko e vahevahe 'o e ni'ihi 'oku ma'u 'inasi 'i he ngaahi pōnite ko 'eni' 'oku hā atu ia 'i he **Fakatātā 4-8** pea mo e Ngaahi Pangikē fakafuofua ki he pēseti 'e 46.

FAKATĀTĀ 4-8: KAUMA'U PONITE (%) 'I HE'ENE A'U KI 30 SUNE 2017

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.4.2.4 Ngaahi Totongi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

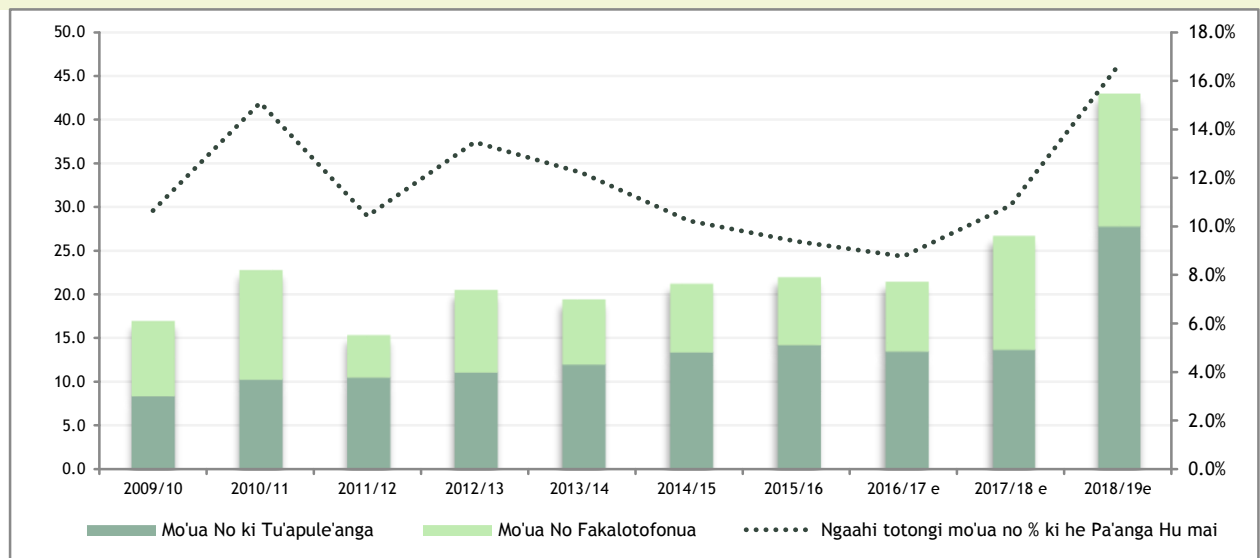
Ko e fakakātoa 'o e fakamole ki he totongi nō ki he 30 Sune 2017, 'oku fakafuofua ia ki he \$22.4 miliona, 'a ia ko e \$13.5miliona (59%) ko e totongi mo'ua nō ki Tu'apule'anga pea \$9.5 miliona (41%) ko e totongi mo'ua nō fakalotofonua. Ko e hiki 'eni mei he \$20.4 miliona mei Sune 2016 makatu'unga mei he hiki 'o e fetongi pa'anga muli ki he totongi nō ki Tu'apule'anga'.

Ko e fakamole ki he totongi nō 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 2.7 'o e GDP; pēseti 'e 9.4 'o e pa'anga hū mai' mo e pēseti 'e 7.9 'o e pa'anga fakamole'. Ko e ngaahi māhina 'oku fakahoko 'a e totongi nō lalahi ki Tu'apule'anga' ko Sepitema 2016 (pēseti 'e 27.8 'o e totongi nō ki Tu'apule'anga), Ma'asi 2017 (pēseti 20.7 'o e totongi nō ki Tu'apule'anga). Ko e nō fakalotofonua' 'oku totongi atu ia 'i Septiema 2016 (pēseti 'e 21.9 'o e totongi nō fakalotofonua) pea mo Fepueli 2017 (pēseti 'e 54.5). 'Oku fakafuofua 'e 'ikai ha toenga mo'ua nō 'a e Pule'anga' ke to e totongi.

Koe'uhi' ko e toloi 'a e totongi nō 'e ua ki he Pangikē 'a Siaina (EXIM), 'a ia 'e toki kamata 'i he 2018/19 'e hiki hake ai 'a e tu'unga 'o e totongi nō ki Tu'apule'anga'. 'Oku fakakātoa 'eni ki he \$27.2 miliona, fakafuofua 'e hiki 'o lahi ange 'i he \$13.8 miliona, pē ko e pēseti 'e 1.6 'o e GDP mei he 2017/18.

'Oku hā atu he **fakatātā 4-9** 'a e fakafuofua 'o e lahi 'a e totongi nō, kau ki ai mo e totongi nō makatu'unga 'i he ngaahi nō fo'ou 'oku hanganaki atu ki ai 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' fakataha mo e toloi 'a e totongi nō ki he Pangikē 'a Siaina (EXIM), 'o fakatatau ki he mahu'inga 'o e pa'anga muli 'o e 'aho ko ia'. Ko e totongi nō fakalotofonua' 'oku lolotonga' 'oku fakatefito ia 'i he matu'otu'a 'a e ngaahi sino'i pōnite lolotonga fakafuofua ki he 'avalisi 'o e ta'u 'e 6 mo ha 'avalisi totongi tupu 'a ia ko e pēseti 'e 3.2 'o e fakakātoa 'o e ngaahi Pōnite 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku fe'unga mo e \$56.3 miliona. Ki ha to e nō fakalotofonua 'i ha vaha'a taimi lololoto 'e ngāue'aki pē 'a e ngaahi makatu'unga tatau.

FAKATĀTĀ 4-9: KATOA TOTONGI MO'UA NŌ (\$M) 2009/10-2018/19E (FIKA TOTONU & FAKAFUOFUA) KI HE % PA'ANGA HUMAI

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.4.2.5 Ngaahi Mo'ua 'a e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga mei he Pule'anga mo e Ngaahi Nō malu'i 'e he Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga ki he ngaahi kautaha pisinisi mo e pisinisi fakataautaha 'i he 30 Sune 2017 ke totongi ki he Pule'anga 'oku fakafuofua ki he T\$ 52.4 miliona (pēseti 'e 6 'o e fakalukufua 'o e ngaahi koloa mo e sevesi fakalotofonua pea pēseti 'e 13 'o e fakakātoa 'o e nō mei Tu'apule'anga). Ko e holo \$0.7 miliona 'i he fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga ki he ngaahi kautaha pisinisi mo e pisinisi fakataautaha 'i he vaha'a taimi Sune 2016 mo Sune 2017 'oku tupu ia mei hono fakakau 'o e ngaahi mo'ua nō ki he fakalalalaka 'o e ngoue mo e toutai mei he Potunga Ngoue, Vaotata mo e Toutai 'a ia na'e tuku mai ki he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ke muimui'i mo tānaki 'a e totongi fakafoki 'o e mo'ua nō.

Ko e ni'ihi na'e nō 'i he tu'unga 'e ua 'o e nō 'a e Pule'anga' ki he ngaahi kautaha pisinisi mo e pisinisi fakataautaha 'o e nō mei he Pangikē EXIM 'a Siaina kuo 'osi fakamo'oni 'enau ngaahi alepau mo e Pule'anga, tukukehe pe 'a Molisi 'oku te'eki ke fakamo'oni.

Ko e fakakātoa 'o e totongi nō mei he pa'anga na'e nō atu kitu'a' 'i he'ene a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2017 'oku fakafuofua ki he \$1.06 miliona. Ko e totongi nō fakafoki ko 'eni' ne ma'u ai mei he TDB 'a e \$0.4 miliona (pēseti 'e 38); Poate Ma'u Mafai ki he Taulanga 'a Tonga 'a e \$0.2 miliona (pēseti 'e 19); Royco Amalgamated Co. Ltd. 'a e \$0.2 miliona (pēseti 'e 19); Tungi Colonnade 'a e \$0.15 miliona (pēseti 'e 14); O. G. Sanft 'a e \$0.1 miliona (pēseti 'e 9); mo e Tonga Asset Managers & Associates 'o e \$0.01 miliona (pēseti 'e 1).

Ko e lahi 'o e pa'anga ke totongi mei he ngaahi nō 'a e Pule'anga' mei he ngaahi kautaha pisinisi mo e pisinisi fakataautaha 'i he 30 Sune 2017 'oku fakafuofua ia ki he T\$ 11.1 miliona (peseta 'e 59.7). Ko e ngaahi totongi ko'eni 'oku kau ai 'a e totongi nō mei he Kautaha Sea Star 'a ia kuo 'osi fakapekia. 'Oku kei hokohoko atu pe hono tālanga'i hono totongi fakafoki 'a e nō ko eni'. 'Oku kei 'i ai 'a e ngaahi toenga mo'ua kehekehe 'o kau ai 'a e Kautaha Taumoepeau ko e T\$1.2 miliona (pēseti 'e 11.3); Tungi Koloneiti T\$1.4 miliona (pēseti 'e 12.3); O.G. Sanft T\$ 1.0 miliona (pēseti 'e 9.2); mo e Kautaha City Assets koe T\$ 0.8 miliona (pēseti 'e 7.6).

'Oku fengāue'aki hangatonu 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko'eni' ke solova 'a e ngaahi palopalema 'o e ngaahi mo'ua 'o e totongi fakafoki 'o e ngaahi nō.

TĒPILE 4-36: NGAahi NŌ 'A E NGAahi KAUTAHA PISINISI MO E TAAUTAHA MEI HE PULE'ANGA 'I HE 30 SUNE 2017 (\$M)

Kautaha na'e Nō	Sune -16 (\$m)	Sune -17 est. (\$m)
Pangikē Langa Fakalalakalaka	1.84	1.50
Kautaha Sea Star	3.65	3.65
Poate Taulanga	0.30	0.15
Māketi Talamahu Tonga	1.82	1.68
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakalaka 'o Tonga		
<i>Konga 1 (EXIM)</i>		
Royco Amalgamated Co. Ltd	2.15	2.05
MF Taumo epeau Ltd.	7.16	7.16
OG Sanft Ltd	10.25	10.25
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakalaka 'o Nuku'alofa		
<i>Konga 2 (EXIM)</i>		
City Assets Ltd	6.76	6.76
Tungi Colonnade Ltd	16.57	16.57
Tonga Asset Managers & Associates	1.48	1.48
Ngaahi nō Ngoue	0.94	0.93
Ngaahi Nō Toutai	0.28	0.27
<i>Fakakatoa</i>	<i>53.19</i>	<i>52.45</i>

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

4.4.2.5.1 Fakalukufua 'o e ngaahi me'afua ki he ngaahi Mo'ua Nō

TĒPILE 4-37: NGAahi ME'AFUA KI HE NGAahi MO'UA (IMF)

Ngaahi me'afua	(IMF) Tonga Taketī %	2015/16	'Esitimetī 2016/17	'Esitimetī 2017/18	'Esitimetī 2018/19
<i>Mahu'inga lolotonga 'o e mo'ua nō ki Tu'apule'anga fakahoa ki he:</i>					
% 'o e GDP	40%	46%	49%	46%	43%
% 'o e GDP & Talafi Pa'anga mei muli	36%	35%	38%	37%	34%
% 'o e Koloa Hū atu	150%	198%	248%	249%	225%
% 'o e Koloa Hū atu & Talafi Pa'anga mei muli	120%	87%	106%	104%	97%
% 'o e Pa'anga Hū mai 'a e Pule'anga	250%	142%	168%	167%	153%
<i>Ngaahi totongi nō ki he:</i>					
% 'o e Koloa Hū atu	20%	12%	15%	18%	26%
% 'o e Koloa Hū atu & Talafi Pa'anga mei muli	16%	5%	6%	7%	11%
% 'o e Pa'anga Hū mai	20%	8%	10%	12%	18%

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

**earlier indicators now maintained for historical comparisons*

'I he **Tēpile 4-37** 'oku hā heni 'a e tu'unga leva'i lelei 'o e ngaahi nō fakatatau ki he ngaahi taketi'. Ko e mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi fakafika fehoanaki 'o e ngaahi nō ki he ngaahi fika faka'ekonomika 'oku lolotonga nofo pe 'i loto 'i he ngaahi fika fo'ou 'o kau ai 'ae ngaahi koloa hū ki tu'a mo e pa'anga tokoni fakatautaha mei muli. 'Oku 'i ai 'a e fakalaka 'i he ngaahi fika 'ekonomika 'oku 'ikai ha pa'anga tokoni fakatautaha mei muli: Mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi fakafika fehoanaki 'o e ngaahi nō 'i he'ene fakapēseti ki he fakalukufua 'o e ngaahi koloa mo e sevesi fakalotofonua mo e koloa hū ki tu'a 'oku nau 'i 'olunga kotoa 'i he fika taketi 'a ia tene ta'ota'ofi 'a e to e nō. Ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni 'oku makatu'unga ia 'i he feliuliuaki 'o e pa'anga muli 'i Ma'asi 2017 pea 'oku 'ikai ai ke 'i ai ha fakafuofua ki ha ngaahi fetōkehekehe'aki 'i he feliuliuaki 'o e pa'anga muli' fakafehoanaki ki he Pa'anga Tonga 'i he kaha'u'.

5 AOFANGATUKU

“Ke to e fakaloloto ange ‘a hono palani ‘o e ngāue pea ke ngāue’i ‘a e palani’ mo hono muimui’i mo vakai’i ‘a e ola” ‘a e kaveinga ‘o e pepa patiseti ko ‘eni. Ko e kaveinga ko ‘eni’ ‘oku ne hulu’i mai ko e founa ki hono teu’i lelei ‘a e Palani fakangāue mo hono patiseti ‘e fakahoko ia ‘i ha taimi fe’unga fakataha mo hono fakapapau’i ‘oku muimui’i fakataha mo hono to e siofi. ‘Oku fiema’u heni ‘a e mateaki mo e poupou ‘i he tapa kotoa pē ‘o e Pule’anga’ ke ngāue fakataha ke **“Paotoloaki ‘a e fakalalakalaka ke fakalekesi ‘a e mo’ui’ ki he taha kotoa”**. ‘I he taimi tatau, ‘oku mahu’inga ke ‘oua na’a faifai kuo tau matavalea pē te tau hē mei he moto ‘a hotau fonua’: **Ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku tofi’a**.

Ke tau ikuna ‘a hono fakahoko ‘a e taumu’a ko ‘eni’, ‘e malava ia he ngāue fakataha mo kāfataha ‘a e Pule’anga’ mo hono ngaahi kupu fekau’aki’ kau ai ‘a e Fale Alea’, hoa ngāue ki he fakalalakalaka’, sekitoa taautaha’, Sōsaieti Sivile’, kulupu fakakolo’ mo e ngaahi Siasi’.

6 NGAahi FAKAMATALA LALAHi

6.1 OLA 'O E FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO E FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U

6.1.1 Tu'unga 'o e Fakalalakaka 'i he Mahu'inga 'o e Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)

Ko e 'avalisi ki he tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika ki he ngaahi ta'u 'oku fai hono fakafuofua'i' 2016/17-2019/20 ko e pēseti 'e 2.8, 'a ia 'oku meimei liunga ua 'o e 'avalisi ki he tupu 'i he ta'u 'e hongofulu kuohili (2006/07-2015/16). Fakatatau ki he ngaahi fika kuo tānaki', 'oku hā mai 'a e mālohi ange 'a e tupu faka'ekonōmika ki he 2015/16 'aki 'a e peseti 'e 3.4, neongo, 'oku mā'ulalo 'eni 'aki e pēseti 'e 0.3 mei he tupu pēseti 'e 3.7 'i he 2014/15 (vakai ki he *A- Tēpile 6-1*). 'Oku makatu'unga 'a e holo 'i he tupu he ongo ta'u ko 'eni' (2014/15 mo e 2015/16), 'i he toloi 'a e kamata 'o e ngāue langa ki hono fakalalakaka'i 'o e Sipoti. 'I he tu'u ki he kaha'u, 'e to e māmālie ange 'a e tupu 'i he 2016/17 'o to e holo hifo ki he pēseti 'e 2.7. 'Oku ho'ata mai mei he holo ko 'eni', 'a e 'osi atu 'a e ngaahi kātoanga lalahi ne fakahoko', pehē pē foki ki he tuai 'a e kamata 'o e ngāue langa fakalalakaka ki he sipoti'. 'Oku fakafuofua ke to e mālohi ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ta'u 2017/18 mo e 2018/19. 'E holo leva 'o mamālie ange 'a e tupu' 'i he faka'osinga 'o e ngaahi ta'u 'oku fai hono fakafuofua'i', koe'uhi' ko e kakato mo 'osi 'a e ngaahi poloseki langa'. Kaekehe, 'oku 'i ai e 'amanaki ke to e 'i ai 'a e ngaahi poloseki fo'ou 'e fakahoko 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'a hono talanga'i. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi poloseki lalahi mo mahu'inga hangē ko e langa 'o ha hala fakakavakava, toho'anga vaka, fakalahi 'o e ngaahi hōtele pea mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala 'i Tongatapu' pehē ki he tukui motu'.

A- TĒPILE 6-1: TUPU FAKALUKUFUA 'I HE NGAahi SEKITOA LALAHi 'O E GDP (%)

	06/07	07/08r	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14r	14/15	15/16p	16/17e	17/18e	18/19e	19/20e
Sekitōa Ngoue, Vao'akau & Toutai	1.0	-5.3	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	3.1	-2.7	2.1	1.2	1.2	1.2	1.4
Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalotofoi	-4.6	0.6	12.8	11.7	5.5	1.4	-14.5	1.6	10.9	7.8	9.4	12.4	12.5	2.4
Sekitōa Ngaahi Ngaue	-5.1	5.9	-0.4	1.3	1.7	0.5	-0.5	1.6	2.7	3.7	1.0	0.9	1.3	1.4
GDP**	-4.2	3.1	2.3	3.6	2.8	0.9	-3.1	2.1	3.7	3.4	2.7	3.4	3.6	1.5
Lahi 'o e 'inasi 'i he Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (%)														
Sekitōa Ngoue, Vao'akau & Toutai	20.0	18.4	17.7	17.2	17.0	17.0	18.2	18.4	17.2	17.0	16.8	16.4	16.0	16.0
Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalotofoi	16.0	15.6	17.2	18.6	19.1	19.2	16.9	16.8	18.0	18.8	20.0	21.7	23.6	23.8
Sekitōa Ngaahi Ngaue	55.7	57.2	55.6	54.4	53.8	53.6	55.1	54.9	54.3	54.5	53.6	52.2	51.1	51.0

r - fakafuofua fakamūmū taha (fakahoko 'e he Potungāue Sīteisitika)

p - 'esitimetī fakangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sīteisitika)

e - 'esitimetī fakangaanga (fakahoko 'e he MOFNP)

** GDP 'i he totongi fakamaketi, kau ai 'a e totongi nukuhaui & tokoni 'a e Pule'anga fe'unga mo e peseti 'e 10 'o e GDP

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sīteisitika mo e MOFNP

SEKITOA NGŌUE, TOUTAI MO E VAO'AKAU

Ko e Sekitōa Ngoue (peseti 'e 14), Toutai (peseti 'e 2.7) mo e Vao'akau (peseti 'e 0.4) 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 17 'i he fakakātoa 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku hoko 'a e sekitōa ko 'eni' ko e ma'u pa'anga 'a e kakai hotau fonua'. 'Oku kau foki ki ai mo kinautolu 'oku nau ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga faka'ofisialē, he 'oku nau kau atu ki he ngaahi ngāue ki tōkanga, ngātai, 'o hangē ko 'enau tō 'a e ahi' ko e siofia honau to'utangata 'i he kaha'u'. 'Oku kake māmālie hake 'a e Sekitōa ni, hili hono uesia lahi 'e he fa'ahita'u la'ala'ā na'e tō 'i he 2014. Kaekehe, ko e tupu fakalūkufua 'o e Sekitōa ni ki he ta'u 2015/16 na'e fe'unga ia mo e pēseti 'e 2.1. 'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau

aibe 'a e tupu ko 'eni' 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 1.2 ki he ta'u e tolu ka hoko mai', pea hiki hake ki he pēseti 'e 1.4 'i he 2019/20 'o pou pou ki ai, 'a e fakalalalaka ange 'a e fakahoko fatongia mei he Sekittoa Ngoue' mo e Toutai'. Ko e Sekittoa Vao'akau' 'oku fe'unga pē ia mo e pēseti 'e 0.4 'o e Sekittoa ni, ko ia ai ka 'i ai ha'ane feliuliuaiki 'e 'ikai ke ne fu'u uesia 'a e tupu fakalūkufua 'o e Sekittoa'.

A- TĒPILE 6-2: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITTOA NGOUE, VAO'AKAU MO E TOUTAI (%)

	06/07	07/08r	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14r	14/15	15/16p	16/17e	17/18e	18/19e	19/20e
Ngoue	7.3	-5.1	1.3	-1.9	-0.3	3.5	2.2	4.7	-4.8	0.3	1.1	1.1	1.1	1.3
Vao'akau	0.6	7.9	3.0	-9.0	72.4	-25.7	-17.3	4.1	16.8	-19.6	0.3	0.3	0.3	0.3
Toutai	-23.9	-7.9	-17.1	19.3	4.2	-9.6	17.9	-6.0	7.4	15.7	2.0	1.87	1.96	2.0
Sekittoa Ngoue, Vao'akau mo e Tout	1.0	-5.3	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	3.1	-2.7	2.1	1.2	1.2	1.2	1.4

r - fakafuofua fakamumui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika)

p - 'esitimetī fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika)

e - 'esitimetī fakaangaanga (fakahoko 'e he MOFNP)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e MOFNP

Ngoue

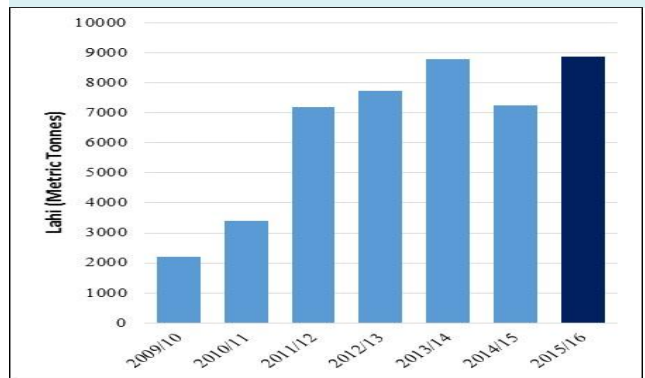
'Oku fe'unga 'a e Sekittoa Ngoue' mo e pēseti 'e 14 'o e Mahu'inga 'o e Koloa Ngaohi Fakalotofonua' (GDP), 'a ia ko e lahi taha ia 'i he Sekittoa Ngoue', Toutai' mo e Vao'akau'. Na'e tupu mā mālie 'a e Sekittoa ni ka 'i he tu'unga lelei pē 'o fe'unga mo e pēseti 'e 0.3 'i he 2015/16. Ko e kake hake eni 'a e tupu ko 'eni' mei he tō lalo pēseti 'e 4.8 'i he ta'u 2014/15, makatu'unga 'i he ngaahi uesia mei he fa'ahita'u la'ala'a mo e El Nino 'i he 2014.

Fakatatau ki he fika mei he Va'a Kolonitinī (MAFF), na'e fe'unga e lahi 'o e ngoue hū atu ki Tu'apule'anga' mo e pēseti 'e 23 fakafehoanaki ki he tō lalo pēseti 'e 17 'i he ta'u kimu'a (vakai ki he **A-Fakatātā 6-1**). Ko e tupu ko 'eni' 'i he lahi 'o e

ngoue hū atu' na'e makatu'unga ia 'i he lelei ange 'o e ngoue hina' 'a ia na'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 71. Ne hiki foki mo e ngaahi ngoue kehe mei he hina' 'o kau ki ai 'a e 'ufi' (pēseti 'e 86), kava efuefu' (pēseti 'e 22) pea pehē foki ki he vanilla kuo'osi tauaki' 'a ia na'e liunga ua hono lahi'. Kaekehe, ne hoko e fa'ahita'u la'ala'a mo e El Nino 'i he ta'u 2014 ke to e lōloa ange 'ene uesia 'a e ngaahi ngoue', 'o tatau pē ki he ma'u me'atokoni' mo e hū atu ki Tu'apule'anga'. Neongo e ki'i hiki hake 'i he lahi 'o e kava', 'oku kei tō lalo lahi pē 'o makatu'unga ai hono hiki 'a e totongi 'o e efuefu kava fakalotofonua' 'o pa'anga 'e 100 ki he kilo. Na'e hoko 'a e tupu lelei 'i he ngoue hina' ke ne fakapalanisi 'a e holo 'i he ngaahi ngoue kehe' 'o kau ki ai 'a e talo, meleni mo e niu.

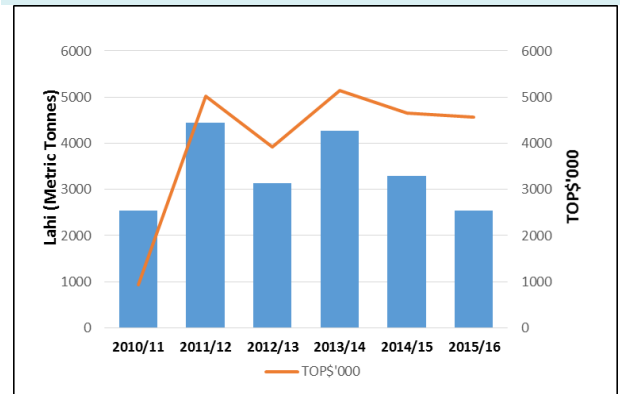
Ko e koloa ngoue 'i he māketi fakalotofonua' (Talamahu mo e ngaahi māketi kehe pē) na'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 23 'i he 2015/16 (vakai ki he **a-fakatātā**

A-FAKATĀTĀ 6-1: NGAHI UTA NGOUE KI MULI

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e MOFNP

A-FAKATĀTĀ 6-2: NGAHI NGOUE FUA 'O E FONUA

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e MOFNP

6-2) Na'e makatu'unga eni 'i he ngaahi uesia 'o e faha'ita'u la'ala'a 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu. Ko e holo ko eni 'i he lahi o e koloa ngoue fakalotofonua, 'oku hā mai ia he holo 'i he lahi 'o e siaine mo e ngaahi fua'i'akau kehe pe. 'Oku to e ho'ata mai foki 'i heni 'a e lahi ange pē hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa ngoue ki he fiema'u 'a e fāmili 'o 'ikai fakatau atu.

Ko e tupu totonu 'o e Sekitōa Ngoue' ki he 2016/17 na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 1.1. 'Oku fakafuofua 'e māmālie ka 'e 'i he tu'unga lelei 'a e tupu 'i he Sekitōa ni 'o hokohoko atu 'i he ta'u e tolu ka hoko mai' ki he 2019/20. Kuo hā mai 'a e faka'ilonga lelei 'i he hiki hake 'a e lahi 'o e manioke' mo e 'ufi' ki he lekōoti fo'ou 'i he konga kimu'a 'o e 2016/17, ko e'uhī ko e lahi hono fiema'u mei he māketi 'i Nu'u Sila'. 'Oku pehē ko e makatu'unga 'a e hiki ni, ko e tō lalo 'a e hū mai 'a e ngoue mei he māketi 'i Fisi' 'i hono uesia 'e he saikolone ko Winston 'i he konga kimu'a 'o e 2016. 'Oku hā mai foki mo e vave 'a e hiki hake 'i he lahi 'o e mei 'oku hū atu ki Tu'apule'anga', pea na'e fakahoko mai foki ki Tonga ni 'a e fuofua fakataha 'a e Pasifiki' ki he ngoue mei. Na'e to e hiki foki mo e mahu'inga 'o e totongi vanilla', 'a ia 'oku kaunga lelei ia ki he kau ngoue'.

Neongo 'a e ngaahi pole 'oku fehanganagai mo e sekitoa ngoue' 'o hangē ko e feliuliuaki 'a e 'ea', pule'i lelei 'o e ngaahi fiema'u ki he malu 'o e me'atokoni', ngaahi māketi ki muli', 'oku kei 'i ai pē 'a e fakatu'amelie ki he kaha'u 'o e sekitoa ni. 'Oku kau ki heni 'a e palani ke langa ha fale fa'o'anga me'akai ma'ae Vāhenga Hahake' 'i Vaini, ke tokoni ki he fakalalakaka hono hū atu 'o e koloa ngoue'. 'Oku ngāue fakataha 'a e MAFF mo e polokalama tokoni ko e PHAMA ke to e lelei ange 'a e tu'unga hono hū atu 'o e ngoue'. Ne kau heni 'a e faka'atā mai 'a e māketi ki he Pule'anga Siaina' 'o malava ai ke uta atu 'a e 'uluaki uta hina' 'i Tisema, 2016. Na'e ma'u mai foki mo e ngaahi ongoongo lelei mei he ngaahi kautaha na'e hū atu ki ai 'a e hina'. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e hokohoko atu aipe 'a e vā fengāue'aki mo e Pule'anga Siaina' ke hū atu ki ai 'a e ngoue hina' 'i he aleapau ni. 'E tokoni 'eni ke to e fakalalakaka ange ai e tupu faka'ekonōmika', mo faka'atā ha ngaahi faingamālie ngāue ma'ae kakai'.

Na'e tali 'e he Kapineti' 'i Tisema 2015 'a e 'uluaki Palani ki he Sekitōa Ngoue 'o Tonga 2016 – 2020 (TASP). 'Oku lolotonga ngāue 'a e MAFF ke fa'u ha ngaahi tohi kole tokoni 'o fakataumu'a ke fakatupulekina mo fakalahi ange 'a e koloa ngoue'. 'Ikai ko ia pē, kae to e mahu mo lelei ange 'a e ivi 'i he me'atokoni 'oku ma'u 'e he kakai 'o e fonua'. 'Oku tā'imālie 'a e Potungāue Ngoue (MAFF) ke nau ma'u mo ha tokotaha fale'i ke tokoni ki he ngāue'i 'o e Palani ki he Sekitōa Ngoue. 'Oku pehē ko e tokotaha ni 'oku fakapa'anga ia 'e he Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'a māmani (UNDP) 'i he'enau polokalama ki he Pasifiki' ki hono tokangaekina 'o e ha'aha'a tupunga mei he feliuliuaki 'o e 'ea'.

'Oku hoko foki mo e fokotu'u 'o e kautaha uta koloa ko e Matson ke ne faka'atā ha ngaahi faingamālie ki hono uta hangatonu atu 'a e koloa ngoue' ki he māketi 'i Fisi'. 'Oku ne to e fakalahi ange foki mo e ngaahi fehokotaki ki he māketi 'i Apia mo Pago Pago. Ne hopoki mo e vaka fo'ou ko e MV Vaomapa', 'a ia 'oku tokoni ke to e fakalahi ange 'a e ngaahi faingamālie ke uta atu mo 'omai e ngaahi koloa ngoue' mei he tukui motu'. Kuo palani foki 'e he MAFF ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u 'e nima ka hoko mai' ke paotoloaki 'aki 'a e fakahoko fatongia 'o e Sekitōa Ngoue' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Ne kau heni hono fakalahi 'a e founa hono hū atu 'o e ngoue', fakamalohi'i 'a e ngaahi komiuniti' ke nau fakahoko ha founa ngoue 'oku tolonga'. 'Oku to e fiema'u foki ke ngāue fakapotopoto'aki mo tokanga 'a e kau ngoue' ki he kelekele', monumanu' pea pehē foki ki he ngaahi me'a mo'ui fakaenatula 'i Tonga ni'. 'E hoko 'a e ngaahi polokalama ngāue ko 'eni' ke tokoni ki hono hiki hake 'a e tu'unga 'o e sekitoa ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Vao'akau

'Oku kau ki he Sekitoa Vao'akau 'a e ngaahi ngāue ki he papa fakalotofonua', pou 'uhila, pea mo e tokoni si'isi'i pē mei he ngāue ki he ahi'. 'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ni mo e pēseti 'e 0.4 'i he fakakātoa 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Na'e holo lahi 'a e tupu totonu 'o e Sekitoa Vao'akau 'aki 'a e pēseti 'e 19.6 'i he 2015/16. Ko e holo 'eni mei he tupu lelei'aki 'a e pēseti 'e 16.8 'i he 2014/15. Fakataata ki he faama Tinopai', kuo hā mai ke mōlia atu 'a e fa'ahita'u la'ala'ā mo e El Nino pea kuo kamata ke tupu fo'ou mai 'a e ngaahi 'akau hangē ko e niu'. 'Oku fakafuofua 'e fua 'a e 'ulu niu' 'i he konga loto 'o e ta'u 2017. Ne tō lalo foki mo e lahi 'o e ahi' 'i he ta'u 2015/16. 'Oku 'amanaki ke to e fakaakeake 'a e tupu faka'ekonōmika ki he pēseti 'e 0.3 'i he 2016/17. 'Oku kei hoko pē foki ko e pole 'a e 'ikai ma'u ha fakamatala fe'unga ke fakahoko 'aki hano vakai'i fakalelei mo sivi'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Sekitoa ni.

Ko e ngaahi tefito'i pole ki he Sekitoa ni 'oku kau ai 'a e uesia mei he fa'ahita'u la'ala'ā ne toki 'osi'. 'Oku tuai mo e ngāue ke fakavave'i hono to e tō 'o e ngaahi 'akau lolotonga, ke fakapapau'i 'oku tu'uloa e ngāue'anga. Na'e to e hiki foki mo e lahi ia 'o e fika 'i he ngaahi 'akau kuo mate, pea ko e ngaahi pulopula 'akau 'oku 'ikai ke ne feau 'a e fiema'u e kakai. Ko e pole 'e taha ko e 'ikai ke ma'u ha me'a ngāue fe'unga pea pehē foki ki he faingata'a hono fakangāue'i mai ha kakai ki he Sekitoa ni.

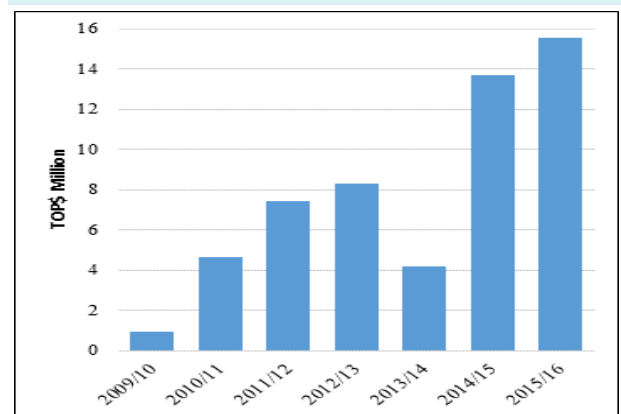
Neongo 'a e ngaahi pole ni, 'oku 'i ai pē 'a e faingamālie lahi ki he Sekitoa Vao'akau 'o kau ki ai hono tali 'o e "tu'utu'uni ki he ahi 2016" 'e he Kapineti. 'E hoko 'eni ko ha solova'anga ki he ngaahi palopalema 'o hangē ko e pule'i hono to e tō mo fakatau atu 'o e ahi'. 'Oku tokoni 'a e ngāue'anga MORDI Tonga Trust ki he ngaahi kolo ki 'uta, 'aki hono tufaki ha ngaahi pulopula ahi. 'Oku nau to e fengāue'aki foki mo e MAFF ke fakahoko ha ngaahi ako fekau'aki mo hono tō ke fakatau atu 'a e ahi'. Ko e faingamālie foki 'eni ke fakatupulekina ai 'enau ma'u'anga mo'ui'.

Toutai

'Oku fe'unga e Sekitoa Toutai' mo e pēseti 'e 2.9 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku feliuliuaki 'a e ngaahi ngāue 'i he toutai' makatu'unga 'i he liliu 'a e tu'utu'uni ngāue, feliuliuaki 'i he vahevahe 'o e tuna', pea mo e fetō'aki 'i he faingamālie ki he māketi'. Na'e kau foki ki heni mo e feliuliuaki o e mahu'inga 'o e ika', tōnounou 'a e ma'u'anga pa'anga' pea mo e hiki 'a e tokolahi 'o e kakai' pehē pē foki ki he feliuliuaki 'o e 'ea' (vakai ki he **A-Fakatātā 6-3**).

Na'e a'usia 'e he Sekitoa' ni 'a e tu'unga lelei mo vave 'i he tupu faka'ekonōmika', fe'unga mo e pēseti 'e 15.7 'i he 2015/16. 'Oku mā'olunga'aki 'e he tupu ko 'eni' 'a e pēseti 'e 8.3 fakafehoanaki ki he ta'u 2014/15. 'Oku tokoni 'a e kake 'i he Sekitoa Toutai' ke fakasi'isi'i 'a e fu'u holo lahi 'i he Sekitoa Ngoue' pea tokoni ai ki he tupu fakalūkufua ko e pēseti 'e 2.1 'i he fakakātoa 'o e Sekitoa Ngoue', Toutai' mo e Vao'akau. 'Oku hiki'aki 'a e pēseti 'e 1.30 'a e lahi 'o e tuna 'oku hū atu ki Tu'apule'anga. Ne makatu'unga 'eni 'i he hokohoko atu hono fakahifo 'e he ngaahi vaka toutai tuna fakalotofonua' mo Tu'apule'anga 'a e

**A-FAKATĀTĀ 6-3: NGAHI UTA IKA KI MULI
2009/10-2015/16**

Ma'u'anga Fakamatala: MAF

pēseti 'e 100 'o 'enau toutai'. Kuo hoko leva 'eni ke kau 'a e ngaahi toutai tuna kuo ma'u', 'i he ngaahi fika 'oku lau ki he ngaahi koloa fakalotofonua', 'o hā ngali lahi mai ai 'a e ngāue'anga ki he tuna. Na'e hiki hake 'a e lahi 'o e valu 'oku hū atu' fe'unga mo e pēseti 'e 35 pea to e liunga ua foki mo e lahi o e limu' 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Na'e fe'unga fakakātoa 'a e lahi 'o e ngaahi koloa ne hū atu mei 'ōseni' mo e toni 'e 891 (metric tonnes) 'a ia 'oku fakamahu'inga ki he pa'anga 'e 5.1 miliona. 'Oku hā mai mei he tupu ko 'eni' 'a e hiki pēseti 'e 84 'i he lahi 'o e koloa hū atu' pea hiki pēseti 'e 55 'i hono mahu'inga', fakahoa ki he konga kimu'a 'o e ta'u 2015. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu 'a e tupu ko 'eni ki he 2016/17 makatu'unga 'i he to e fakalahi 'a e faingamālie ki he māketi ki muli'. 'E hoko foki mo hono fakamavahe'i 'o e Potungāue Toutai' mei he Ngoue, Me'akai mo e Vao'akau' ko ha faingamālie ia ke to e tupulaki ange ai 'a e Sekitua ni.

Kuo tali 'e he Kapineti' 'i he konga loto 'o e 2016, 'a e Palani ki he Sekitua Toutai 'a Tonga'. 'E hoko 'eni ko ha makatu'unga pau ki hono kumi ha polokalama tokoni ke fakapa'anga 'a e ngaahi palani fakalalaka mahu'inga ki he Sekitua ni. Kuo kamata foki 'a e ngāue ki he 'uluaki 'elemēniti' 'e ua 'o e palani'. Na'e hoko foki 'a Tonga ko e mēmipa 'i he Konivēsio fakamāmani lahi ki hono Fefakatau'aki 'a e ngaahi me'a mo'ui' 'o 'ōseni 'oku hahāmolofia (CITIES) 'i 'Aokosi 2016. 'E ma'u leva 'e Tonga 'a e mafai ki hono pule'i, 'o fakatefito pē 'i he ngaahi me'a mo'ui' 'o 'ōseni 'oku malu'i 'i he malumalu 'o e konivesio ni. Kuo kakato foki 'i Tisema, 2016 'a e konga 'uluaki ki hono langa ha fale fa'o'anga me'akai fakeonopooni 'i he māketi Tu'imatamoana 'a ia na'e fakapa'anga 'e he FFA.

'Oku kei fakamo'oni'i pē 'e he Pule'anga Tonga' 'a e hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' ko e tefito'i palopalema 'oku ne hiki'i hake 'a e lahi 'o e mate'. Kuo ngāue fakataha leva 'a e Potungāue Toutai' mo e ngaahi hoa ngāue 'i he Pule'anga' ke liliu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ni. 'Oku kau ki ai 'a e lahi 'o e ngaahi vaka toutai fakalao ke toutai 'i he konga tahi 'o Tonga (EEZ). Ko ia ai ne hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi vaka' mei he ono ki he fitu. Ko e taha 'o e makatu'unga ki he liliu ni, ke fakatau atu 'a e toni 'e nima 'i he lahi 'o e ika ne taumāta'u 'i he aho, 'i ha totongi 'oku faka'atu'i ange. Na'e fakataumu'a eni ki he tō folofola 'a e tama Tu'i Siasi Tupou VI 'i hono huufi 'o e Fale Alea 'i he 2016. Na'e fakamamafa'i ai 'e he 'Ene 'Afio 'a e mahu'inga 'o ha Tonga 'oku to e mo'ui lelei ange. 'E hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Potungāue' ke fekumi ki ha ngaahi faingamālie ke fakapapau'i ai 'oku malava 'e he kakai 'o e fonua' 'o ma'u ha me'atokoni fakatupu ivi hangē ko e ika' 'i ha totongi 'oku to e faka'atu'i ange.

'Oku hokohoko ai pē hono tokonia 'a e ngāue 'i he Sekitua ni 'aki hono to'o 'a e ngaahi tute mo e tukuha ngāue'aki (CT) ki he naunau toutai'. 'Oku kau foki ki heni mo hono fa'u mo fakahoko 'a e ngaahi palani 'i he angalelei 'a e ngaahi polokalama tokoni mei muli'. Ko hono fāama'i 'o e ngaahi me'akai mo'ui mei 'ōseni' 'oku 'ikai ke fo'ou ia ki Tonga ni. 'Oku kau atu ki heni 'a e tofe' mo e vāsuva', ka 'oku ikai ko ha fāama lalahi 'eni. Kuo ngāue 'a e Potungāue' ki he fakalalaka'i 'o e tafa'aki ni ke a'u ki ha tu'unga 'e malava ke fakamāketi atu mo ma'u ha faingamālie ke 'inivesi ai 'a e ngaahi kautaha mei muli'. 'Oku kei fakaakeake foki mo hono faama'i 'o e limu' mei hono uesia 'e he saikolone Winston. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke hoko atu hono fakamāketi 'i he kamata'anga 'o e 2017. 'Oku 'i ai 'a e fakalalaka kehe 'i he toutai 'o hangē ko hono faka'ai'ai 'o e ngaahi naunau ke ne tohoaki'i mai 'a e ika 'i he ngaahi feitu'u loloto'. 'Oku fakataumu'a eni ke fakasi'isi'i 'a e toutai 'i he ngaahi 'elia kuo uesia kovi 'i he lahi hono toutai'i 'o e ika, 'o hangē ko e ngaahi matāfanga

Ko e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e Sekitua ni 'oku kau ki ai 'a e 'ikai ha me'a ngāue fe'unga 'i he uafu' mo e mala'e vakapuna'. 'Oku fakangatangata foki mo e tu'unga tauhi mo fakatolonga 'o 'ikai ke 'i ai ha

tu'unga lelei ke hū atu ai 'a e ngaahi koloa 'oku ngaohi mei he tuna'. 'Oku kei hokohoko pē foki 'a e ma'olunga 'o e totongi koloa' 'o ne holoki ai 'a e 'inivesimeni 'i he sekitoa ni. Kuo ta'ofi foki 'a e toutai' 'i 'o e mokohunu', 'o 'ikai ke to e lava ke hū atu 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai, makatu'unga 'i he lahi 'a hono toutai' 'i ta'e fakapotopoto'.

Neongo 'a e ngaahi pole ni, 'oku kei fakafuofua 'e mamālie ka 'i he tu'unga lelei pē 'a e tupu 'i he Sekitoa Toutai' 'aki 'a e pēseti 'e 2.0 'i he 2016/17 pea mo e ta'u 'e 2 ka hoko mai'. 'I he tu'u ki he kaha'u', 'oku kei tatali 'a e Potungāue Toutai' ke tali 'e he Fale Alea' 'a e lao aleapau ki hono totongi 'o ha Vaka toutai (Bareboat Charter Bill 2016). 'Oku fakataumu'a 'eni ki he kau toutai fakalotofonua', ke nau malava o ma'u laiseni pea mo ngāue'aki ha ngaahi vaka 'i he aleapau ni, ke nau toutai 'i he potu tahi 'o Tonga.

'Oku hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Potungāue Toutai ki ha fakalalakaka 'oku tu'uloa, pea mo pule'i lelei 'a e ngaahi koloa 'o 'ōseni 'aki 'a e tokanga makehe ki he ngaahi koloa. 'Oku 'ikai ko ia pē, ka ke to e fakalalakaka ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai 'i he tukui kolo ofi ki he matāfanga'. 'Oku fakafou 'eni 'i hono fakalahi 'o e polokalama ki he ngaahi feitu'u 'oku tokanga'i makehe (SMAs). 'I he kamata'anga 'o e polokalama ni 'i he ta'u 2006, ko e ngaahi feitu'u pē 'e 11 na'e fakakakato ki ai 'a e polokalama ki hono tokanga'i makehe 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o e ta'u 2015. 'I he lolotonga ni, kuo fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia (ADB) 'a e polokalama fo'ou 'e 16 ke fakakakato ki he ta'u 2018. 'Oku tokoni foki mo e Polokalama Ngāue ki he Tokangaekina 'o e 'Ātakai mei he Matāfanga' ki he Hakau 'o Fanga'uta (Ridge to Reef project) ki he ngaahi feitu'u 'e 4. 'Oku to e tānaki foki ki heni mo hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni fo'ou 'e he Potungāue' 'i he 2015/16 'o kau ki ai 'a e founa ngāue 'oku fakahoko kiate kinautolu 'oku toutai ta'efakalao'. 'E hokohoko atu pē foki 'a e ngāue 'a e Potungāue', ki ha ngaahi founa ngāue mo ha 'inivesimeni 'e malava ke kake hake ai 'a e tupu 'o e Sekitoa Toutai'.

SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONUA

'Oku hoko 'a e Sekitoa Fakatupu Koloa ko e kongā 'i he 'ekonōmika, 'oku ne liliu 'a e ngaahi naunau fakaenatula ke hoko ko ha ngaahi koloa ke tu'uaki mo fakatau atu. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi ngāue'anga 'oku hā atu 'i he **A-Tēpile 1-3**. 'I he ta'u 'e 5 kuo hili mei he 2010/11 ki he 2014/15, na'e to e lahi hake 'a e mahu'inga 'oku tānaki 'e he Sekitoa Fakatupu Koloa' ki he Mahu'inga Fakakatoa 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua' (GDP) 'i he Sekitoa Ngoue', Toutai' mo e Vao'akau'. 'Oku hā mai 'eni 'i he kake hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika', 'o takimu'a ai 'a e ngāue langa'. 'I he ta'u 'e ono mei he 2010/2011 ki he 2015/16 na'e lekōoti ai 'a e tupu' 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.1. 'Oku 'i ai 'a e fakatu'amelie ki he kaha'u 'o e sekitoa ni 'o kau ki ai 'a e to e lahi ange 'a e ngāue langa.

Ko e ola 'o e ngaahi ngāue hangē ko e langa 'a e Pule'anga', 'oku tokoni ia ki he to e kake hake 'a e tupu' 'i he 2013/14, hili ia 'a e ngaahi uesia 'i he tō lalo faka'ekonōmika 'i he ngaahi pangikē fakalotofonua' 'i he ngaahi ta'u kimu'a ange'. Ne tokoni lahi foki ki heni mo hono to e langa hake 'o e 'otumotu Ha'apai', hili 'a hono uesia 'e he saikolone ko 'Ieni. 'Oku to e kau ki heni pea mo e fakalalakaka ange 'a e lahi 'o e nō fale 'o hiki hake ai 'a e lahi 'o e ngaahi langa fale'.

Ko e faka'amu koia ke fakalalakaka'i 'a hono fakalalakaka'i 'o e ngaahi ngāue ki he sipoti 'i he fonua' 'oku hā mai 'a e nga'unu mamālie hake 'a e tupu' 'i he 2016/17 'o makatu'unga 'i he ngaahi langa fakalalakaka ki he sipoti mo e 'amanaki ke to e fakalahi 'a e ngaahi langa fo'ou'. 'Oku hoko 'eni ko e faka'ilonga mahu'inga ki he tupulaki 'i he kaha'u' 'o e sekitoa ni. Ko e ngaahi ngāue'anga kehe' 'oku felāve'i tonu pē moia ki he ngāue langa', ko ia ai 'oku fakafuofua te nau muimui pē 'i he tupu tatau.

A- TĒPILE 6-3: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONUA (%)

	06/07	07/08r	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14r	14/15	15/16p	16/17e	17/18e	18/19e	19/20e
Ngaue Keli'anga Koloa mo e Maka	0.3	26.2	8.8	155.8	4.1	41.0	-25.7	2.4	9.1	5.8	24.5	30.4	28.5	4.4
Ngaohi'anga Koloa	-7.8	-1.0	-0.2	-1.7	5.9	-2.6	6.8	-0.1	4.2	1.3	0.8	1.0	1.3	1.2
Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai	-1.2	1.7	-4.6	-3.5	2.9	-0.3	1.3	0.7	2.1	8.3	1.2	1.4	1.3	1.1
Ngaahi Ngaue Langa	-2.8	0.9	35.0	21.7	6.1	1.2	-29.9	3.3	20.2	12.6	16.1	20.0	18.7	2.9
Sekittoa Fakatupu Koloa Fakalotofon	-4.6	0.6	12.8	11.7	5.5	1.4	-14.5	1.6	10.9	7.8	9.4	12.4	12.5	2.4

r - fakafuofua fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungae Sitetisiitika)

p - 'esitimeti fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungae Sitetisiitika)

e - 'esitimeti fakaangaanga (fakahoko 'e he MOFNP)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisiitika mo e MOFNP

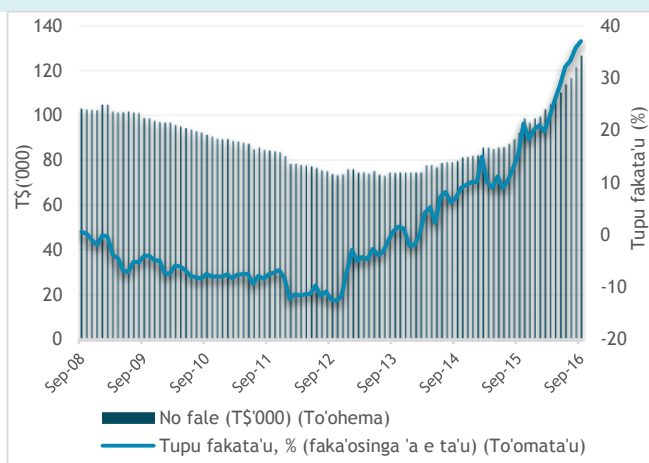
Ngāue Langa

'Oku fakafuofua ke to e mālohi ange 'a e tupu 'i he ngāue langa' 'i he 2016/17, ko e'uhī ko e hiki hake 'a e lahi 'o e langa', 'o tatau pē 'i he Pule'anga' pea mo e ngaahi langa taautaha'. 'Oku 'amanaki ke 'i he tupu lelei aipe 'a e sekittoa ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' 'o makatu'unga 'i he ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko' pea mo palani'.

Ko e ngaahi poloseki lolotonga' 'oku kau ki ai 'a hono fakalelei' 'o e uafu Fua' pea mo e langa 'o e 'Ōfisi Fakapule'anga (St George). 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi poloseki felāve'i mo hono fakalalaka' 'i 'o e sipoti 'o hangē ko e langa 'o ha mala'e tā pulu, feitu'u lova kakau pea mo hono fakalelei' 'o e pa'ake Teufaiva. 'Oku fakafuofua ke kamata 'a e ngaahi ngāue ni 'i he kongā kimui 'o e 2017. 'Oku poupu foki ki heni mo e lahi 'o e koloa langa 'oku hū mai'. Ne kau foki pea mo e ngaahi poloseki langa lalahi ne fakapa'anga 'e he ngaahi polokalama tokoni', 'o kau ki ai hono fakalelei' 'o e mala'e vakapuna fakavaha'apule'anga Fua'amotu' pea mo Lupepau'u (PAIP). 'Oku fai foki mo e ngāue ki hono fakalelei' 'o e ngaahi sēvesi angamaheni hangē ko e vai, 'uhila pea mo e poloseki ki he Ngaahi Polokalama ki he Pasifiki' ki hono tokangaekina 'o e ha'aha'a tupunga mei he feliuliuaki 'o e 'ea'. 'Oku 'i ai foki mo e poloseki ki he tokangaekina 'o e Pasifiki' 'o kau ki ai 'a e langa hake faka'ekonōmika mo fakasōsiale pea pehē foki ki hono fakaa'u mai 'a e laine keipolo (cable) faipa 'opitiki 'i he vaha'a 'o Tongatapu mo Fisi'.

'Oku hoa tatau 'eni mo e ngaahi fakamatala ki he poloseki hangē ko e ngaahi langa fakapule'anga, 'a ia ne kau 'i he ngaahi me'afua ki hono fakafuofua 'o e tupu faka'ekonōmika ki he 2016/17. Kuo hiki hake 'a e mahu'inga 'o e ngaahi langa taautaha 'aki 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 19.5 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu kuo 'osi. 'I he ta'u fakapa'anga 'e ua kuohili', na'e to e hiki hake ai mo e lahi 'o e ngaahi ngofua langa kuo

A-FAKATĀTĀ 6-4 : NŌ FALE (LAHI MO E TUPU FAKATA'U)

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

tuku atu 'aki 'a e pēseti 'e 64. Na'e makatu'unga 'eni mei he hā mai 'a e faka'a'au ke lahi ange 'a e ngaahi langa 'api nofo'anga 'i he 2015/16.

'I he lahi ange 'o e nō fale, ko e faka'au aipe ia ke hokohoko atu 'a e lahi 'a e ngaahi langa fale'. Na'e fe'unga fakakātoa 'a e mahu'inga 'o e ngaahi nō langa mo e pa'anga 'e 126.3 miliona (māhina 'e 12). 'Oku lahi 'aki eni 'a e pēseti 'e 37 'i he fakakātoa 'o e ngaahi nō langa kuo tuku atu 'i he māhina 'e 12 kuo 'osi. 'Oku pou pou foki ki he hiki ni 'a e holo 'i he totongi tupu 'o e nō, 'o faka'avalisi ki he pēseti 'e 8.5 'i he 2015 'o talu mei he 2008.

A- TĒPILE 6-4: FAKAKATO'A 'O E TALAFI PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI (\$M)

	2015	2016
Talafi Pa'anga taautaha	186.33	235.2
Vahenga 'o e kau ngaue	14.79	17.51
Tokoni koloa fakataautaha	0.85	1.6
Ngaahi monu'ia	0.41	1.91
Fakakatoa	202.38	256.22

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

'Oku hoko foki mo e talafi pa'anga ki Tonga' ni mei muli', ko e ma'u'anga pa'anga ia ki he Sekitoo Langa'. 'Oku pehē ko e polokalama toli fua'i 'akau 'o e Pasifiki (RSE) 'oku lahi mo 'ene tokoni ki he lahi 'o e langa fale'. Na'e fakafuofua 'a e lahi 'o e vāhenga 'o e kau ngāue 'i Sune 2015 mo e pa'anga e 14.79 miliona. Na'e hiki 'eni 'o \$17.51 miliona 'i he ta'u 2016, pea 'oku fakafuofua ko e pēseti ai 'e 7 ko e lahi ia 'o e talafi pa'anga mei muli.

Na'e toloi foki 'a e ngaahi ngāue langa 'a e Pule'anga' makatu'unga 'i he fakangatangata 'i he tafa'aki fakapa'anga. 'Oku hoko foki mo e palopalema fakakelekele ko e pole lahi taha ia 'oku ne uesia lahi 'a e fakafuofua ki he kaha'u 'o e sekitoa ni. 'E hoko foki hano to e toloi 'i he ngāue ki he ngaahi poloseki langa, ko ha makatūkia'anga ia ki he fakahoko fatongia 'o e Sekitoo ni 'i he kaha'u vave mai'.

'I he tu'u ki he kaha'u', ko e Sekitoo Langa 'oku taaimu'a 'i he tokoni ki he tupu fakalukufua 'o e Sekitoo Fakatupu Koloa Fakalotofonua 'aki 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 14.5. Kuo kamata foki mo e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e pa'ake Teufaiva. 'Oku palani foki ke kamata mo e ngāue ki he mala'e tā pulu mo e feitu'u lova kakau 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2017/18. 'Oku fakafuofua foki 'e to e tokonia 'e he Sekitoo Ngāue Langa 'a e tupu 'o e ngaahi Sekitoo kehe. Ko e ngāue keli'anga koloa mo e maka 'oku fakafuofua 'e hiki lahi 'ene tupu 'aki 'a e pēseti 'e 36.8. 'Oku pehē foki 'e kau ki he hiki ni mo e ngaahi fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete ko e'uhī ko e lahi hono hū mai 'o e ngaahi naunau langa'.

Ngāue Keli'anga Koloa mo e Maka

Ko e ngāue maka 'a e tefito' i ngāue mahu'inga 'i he Sekitonia, he 'oku te'eki ke 'i ai ha ngāue ki ha keli'anga koloa 'i hotau Pule'anga ni. Ko e tupu 'i he Sekitonia ni 'oku fakatefito ia 'i he tupu 'a e Sekitonia Langa, 'aki 'a e lahi hono fakatau atu 'a e kelekele mo e sima 'i he ngaahi lahi kehekehe pē. 'Oku to e tokoni foki mo e Sekitonia Ngāue Maka ki he Sekitonia Ngaohi'anga koloa 'aki hono fakatau atu 'a e 'one'one mo e sima ki hono ngaohi 'o e piliki 'i hono ngāue'aki 'i he langa.

'Oku fakafuofua na'e fe'unga 'a e tupu 'a e Sekitonia ni 'i he 2015/16 mo e pēseti 'e 5.8 fakafehoanaki ki he tupu pēseti 'e 9.1 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e tupu pēseti 'e 24.5 'oku fakafuofua ki he 2016/17, pea 'oku ne fakahā mai 'a e hiki 'i he lahi 'o e ngaahi fiema'u mei he Sekitonia ni. 'Oku makatu'unga eni 'i he ngāue ki hono fakalahi 'o e uafu Fua pea mo e hiki 'a e lahi 'i he ngaahi langa taautaha. 'Oku hoko 'a e fakalalakala ni ko e 'uhī ko e lahi ange 'a e fiema'u mei he Sekitonia Ngāue Langa, 'a ia 'oku hā atu 'i he fakamatala 'i 'olunga'.

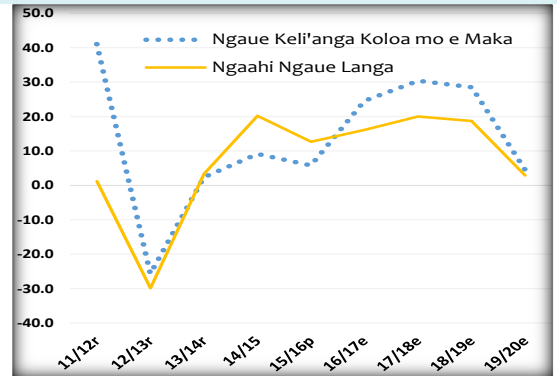
'Oku 'i ai foki 'a e fakatu'amelie ki he fakahoko fatongia 'a e Sekitonia ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' ko e 'uhī ko e 'amanaki ke kamata 'a e ngāue langa ki hono fakalalakala' i 'o e sipoti 'i he 2017. 'E lahi foki mo e fiema'u mei he Ngāhi Keli'anga Maka', ke tokoni ki he ngaahi poloseki langa lalahi pea mo e hokohoko atu 'o e ngāue ki hono fakalelei' i 'o e hala Pule'anga'.

Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai

Na'e fe'unga 'a e totongi 'o e penisini mo e pa'anga 'e 2.53 pea pa'anga 'e 2.46 'a e tīsolo ki he faka'osinga 'o e māhina ko Sanuali 2017. Ko e hiki 'aki eni e totongi 'o e penisini 'aki 'a e sēniti 'e 34 pea hiki sēniti 'e 41 'a e tīsolo 'o fakafehoanaki ki he taimi tatau 'o e ta'u 2016. Ko e hiki ko eni 'i he totongi lolo 'oku kei malava pē 'e he kakai ken au totongi ka 'oku tokoni aipe ia ki hono fakasi'isi' i 'o e ngāue'aki 'o e 'uhila 'i he faha'ita'u mafana.

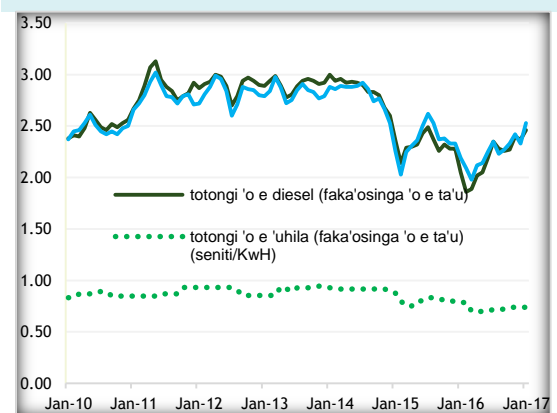
'Oku to e hoko foki eni ko e poutiliki ke hiki hake ai 'a e lahi hono ngāue'aki 'o e 'uhila 'i Tonga. Ko e totongi 'o e 'uhila ki 'Okatopa 2016 na'e fe'unga ia mo e sēniti 'e 74 ki he 'iuniti. 'Oku holo eni 'aki 'a e sēniti 'e 7 fakahoa ki he totongi ko e sēniti 'e 81 ki he 'iuniti, 'i 'Okatopa 'o e 2015. 'Oku 'ikai ko ia pē ka 'oku faka'au ke lahi ange 'a e hiki 'i he totongi fakamāmani lahi 'o e lolo. Ko ia ai 'oku ne to e fakamālohia ange ai 'a e Poate 'Uhila 'a Tonga ke to e fakalelei' i 'a e totongi 'oku ngāue'aki ki hono fo'u 'o e 'uhila ke hiki hake 'o kamata lau 'i he 'aho 1 'o 'Epeleli, 2017. 'Oku to e pou pou' i foki eni 'aki hono fakahoko 'a e

A-FAKATĀTĀ 6-5: TUPU 'I HE NGĀUE KELI'ANGA KOLOA MO E MAKA (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sītētisitika mo e MOFNP

A-FAKATĀTĀ 6-6: TOTONGI KI HE LOLO MO E 'UHILA (SENITI)

Ma'u'anga Fakamatala: Ma'u Mafai ki he Fakafuofua e Totongi Koloa, MCCTIL

tokoni ki he totongi 'uhila 'a e ngaahi kulupu 'oku si'isi'i ange 'enau pa'anga hū mai. Na'e kamata fakahoko mo eni 'i he 'aho 1 'o 'Epeleli, 2017.

Ngaohi'anga Koloa Fakalotofonua

Na'e lekōti 'a e tupu ko e pēseti 'e 1.3 'i he Sekitōa Ngaohi'anga Koloa ki he 2015/16. Ko e holo eni mei he tupu lelei ko e pēseti 'e 4.2 na'e a'usia 'i he ta'u 2014/15. 'Oku hā mai mei he holo ni 'a e faka'osi'osi 'o e ngāue langa 'i Ha'apai, 'o si'isi'i ai 'a e fiema'u koloa mei he Sekitōa ni.

'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu 'a e tupu 'i he Sekitōa Ngaohi'anga Koloa 'aki 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 1.1 'i he ta'u e tolu ka hoko mai. 'Oku tokoni 'a e fakalalakaka 'i he talafi pa'anga taautaha mei muli ki he tupu 'o e Sekitōa ni, 'o fakafou 'i he lahi 'o e ngaahi pisinisi iiki (SMMES) 'a e kau Tonga. 'Oku hiki foki mo e lahi 'o e kau pisinisi ngaohi hina vai, piliki mo e ngaahi koloa kehe pē, 'a ia 'oku poupu lelei ki he tupu 'o e ngāue'anga ni.

SEKITOA NGAHI NGĀUE

Ko e Sekitōa Ngaahi Ngāue 'oku lahi taha 'i he ngaahi Sekitōa 'e tolu 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku faka'avalisi ki he pēseti 'e 55 'ene tokoni ki he fakalukufua 'o e GDP mei he ta'u e 10 kuohili 'o a'u mai ki he 2014/15. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi sekitoa lalahi hangē ko e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga (pēseti 'e 12.1), Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete (pēseti 'e 10.4), Fefononga'aki mo e Fetu'utaki (pēseti 'e 6.2), Ngaahi Ngāue Langa Nofo'anga (pēseti 'e 9.5), Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (pēseti 'e 6.0), Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai (pēseti 'e 3.0) pea pehē ki he ngaahi fanga ki'i sekitoa kehe pe. Na'e fakafuofua 'e malohi ange 'a e tupu ki he 2015/16, 'o fe'unga mo e pēseti 'e 3.7. Na'e poupu'i eni 'aki 'a e ngaahi katoanga ne hoko lolotonga e ta'u, 'o hiki ai 'a e lahi 'i he fiema'u ki he ngāue. 'Oku fakafuofua 'e ki'i vaivai ange 'a e tupu 'i he kaha'u vave mai, 'o makatu'unga 'i he 'osi 'o e ngaahi katoanga mo e ngaahi fakafiefia 'o Tīsema. Hili eni 'e nga'unu mamālie hake 'a e tupu, ke to e lelei ange 'i he faka'osinga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai. 'Oku makatu'unga eni 'i he lahi ange hono fiema'u ke ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakalotofua. 'Oku 'ikai ko ia pe, ka ko e to e lelei ange 'o e talafi pa'anga mai mei muli, mālohi ange 'a e tupu 'i he nō, pea ma'ama'anga 'a e totongi tupu. 'Oku kau atu foki ki ai mo e feinga 'a e Pule'anga ke vakai'i mo pule'i fakalelei 'a e tu'utu'uni ki he pa'anga hū atu 'o kau ki ai 'a e palopalema 'a e ma'olunga ange 'o e fakamole ki he ngaahi vāhenga.

A- TĒPILE 6-5: TUPU FAKA'EKONOMIKA 'A E SEKITOA NGAHI NGĀUE (%)

	06/07	07/08r	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14r	14/15	15/16p	16/17e	17/18e	18/19e	19/20e
Fefakata'u'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete	-1.1	10.3	3.5	-3.8	3.3	0.7	2.6	1.2	4.3	2.6	0.3	0.3	1.2	1.2
Ngaahi Hotele mo e Falekai	-10.3	6.2	6.8	-4.4	3.3	-0.5	2.4	-0.3	7.7	7.3	0.6	0.3	0.4	0.5
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	-1.3	4.3	15.4	15.7	-2.9	0.5	1.1	0.6	12.4	5.3	2.1	2.0	3.5	4.0
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	-15.1	4.6	2.5	0.9	0.5	1.5	1.5	0.4	1.7	0.3	0.4	0.5	0.5	0.5
Ngaahi Fale	2.1	1.7	1.0	1.4	1.2	0.4	0.5	0.5	1.0	1.8	1.8	1.7	1.7	1.7
Ngaue Fakapangike	3.3	7.5	-21.0	-2.7	3.2	-6.0	-5.3	4.6	-3.9	12.5	2.0	0.3	0.3	0.3
Ngaahi sekitoa kehe	-6.9	6.4	7.0	2.1	1.0	0.5	1.9	0.5	6.5	3.9	0.9	1.0	1.1	1.2
Sekitōa Ngaahi Ngāue	-5.1	5.9	-0.4	1.3	1.7	0.5	-0.5	1.6	2.7	3.7	1.0	0.9	1.3	1.4

r - fakafuofua fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sītētisitika)

p - 'esitimetī fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sītētisitika)

e - 'esitimetī fakaangaanga (fakahoko 'e he MOFNP)

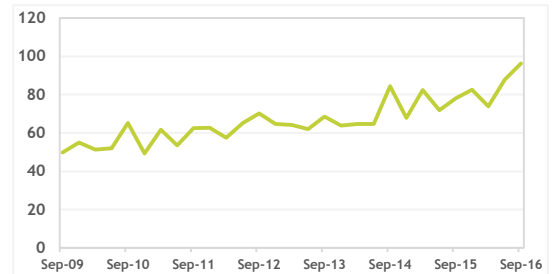
* 'oku kau heni 'a e ngaahi sekitoa iiki ange - ngaahi ngaue fakakelekele, ako mo mo'ui 'o 'ikai kau ai 'a e Pule'anga, fakafiefia mo e ngaahi ngaue ki he tukui kolo & ngaue taautaha

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sītētisitika mo e MOFNP

Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ki he Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete mo e pēseti 'e 10.5 'o e fakakātoa 'o e Koloa ngaohi fakalotofonua' (GDP). 'I he 2015/16 na'e to e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 2.6 'i he mahu'inga (pa'anga) 'o e sekitoa fakahoa ki he pēseti 'e 4.3 'i he 2014/15. 'Oku fekainga'aki 'a e tupu ni mo e hiki pēseti 'e 5.2 'i he fakakātoa 'o e koloa hū mai (OET) ki he pa'anga 'e 322.1 miliona 'i he 2015/16, fakafehoanaki ki he pa'anga 'e 306.3 miliona 'i he 2014/15. Na'e makatu'unga 'a e lahi 'a e koloa hū mai 'i he hiki hake hono hū mai 'o e lolo, me'akai, inu, naunau ki he fefononga'aki pea mo e ngaahi naunau kehe pe.

A-FAKATĀTĀ 6-7: FAKAKĀTOA 'O E KOLOA HŪ MAI (\$M)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e NRBT

'Oku fakafuofua ke māmālie ka 'i he tu'unga lelei pe 'a e tupu 'o e sekitoa ni. 'Oku hā mai 'i he 'esitimeti fakaangaanga ha tupu ma'olunga ki he 2015/16. 'Oku poupu'eni 'e he ongo katoanga lalahi ne hoko 'i Sune, 2016 'o kau ki ai ki ai 'a e Hilifaki Kalauni pea mo hono katoanga' 'o e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu aipe 'a e tupu lelei 'i he sekitoa ni, ka 'e māmālie ange ko e'uhī ko e 'osi 'o e ongo katoanga ni. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e to e hiki hake pe 'a e tupu ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai. Kuo hā mai 'a e lahi ange 'a e talafi pa'anga mei muli, 'o 'ikai ke 'i he pa'anga pē ka 'i he ngaahi koloa 'oku fakafou mai 'i he ngaahi falekoloa fakamovetevete. Kuo hoko eni ko e konga 'oku mahu'inga hono fakatokanga' 'i he Sekitoa ni. Ko e tupu 'oku fakafuofua ki he ta'u 2015/16 'oku poupu'eni ia 'i he hiki hake 'a e lahi 'o e ngaahi falekoloa fakalukufua mo fakamovetevete. Ko e ngaahi falekoloa ni 'oku fakalele ia 'e he kakai fakalotofonua pea pehē foki ki he kau Siaina. 'Oku kau mo e hiki 'i he vāhenga taautaha ko e tokoni lahi taha ia 'oku hā mai 'i he lahi ange 'a e nō taautaha 'i he ngaahi pangikē. Kuo fakamo'oni'eni 'aki 'a e hiki pēseti 'e 9.8 'a e ngaahi nō taautaha 'i he 2015/16.

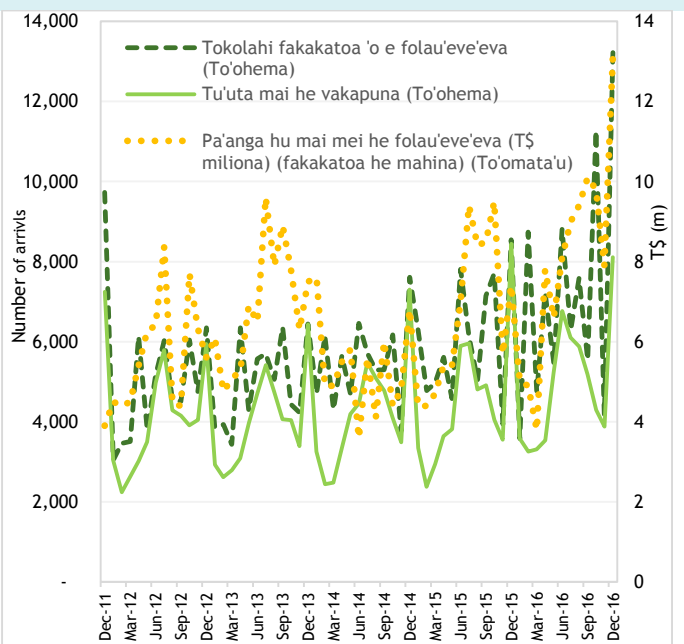
Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ki he Ngaahi Hōtele mo e Ngaahi Falekai mo e pēseti 'e 3 'o e fakakātoa 'i he GDP. Na'e tupu 'aki 'e he Sekitoa ni 'a e pēseti 'e 7.3 'i he 2015/16 'a ia 'oku hoa tatau ia mo e hiki 'i he lahi 'o e kau folau 'eve'eva 'aki 'a e pēseti 'e 9.8. Na'e hiki foki mo e lahi 'o e pa'anga hū mai mei he takimamata (folau) 'aki 'a e pēseti 'e 35.1 fakahoa ki he 2014/15. 'Oku kaunga tonu 'a e ngaahi hiki ni mo e katoanga' 'o e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou pehē ki he ngaahi katoanga kehe pe ne fakahoko 'i he kuata Sune 'o e 2016.

'Oku tokoni 'a e kakato 'o e ngāue ki he Hōtele Tano'a pea mo e ngaahi nofo'anga 'oku to e si'isi' 'i ange ke ne tokonia mo pukepuke hake 'a e tupu lelei ki he Sekitoa ni. 'Oku tokoni foki eni ki he taimi 'oku ki' 'i vaivai ai 'a e tupu 'o e Sekitoa ni 'i he 2016/17, ko e'uhī ko e 'osi atu 'a e ongo katoanga lalahi 'e ua 'i he 2015/16.

'I he kaha'u vave mai', 'oku to e t̄naki atu ki he lelei ange 'a e folau 'eve'eva 'a e hoko 'a Tonga ko e fonua ma'ama' a ia 'i he Pasifiki ke folau mai ki ai. 'Oku hoko eni ko e faingamālie ke to e tu'uaki atu ai 'a e ngaahi ngāue fakamea' a 'a Tonga ni pehē ki he koloa kehe pē. 'Oku kau atu foki ki heni pea mo e ngāue fakataha 'a e fonua 'e hongofulu 'i he Pasifiki ke fakatolonga 'a e tofua'a, ke to e fakalalaka ange hono mamata'i 'i Tonga ni. 'E hoko foki eni ko e faingamālie ke tu'uaki atu aipe 'a e takimamata, pea mo e Sekitoa ki he Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete. 'I he taimi tatau 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi pole ki he Sekitoa ni. 'Oku kau ki heni 'a e 'ikai lelei 'a e founa talitali kakai, tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi nofo'anga pea mo e lahi 'o e toloi 'i he ngaahi folau vakapuna ki he tukui motu. Ka 'o kapau te tau malava 'o ikuna'i 'a e ngaahi pole ni, 'e hoko ia koha ngaahi me'a ke ne fakatupulaki 'a e Sekitoa ni, pehē ki he 'ekonōmika fakalukufua.

A-FAKATĀTĀ 6-8: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TAKIMAMATA MO E TOKOLAHĪ 'O E FOLAU'EVE'EVA

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e NRBT

Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Na'e lekōoti 'a e tupu fakalukufua fe'unga mo e pēseti 'e 5.3 ki he Sekitoa Fefononga'aki mo e Fetu'utaki 'i he 2015/16. Na'e makatu'unga eni 'i he fakalahi 'o e ngaahi fefononga'aki 'i he 'ea mo tahi pea pehē foki ki he fetu'utaki mo e ngaahi sevesi kehe pe. 'Oku fakafuofua 'e tupu lelei aipe 'a e Sekitoa 'o ofi ki he 'avalisi ko e pēseti 'e 3 'o a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai. 'Oku pou pou'i eni 'i he to e fakalahi 'o e fetu'utaki 'aki 'a e laine keipolo ki he tukui motu 'o Vava'u mo Ha'apai. 'Oku kau aipe foki mo e hokohoko atu 'o e fe'auhi 'i he ongo kautaha fetu'utaki (Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga & Digicel). 'E hoko foki 'a e fe'au'auhi 'a e ongo kautaha ni ke ne fakamālohia ange 'enau vā fakamāketi mo fakafaingofua'i ha founa ke to e lelei ange ai 'a e sevesi 'oku ma'u 'e he tokotaha fakatau. 'Oku fakafou eni 'i he fakalahi 'a e ivi ngāue 'i he fetu'utaki, vave ange 'a e sēvesi, ma'a'ama' a ange 'a e totongi 'i he fetu'utaki 'o a'u ki Tu'apule'anga. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi makatu'unga makehe pē ki he fakalalaka 'o e tupu 'i he Sekitoa ni hangē ko e fakalahi 'a e fepuna'aki fakalotofonua mo fakatu'apule'anga. 'Oku kau foki ki ai mo e toe lahi ange 'a e ngaahi me'alele 'oku lesisita, fakalalaka ange 'a e hala, pea mo lelei ange 'a e sevesi ki he uta koloa fakalotofonua mo fakatu'apule'anga. Ko e ngaahi me'a mahu'inga eni 'oku tokoni ki he to e kake hake 'a e sekitoa ni.

'Oku hoko 'a e fakalahi 'i he ngaahi ma'u'anga fakamatala', tekinolosia' mo e fetu'utaki' (ITC), ko ha me'a ngāue ke ne fakafaingamalie'i 'a e ngaahi lelei fakasōsiale mo faka'ekonōmika. 'Oku kau ki heni 'a e to e lelei ange 'a e tu'unga 'i he ola 'o e ngāue, ngaahi fakakaukau mo 'ilo fo'ou, faingamālie fakapa'anga mo e ngaahi lelei kehe pe. Ko ia ai 'oku tau fakatetu'a ki ha 'inivesimeni faka'ekonōmika, mo ha ngaahi ngāue mo e lelei fakasōsiale 'e fakafou mai 'i he polokalama ako mo e mo'ui.

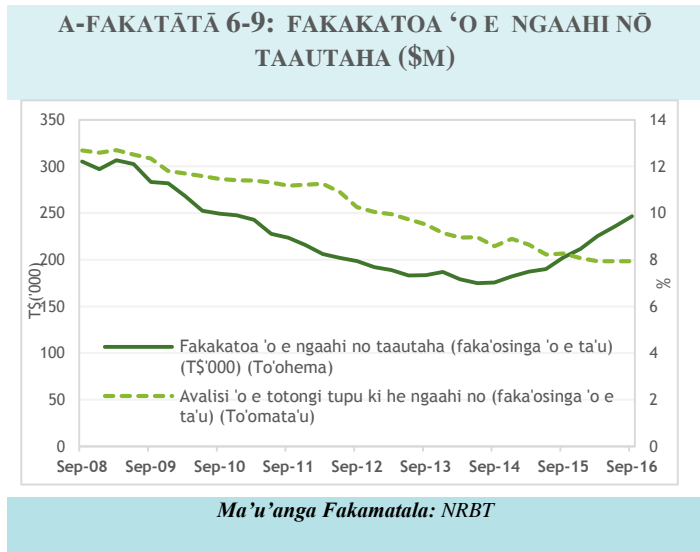
'Oku hā mai 'i he ta'u 2015/16 ha fakalalakaka 'i he Sekitoa Fefononga'aki 'o kau ki ai 'a e fefolau'aki fakalotofonua mo fakatu'apule'anga pehē foki ki he sevesi ki he uta koloa. 'Oku vakavakaua foki eni mo hono fetuku 'o e ngaahi naunau langa pehē ki he kakai 'i he lolotonga 'o ha ngaahi polokalama pe katoanga 'oku fakahoko. 'Oku fakafuofua ke hokohoko atu pe 'a e fakalalakaka 'i he Sekitoa ni 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai. 'I he ngaahi sevesi ki he 'ea, 'oku hokohoko faka'aho atu pē 'a e folau atu mo e folau mai mei he ngaahi fonua kehekehe ki Tonga ni. Ko e ngaahi sevesi ki he uta koloa 'oku hokohoko atu pe 'i he angamaheni ki he tukui motu 'o kau ki ai 'a e MV 'Otuanga'ofa mo e MV Maggie Catty. Na'e tokoni 'a e ongo vaka ni ke fakafaingamalie'i 'a e uesia 'i he sevesi 'o e MV Niuvakai 'i he konga kimui 'o e 2016. 'Oku tānaki atu ki heni mo e kamata fakahoko fatongia 'a e MV Vaomapa. 'I he taimi tatau 'oku hokohoko atu pē hono tokonia 'e he Pule'anga ha founa ki he fefolau'aki ki Niua' 'aki 'a e ngaahi vaka fakalotofonua mo e vakapuna. Na'e hā mai ha fakalalakaka 'i he sevesi uta koloa fakamamani lahi, fakahoa ki he ngaahi ta'u kuo maliu atu 'o kau ki ai 'a e hiki 'i he lahi 'o e koloa 'oku uta atu mei he uafu. Kuo fakahoko ai 'e he Kautaha Uta koloa 'o e Pasifiki (PFL) 'enau sevesi 'o hokohoko 'i he 'aho 'e 9-10, 'oku ma'olunga ange eni 'i he fa'a angamaheni kimu'a atu. Na'e hoko mo e kamata fakahoko fatongia 'a e kautaha uta koloa MATSON 'i he 2016 ke ne tokonia 'a e fakahoko fatongia 'o e Sekitoa ni. 'Oku makatu'unga eni 'i he'ene ngaahi sevesi uta koloa 'o fehokotaki ai 'a Tonga ni mo Nu'usila (tu'o ua he māhina), pehē foki ki 'Amelika mo Hawaii (tu'o taha he māhina).

Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

'Oku fakafuofua 'e tupu lelei 'a e Sekitoa ni 'aki 'a e pēseti 'e 12.5 'i he 2015/16, fakafehoanaki ki he tō lalo pēseti 'e 3.9 'i he 2014/15. Ko e tupu lelei ko 'eni' 'e māmālie pē 'o a'u ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku poupu' 'i 'a e tupu' ni 'aki 'a e hiki 'i he lahi 'o e ngaahi nō. 'Oku to e kau foki ki heni pea mo e ma'ama'a ange 'a e 'avalisi 'i he totongi tupu 'o e nō, 'o tatau pe ki he nō fale mo e pisinisi.

Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga' mo e pēseti 'e 11.7 'o e fakakātoa 'o e GDP 'i he 2015/16, 'a ia ko e lahi taha ia 'i he Sekitoa Ngāue. Fakatatau ki he ngaahi fika kuo ma'u mai', 'oku ne fakahā mai 'a e tupu māmālie ange, fe'unga mo e pēseti 'e 0.3 'i he 2015/16, 'o fakahoa ki he pēseti 'e 1.7 'i he 2014/15. 'Oku fakatatau 'a e tupu ni ki he hiki hake 'i he tokolahi 'o e kau ngāue fakapule'anga' 'i he 2015/16. Na'e makatu'unga 'eni 'i hono toloi 'o e fakahoko 'a e fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ki hono fakangāue'i ha taha 'i he pule'anga. 'I Ma'asi 'o e 2016, na'e ta'ofi ai 'a hono fakangāue'i 'o kinautolu 'oku 'i he tu'unga ko e 9A ki lalo. Ko ia na'e hokohoko atu leva hono muimui'i 'e he Pule'anga' 'a e pa'anga hū atu ki he vāhenga. Na'e lele lelei mai 'eni pea fakalalakaka hono ngāue'aki 'o e pa'anga' 'o 'ikai ke ne uesia ai 'a e ngaahi fakahoko fatongia. 'Oku fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika ki he 2016/17 mo e pēseti 'e 0.4 pea faka'avalisi ki he pēseti 'e 0.5 'a e tupu ki he ta'u 'e 2 ka hoko mai'. 'E makatu'unga 'eni 'o kapau 'e fai pau ai pē, ke 'oua 'e to e fakangāue'i ha taha.

Ngaahi Ngāue Langa Nofo'anga

Ko e tupu 'o e Sekitoa' ni, na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 1.8 'i he 2015/16, fakahoa ki he tupu pēseti 'e 1.0 'i he 2014/15. 'Oku fakafuofua 'e a'u 'a e tupu' ki he 'avalisi ko e pēseti 'e 1.7 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai. Ko e hiki ko 'eni', 'oku pou pou lelei ki ai 'a e ma'ama'a ange 'a e totongi tupu 'o e nō fale'.

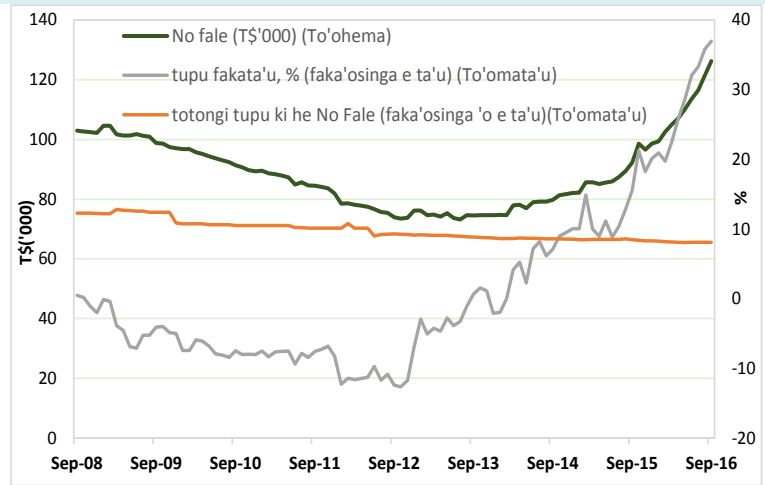
Ngaahi sekitoa kehe

(Ngaahi Fakafiefia, Angafakafonua pea mo e Ngaahi Sipoti)

'Oku fe'unga 'a e Sekitoa ki he Ako', Mo'ui' mo e ngaahi sevesi makehe pe fakasōsiale mo taautaha' mo e 'avalisi ko e pēseti 'e 3 'i he fakakātoa 'o e GDP ki he ta'u 2015/16. 'Oku lau ki heni 'a e ngaahi sevesi pe 'a e kautaha taautaha, mo e kautaha 'ikai fakatupu pa'anga. Ko e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga' ki he Mo'ui' mo e Ako' 'oku kau ia ki he Sekitoa 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku fakafuofua na'e tō lalo 'a e tupu ki he Ako' 'aki pēseti 'e 3.2 'i he 2015/16 fakahoa ki he tō lalo pēseti 'e 2.8 'i he 2014/15. Ko e tupu ki he Sekitoa 'o e Mo'ui' mo e Ako' na'e tupu lelei ia 'aki 'a e pēseti 'e 8.5 'i he 2015/16, hili ia e tō lalo lahi 'aki 'a e pēseti 'e 7.9 'i he ta'u 2014/15. 'Oku fakafuofua 'e mamālie pe ka 'e 'i he tu'unga lelei 'a e tupu 'i he Sekitoa'ni 'aki hono pou pou 'e he Pule'anga mo e ngaahi polokalama tokoni mei muli 'o fakafou mai 'i he ngaahi poloseki mo e ngāue fo'ou. Ko e hokohoko atu 'o e Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he kau toulekeleka' mo e faingata'a'ia' 'oku hā ngali pou pou mai ki he tupu 'o e Sekitoa ki he ngaahi ngāue fakasōsiale'. 'Oku to e hā atu pē 'a e ngaahi fakamatala ki heni 'i he ngaahi konga felāve'i 'i lalo.

'Oku fe'unga 'a e ngaahi fakafiefia', sevesi taautaha ki he fāfāfā, polokalama fakafonua' mo e 'avalisi ko e pēseti 'e 1.4 'i he fakakātoa 'o e GDP ki he 2015/16. Na'e tupu 'aki 'e he Sekitoa ni 'a e 'avalisi ko e pēseti 'e 6 'i he 2015/16, ka 'oku fakafuofua 'e to e ma'ulalo ange 'ene tupu 'i he ta'u 2016/17 ki he 2018/19. 'Oku fakaangaanga ke to e kake hake 'a e tupu ni 'i he faka'osinga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai.

A-FAKATĀTĀ 6-10: NŌ FALE (\$'000) MO E TOTONGI TUPU (%)

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

6.1.2 Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga' pea mo e Ola 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga

NGAAHI FOKOTU'UTU'U NGĀUE FAKAPA'ANGA

Ko e taumu'a 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ke pukepuke 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga', langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lelei', pea ke fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'ene ngaahi ngāue' 'i ha founa ke tokoni' 'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua' mo e tupu faka'ekonōmika'. 'Oku kau heni 'a hono fiema'u 'e he Pangikē Pule' ke fakapapau' 'i 'oku' 'i he tu'unga fe'unga mo fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga', 'o kei ma'olunga 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai mei muli', pea mo ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' ke ma'ulalo 'i he pēseti 'e 5 'i he ta'u.

Na'e lelei ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' 'i he ngaahi ta'u kuo'osi' pea na'e 'i he tu'unga fe'unga pē mo fakafiemālie 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga', 'o ma'olunga 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai mei muli' pea 'oku fakafuofua 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie ai pē. Kā neongo ia, na'e 'i he tu'unga ma'olunga 'a e hikihiki 'o e totongi koloa fakata'u' 'o kamata 'i Siulai 2016, 'o makatu'unga 'eni mei he ngaahi totongi tute mo e tukuhau 'ekisia fo'ou na'e fakahoko 'i Siulai 2016. 'Oku fakafuofua 'e toki holo 'a e totongi koloa fakata'u' 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. 'Oku kei 'i he tu'unga lelei 'aupito 'a e fai fatongia 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'o makatu'unga mei he tu'unga fakafiemālie 'a 'enau tu'unga tupu' (profitability) pea pehē ki he kei 'i he tu'unga mā'ulalo ai pē 'a e ngaahi nō 'oku palopalema'. 'Oku kei lahi 'aupito pē 'a e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (excess liquidity), makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e tupu 'i he ngaahi pa'anga tipōsiti' 'o fakafehoanaki mo e tupu 'i he pa'anga nō kuo tuku atu'. 'Oku tokoni foki 'a e to e lelei ange 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki he tupu 'i he pa'anga tipōsiti'. Na'e tokoni 'a e holo 'a e totongi tupu ki he ngaahi nō (weighted average lending rate) ki he tupu fakata'u 'i he ngaahi nō mei he ngaahi pangikē.

Ko e'uhī ko e fakafiemālie 'a e ngaahi ola 'i 'olunga', 'oku kei hokohoko atu ai pē 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue lolotonga 'a e Pangikē Pule', ke malava 'o faka'aonga' i lelei 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke faka'ai'ai 'aki mo pātoloaki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e fonua'. Talu 'a hono tuku atu 'a e Fakamatala Patiseiti 'o e 2016/17, ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'eni na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' ke tokoni mo faka'ai'ai ai pē 'a e malu 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua';

- Ko e lahi e ngaahi nō kuo tukuatu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio) ke 'oua 'e to e ma'ulalo hifo he pēseti 'e 80 'i he'ene a'u ki he faka'osinga 'o Sune 2017, pēseti 'e 85 'i Tīsema 2017 pea pēseti 'e 90 'i Sune 2018. Na'e fokotu'u eni 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai 2016 'o fakataumu'a ke malava 'o faka'aonga' i lelei 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, ke faka'ai'ai'aki e tupu 'i he ngaahi nō ke pātoloaki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika.
- Fokotu'u 'a e faka'amu ki he hikihiki e totongi 'o e ngaahi koloa' fakata'u ke 'i he pēseti 'e 5 'o fakafetongi 'aki e tu'unga ko e pēseti 'e 6 ki he 8. Na'e fokotu'u eni 'i Nōvema 2016 'o makatu'unga mei he ngaahi totongi koloa 'i he ngaahi ta'u ki mu'a' pea na'e pou pou' 'i 'a e faka'amu ko 'eni' 'e he timi 'a'ahi mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i Nōvema 2016.
- Na'e to e fakafaingofua' i ange e talafi pa'anga ki tu'apule'anga' 'o kamata 'i Fepueli 2017 ke tokoni' 'i 'a e ngaahi talafi pa'anga ki muli' fakatautaha mo e ngaahi pisinisi'. Ko e kotoa 'o e ngaahi totongi

'i he 'akauni lolotonga' pea mo e 'akauni tefito' (current and capital payments) 'o a'u ki he \$100,000 kuo fakangofua ia ke fakahoko pē 'e he ngaahi pangikē ka e pehē ki he ngaahi kautaha fakapa'anga'. Na'e to e fakafaingofua'i foki mo e ngaahi me'a fakapepa 'oku fiema'u ki he ngaahi talafi pa'anga ko 'eni'.

- Fakalalakaka mo hono tufaki 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', 'a ia ko hono tuku atu fakamāhina hili pē 'a hono tali 'i he fakataha ko ia 'a e Poate 'a e kau Talēkita 'a e Pangikē Pule'. Na'e kamata fakahoko 'eni' i Sanuali 2017.
- Tu'utu'uni ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale' ke to'o 'a e ngaahi totongi na'a nau hilifaki ki he ngaahi fe'ave'aki pa'anga mo muli 'o fekau'aki ko ia mo e 'inasi fakapule'anga (levy), ke lava ke tatau pē ki he ngaahi pangikē kotoa pea mo solova e ngaahi lotomo'ua mei he kakai 'o e fonua.
- Ko hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i ha founa fakapotopoto pea 'e malava heni ke malu'i 'a e kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi Kautaha 'oku 'ikai ko ha Pangikē (Non-Bank Financial Institutions). Kuo 'osi tali 'e he Kapineti' 'a e ngaahi lao kehekehe na'e fa'u 'e he Pangikē Pule' ki hono tokanga'i mo pule'i 'a e ngaahi kautaha nō iiki (microfinance institutions), kautaha nō pa'anga (money lenders) pea pehē ki he Kulētiti 'Iunioni (credit union). Ko e ngaahi lao kotoa ko 'eni' 'oku fakatatali ia ke fai hano talanoa'i 'i Fale Alea. 'Oku 'i ai mo e ngaahi lao kehe kuo fa'u ki hono tokanga'i 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō, Kautaha Malu'i, Ngaahi Kautaha 'Inivesimeni pea mo e Ngaahi Māketi Sino'i Pa'anga Tefito.
- . Fakahoko e ngaahi fakatonutonu ki he Lao ki he ngaahi kautaha fakapa'anga' (Financial Institution Act) ke fakalelei'i e ngaahi tu'utu'uni' fekau'aki mo e ngaahi pangikē 'oku palopalema'. Ko e lao ko eni kuo fakahingoa fo'ou ia ko e Lao Fakapangikē (Banking Act), he 'oku fakatāfataha pē e lao ia ko 'eni' ki hono siofi mo pule'i 'o e ngaahi pangikē pē.
- Kuo tali 'e he Fale Alea' 'a e fakalelei na'e fakahoko ki he Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga', 'o fakataumu'a ke fakakau 'a hono faka'ai'ai mo fakafaingofua'i ange 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he tefito'i fatongia 'a e Pangikē Pule'. Ko e lao ko 'eni' 'oku lolotonga fakatatali ke fakamo'oni Huafa 'a e Tama Tu'i'.
- Fakamālohi'i ange 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule' ke malava ke fakahoko ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'o kau ki ai 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene ngaahi Nouti' ke fakasi'isi'i'aki 'a e lahi 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (open market operation), tokoni'i 'a e fiema'u pa'anga fakapatiseti 'a e Pule'anga' pea mo ngāue'aki 'a e hulu 'i he to e fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki' (Reserve Revaluation Account), 'o kapau 'e tali 'e he Poate 'a e Pangikē Pule'.
- Hokohoko atu 'a hono faka'ai'ai ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ke tokoni'i 'a e fakalalakaka faka'ekonōmika 'a e fonua'. 'Oku kau ki heni 'a hono fa'u ha ngaahi fokotu'utu'u ke fakafaingofua'i'aki 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'e he kakai 'o e fonua', 'i ha tu'unga 'oku fe'unga mo ma'ama'a ange pea pehē foki ki he tokanga makehe ke faka'ai'ai e ngaahi pisinisi iiki' (Micro, Small to Medium Enterprises) ke nau faka'aonga'i e ngaahi sēvesi fakapa'anga', 'a ia 'e tokoni ia ki he langa hake 'o e ngaahi pisinisi iiki ko 'eni'.
- Fakalelei'i e ngaahi tohi tu'utu'uni (Prudential Statements) 'e 6 'o fakataumu'a ki hono fakahoko 'o e ngaahi liliu ki he Lao 'o e ngaahi pangikē 'i he 2014, 'a ia ko e ngaahi tohi tu'utu'uni fakakātoa 'e 12. Na'e makatu'unga 'a e liliu ko 'eni' ko e feinga ke fakatatau 'a e ngaahi tohi tu'utu'uni' ki he ngaahi founa ngāue fakatu'apule'anga' pea mo to e fakalalakaka 'a e founa hono malu'i 'o e kau kasitomā. 'Oku kau heni 'a hono liliu faka-Tonga 'a e ngaahi aleapau 'o e nō pea mo to e fakamatala'i ke mahino ange 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ki he nō.

- Fa'u e ngaahi tu'utu'uni ki he kautaha 'oku ne t'ānaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi nō (credit bureau), ke malava 'e he Pangikē Pule' 'i hono mafai 'i he kongā 59A 'o e Lao 'a e Pangikē Pule 'a Tonga' 'o pule'i eni. Ko hono fakahoko 'eni ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e kautaha 'oku ne t'ānaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi nō 'i he ngaahi tu'utu'uni ko 'eni' pea mo malava ke ngāue'aki mo 'i ai ha 'ofisi 'a e kautaha' ni 'i Tonga' ni. 'I he'ene pehē, 'oku fiema'u ai 'e he Pangikē Pule' ke fakapapau'i 'e malava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue ko 'eni', 'aki 'a hono siofi e ngaahi 'ātakai' ke lava ke to e faka'ai'ai e ngaahi pangikē kenau tuku atu e ngaahi nō ke to e lahi ange 'i ha founga 'oku fakapotopoto mo malu pē.

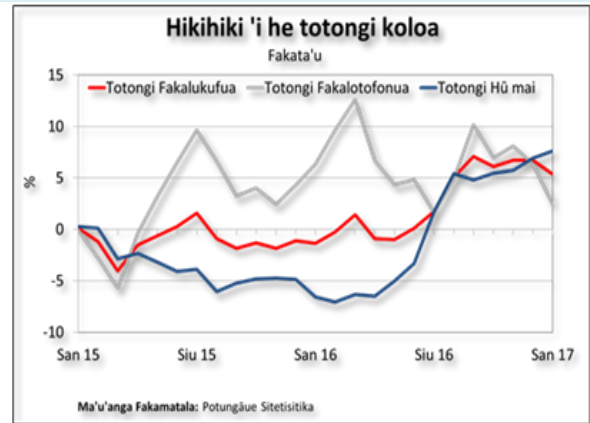
Fakatatau ki he fiema'u 'a e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga', 'e hokohoko atu ai pē 'a hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene fakamatala ki he Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga' fakamāhina 'e ono. 'Oku to e tuku atu foki 'e he Pangikē Pule' mo e ngaahi lipooti fakakuata (quarterly bulletin), lipooti fakamāhina 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua 'a e fonua' pea mo e ngaahi lipooti fakamāhina kehekehe pē 'o fekau'aki mo e ngaahi me'afua faka'ekonōmika'.

OLA 'O E FOKOTU'UTU'U NGĀUE FAKAPA'ANGA

Hikihiki 'o e Totongi Koloa'

Na'e 'i he tu'unga ma'ulalo pē 'a e hikihiki 'o e totongi koloa' 'i he ta'u fakapa'anga 2015/16. Kaekehe, 'i hono poupoua ko ia 'o e to'onga mo'ui lelei' na'e fakatonutonu ai 'a e tute kasitomu' mo e tukuhau 'ekisia' 'o kamata ngāue'aki 'i Siulai 2016. Na'e talu 'a hono fakahū mai 'a e ngaahi totongi tukuhau mo e tute fo'ou ko 'eni' mo e ma'olunga ange 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'i he kamata 'a e ta'u fakapa'anga 2016/17. 'I Siulai 2016, ko e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' na'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 1.6 'o fakalaka ia 'i he hiki pēseti 'e 1.4 'i Ma'asi 'o e ta'u tatau pē. 'I 'Aokosi 2016, na'e hiki ma'olunga 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'aki 'a e pēseti 'e 5.1, 'a ia ko e pēseti 'e 3.1 'i loto ai ko e hikihiki 'i he totongi koloa hū mai mei muli'. Na'e hoko atu pē 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' ki he to'onga 'o e ngaahi māhina 'o e 2016, pea na'e hiki ma'olunga taha 'i Sepitema 2016 'aki 'a e pēseti 'e 7.0. Ko e toki a'u eni 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' ki he pēseti ma'olunga ko'eni' talu mei Mē 2011, 'a ia na'e hiki hake ai 'aki 'a e pēseti 'e 9.7.

A-FAKATĀTĀ 6-11: HIKIHIKI 'O E TOTONGI KOLOA

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika mo e NRBT

'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sanuali 2017, na'e hiki pēseti 'e 5.4 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa'. Na'e fakatefito 'eni mei he hiki pēseti 'e 7.7 'i he ngaahi totongi 'o e koloa hū mai mei muli'. Ko e tokoni lahi taha ki he ma'olunga 'a e ngaahi totongi 'o e koloa hū mai mei muli' ko e totongi 'o e kakano' i manu', 'a ia ne hiki 'aki 'a e pēseti 'e 18.3. Na'e hoko atu ki ai 'a e hiki pēseti 'e 16.6 'i he totongi 'o e tapaka hū mai mei muli'. Na'e hiki fakata'u taki pēseti 'e 27.3 mo e 19.1 'a e totongi 'o e kakano' i sipi' mo e kongokonga kakano' i moa', ka e hiki pēseti 'e 19.8 'a e totongi 'o e sikaleti Windfield blue. 'Oku fakahaa' i mai 'e he hikihiki 'o e ngaahi koloa ko 'eni' 'a e uesia 'e he ngaahi liliu kihe tute kasitomu' mo e tukuhau 'ekisia' 'a ia ne kamata ngāue'aki 'i Siulai 2016. 'Ikai ko ia pē, ka na'e hiki mo e totongi lolo' 'aki 'a e pēseti 'e 9.4 'a ia na'e hā ia 'i he hiki pēseti 9.6 'a e penisini' ka e hiki pēseti 'e 11.8 'a e tisolō'. Na'e to e kau foki mo e totongi 'o e ngaahi me'akai kehe pē 'i he hiki fakata'u', 'o hangē ko e me'akai muli ki he kai pongipongi', koloa mei he fale mā, pea pehē ki he suka. Ko e totongi ko ia ki he ngaahi ngāue mo e koloa faka'api' ne hiki fakata'u 'aki 'a e pēseti 'e 5.4 ka e hiki fakata'u 'aki 'a e pēseti 'e 2.7 'i he totongi ki he koloa 'oku ngāue'aki ki he tauhi mo e monomono 'o e 'api nofo'anga'. Kaekehe, na'e to'o 'a e tukuhau 'ekisia' pea mo e tute kasitomu ki he koloa fua' i' akau hū mai mei muli' pea ne malava ai ke holo fakata'u hono totongi' 'aki 'a e pēseti 'e 6.5. Ko e holo ko 'eni' na'e si'isi' i ia 'o fakahoa ki he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa me'akai 'oku hū mai mei muli'.

Na'e hiki pēseti 'e 2.4 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa fakalotofonua'. Tupu mei he nounou 'a e lahi 'o e kava-Tonga', na'e hiki fakata'u ai hono totongi' 'aki 'a e pēseti 'e 167.8, pea ko e koloa taautaha 'eni ne tokoni lahi taha ki he hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa fakalotofonua'. Na'e hoko atu ki ai 'a e hiki 'i he totongi 'o e koloa me'akai fakalotofonua' tupu mei he kehekehe 'o e ngaahi to'ukai'. Na'e kau atu mo e kava mālohi fakalotofonua' 'i he hikihiki hono totongi fakata'u'.

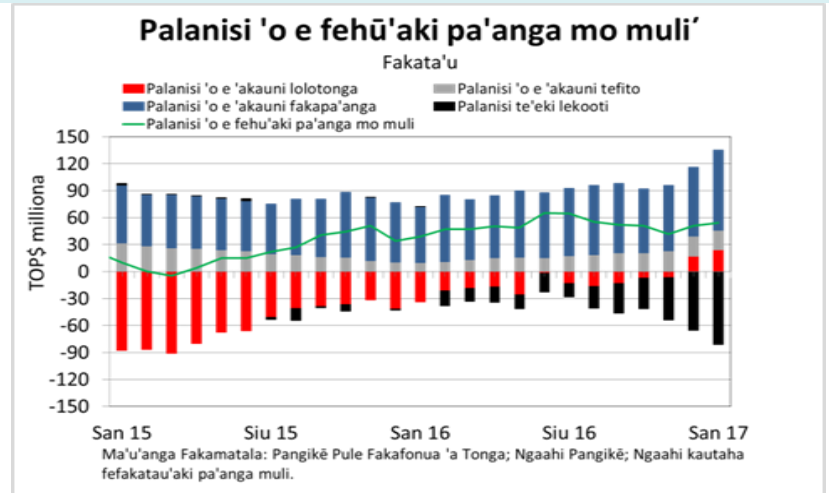
'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' 'e ma'ulalo 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' (inflation reference rate) 'i he pēseti 'e 5 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. Ka neongo ia', 'e malava ke uesia 'a e fakafuofua ko'eni' 'e he fe'unu'aki 'i he totongi 'o e lolo' mo e ngaahi koloa', pea mo e ngaahi 'uhinga kehe pē.

Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli

Ko e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakafuofua fekau'aki mo e palanisi 'o e fehū'aki pa'anga mo muli' 'oku fakatefito ia 'i he lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga muli na'e tānaki mai 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' mei he ngaahi pangikē fakakomēsiale' mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli'

Ko e palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga muli' ki he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sanuali 2017', na'e fe'unga ia mo e hulu pa'anga 'e \$54.6 miliona, 'a ia na'a ne fakatupu ai 'a e kake 'i he pa'anga talifaki 'i muli' ki he \$54.5 miliona 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2017. 'Oku fe'unga 'eni mo e māhina 'e 7.2 'o e koloa hū mai mei muli'. 'Oku fakafehoanaki 'eni mo e tupu pa'anga 'e \$39.1 miliona 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'. Ko e lahi ange 'a e hulu 'i he palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga muli', na'e fakatefito ia 'i he kake 'a e 'akauni lolotonga', hili ia 'ene fe'amokaki 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e to e kake mo e ngaahi 'akauni tefito pea mo e ngaahi 'akauni fakapa'anga 'i hono fakafehoanaki ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'

A-FAKATĀTĀ 6-12: PALANISI 'O E FEHŪ'AKI PA'ANGA MO MULI

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli, NRBT

'Akauni Lolotonga

Na'e kamata hono lekooti e hulu 'i he palanisi 'o e 'akauni lolotonga' 'i he faka'osinga 'o e ta'u ki Tīsema 2016 pea mo Sanuali 2017. Ko e fuofua taimi eni talu mei 'Epeleli 2005. Na'e makatu'unga eni mei he lahi 'aupito 'a e pa'anga hū mai', tautefito ki he hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni faka'ofisiale ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki langa fakalakalaka 'oku lolotonga fakahoko' pea mo e talafi pa'anga taautaha mei muli'.

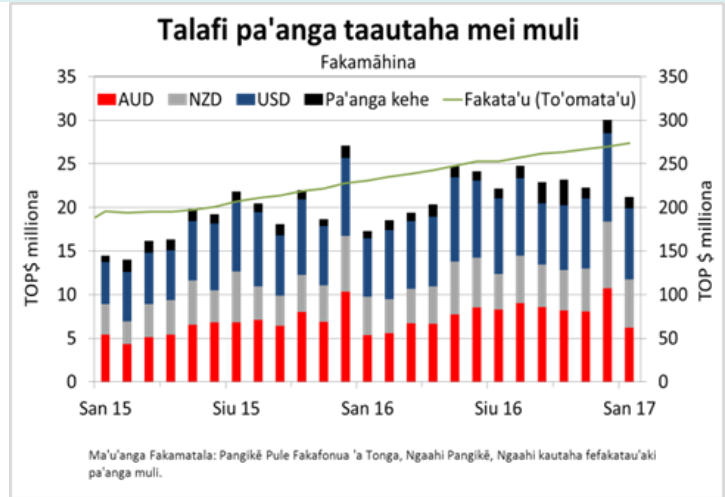
'I Sanuali 2017, na'e lekooti ai ha hulu fe'unga mo e \$23.8 miliona 'i he palanisi 'o e 'akauni lolotonga' 'o fakahoa 'eni ki he mole fe'unga mo e \$33.5 miliona 'i he taimi tatau 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e makatu'unga e hulu ko 'eni' mei he hiki lahi 'i he pa'anga hū mai' 'aki 'a e pa'anga 'e \$84.6 miliona. Ko e ngaahi pa'anga hū mai faka'ofisiale', fakataautaha' mo e pa'anga hū mai 'a e ngaahi kautaha 'ikai ke tupu' na'e hiki 'i he ta'u', 'a ia 'oku fakahā mahino mai ai 'a e to e lahi ange 'a e pa'anga tokoni ki he Pule'anga' pea mo e ngaahi talafi pa'anga taautaha'. Na'e to e hiki hake foki mo e palanisi 'o e pa'anga mei he ngaahi ngāue' 'aki 'a e pa'anga 'e \$4.9 miliona, 'o makatu'unga 'eni mei he hiki pēseti 'e 23.7 'i he pa'anga hū mai mei he kau folau'eva'. Ko e hiki ko ia 'a e pa'anga hū mai mei he kau folau'eva', na'e makatu'unga ia mei he lahi 'a e ngaahi katoanga na'e fakahoko 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'o kau ai 'a e ta'u 90 'o e Kuini Fehuhu', ngaahi katoanga fakamanatu 'a e ngaahi ako' mo e ngaahi siasi' pea pehee ki he ngaahi katoanga fakatahataha

pē 'a e ngaahi famili'. Ko e palanisi leva 'o e fefakatau'aki koloa' mo e pa'anga hū mai mei he ma'u ngāue 'i muli', na'e holo ia 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e holo ko ia 'a e ngaahi pa'anga hū mai mei he ma'u ngāue 'i muli', na'e makatu'unga pē ia 'i he lahi ange 'a e ngaahi totongi nō 'a e Pule'anga'. Ko e ma'olunga ange 'a e hū koloa mai mei muli' 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e longomo'ui 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' 'a ia 'oku ne fakatupunga ai 'a e ma'ulalo ange 'a e palanisi 'o e fefakatau'aki koloa

Talafi Pa'anga Taautaha mei Muli

'I he māhina 'e hongofulu mā ua 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e a'u ai 'a e talafi pa'anga taautaha mei muli' ki ha tu'unga ma'olunga 'aupito ko e \$273.8 miliona. 'I he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e tupu pēseti 'e 18.6 eni 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo'osi' pea na'e 'avalisi fakamāhina ki he \$22.8 milliona. Fakafuofua ko e pēseti 'e 89 'o e talafi pa'anga ko 'eni' 'oku fakafou mai ia 'i he Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli', 'a ia ko e tupu 'eni mei he pēseti 'e 86 'i he ta'u kuo'osi. Ko e lahi ange e ngaahi va'a 'o e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' 'i he ngaahi tukui kolo', na'e tokoni ia ki hono fakafaingofua' 'i 'a hono ngāue'aki 'e he kau kasitomā' 'a 'enau sēvesi. Na'e tupu kotoa e talafi pa'anga mai

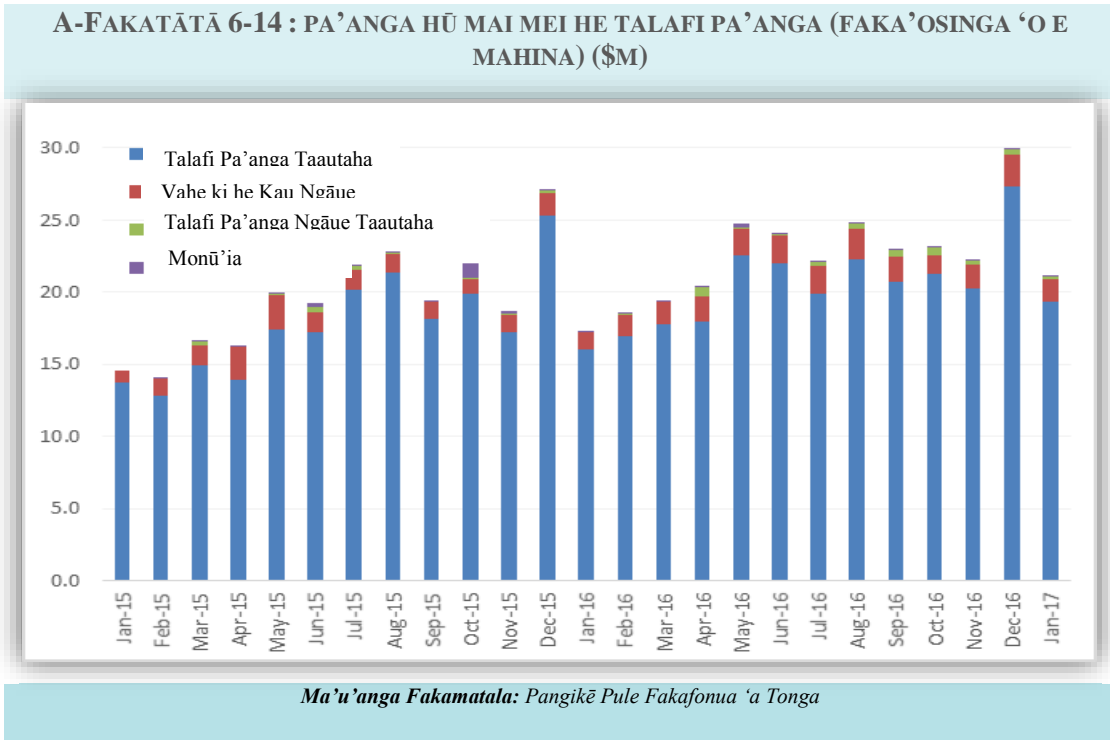
A-FAKATĀTĀ 6-13: TALAFI PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē, NRBT

'i he ngaahi pa'anga muli' 'i he ta'u, 'a ia ne tu'ukimu'a ai e pa'anga 'Aositelēlia 'aki e \$15.0 miliona (19%), hoko ki ai 'a e pa'anga 'Amelika' ne tupu 'aki e \$14.3 miliona (17%), pea pehē ki he pa'anga Nu'usila na'e tupu 'aki e \$9.7 miliona (19%). Ko e tupu 'o e kakai 'oku nau kau ki he poloakalama ngāue fakataimi 'i muli,'a ia 'oku 'iloa ko e ngāue toli fua' 'i' akaú (RSE) 'oku tokoni ia ki he ma'olunga ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli. Na'e fe'unga 'a e talafi pa'anga taautaha mei muli' mo e pēseti 'e 37 'o e fakakātoa e pa'anga hū mai mei muli' 'o fakahoa ki he pēseti 'e 41 'i he ta'u kuo'osi'.

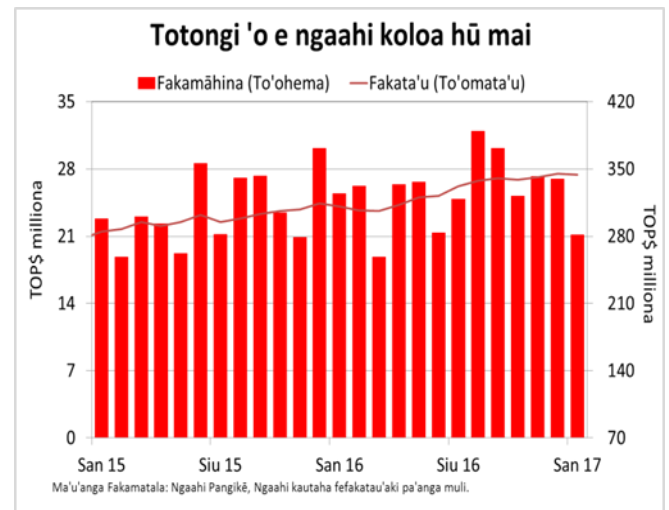
'Oku fakafuofua 'e kei 'i he tu'unga ma'olunga pē 'a e lī pa'anga taautaha mei muli' 'i he ta'u ka khoko mai', tupu mei he ngaahi kātōanga lalahi 'oku teuaki ki he 2017, 'o kau ki ai e ngaahi kātōanga fakamanatu 'o e ngaahi 'apiako ('Apiako Ma'olunga 'o Tonga, Kolisi Mailefihī mo Siu'ilikutapu) ka e pehē foki ki he ngaahi konifelenisi fakata'u 'a e ngaahi siasi' mo e ngaahi kātōanga kehe pē 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Koloa Hū Mai

Ko e fakakātoa 'a e totongi 'o e koloa hū mai mei Tu'apule'anga ki he ta'u 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$344.1 miliona. Ko e kake 'aki eni e pēseti 'e 10.7 (\$33.2 miliona) 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo 'osi'. Ko e mālohi ange ko ia 'a e pa'anga 'Aositelelia' mo e pa'anga Nu'usila' 'i he pa'anga Tonga', na'e tokoni ia ki he kake fakata'u ko 'eni. Na'e kake foki 'a e ngaahi kalasi lalahi 'o e koloa hū mai' tuku kehe ange 'a hono hū mai e lolo' mo e ngaahi koloa kehe pē, 'a ia 'oku hā heni e ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika fakalotofonua'. Na'e hoko e ngaahi katoanga lalahi 'i he lolotonga 'o e ta'u' ke to e lahi ange ai 'a e fiema'u ke hū mai e ngaahi koloa'. Ko e fakalalaka ange ko ia 'a e tupu 'i he sekitoa tufaki koloa' na'e tokoni ia ki he tupu 'i he ngaahi totongi 'o hono hū mai 'o e koloa fefakatau'aki fakalukufua' mo e fakamovetevete' 'aki 'a e pēseti 'e 24.1, 'a ia 'oku felāve'i eni mo e hiki pēseti 'e 9.7 'i he lēsisita 'o e ngaahi koniteina'. 'I he taimi tatau, na'e tupu pēseti 'e 35.4 'a e ngaahi nō langa fale' 'a ia 'oku ne poupou'i ai 'a e hiki pēseti 'e 81.0 'a hono hū mai 'o e ngaahi naunau langa fale'. Na'e to e poupou foki mo hono to'o 'a e totongi tute 'i he ngaahi naunau langa fale' ki he ma'olunga ange 'a hono hū mai 'o e ngaahi koloa langa fale'. Ko e holo pēseti 'e 8.9 ko ia 'o e totongi 'o e lolo' ki he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e makatu'unga ia mei he holo pēseti 'e 24.4 'o e totongi hono hū mai 'o e lolo'. Ko e holo ko ia 'a e totongi 'o e lolo' na'e tokoni ia ki he to e lahi ange 'a e

A-FAKATĀTĀ 6-15: TOTONGI 'O E NGAACHI KOLOA HŪ MAI

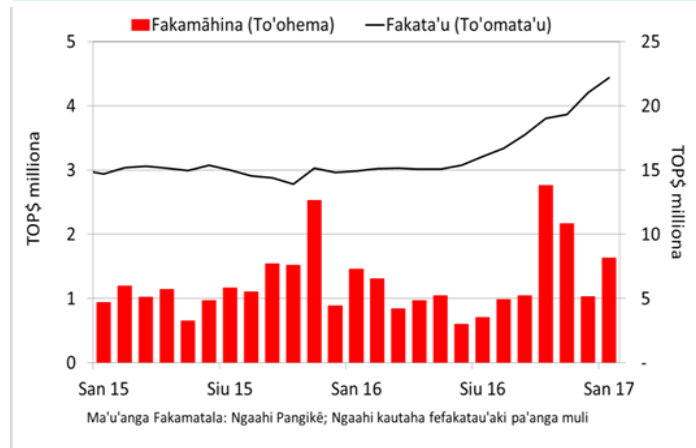
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē, Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli, NRBT

ngaahi fiema'u me'alele'. Na'e hiki pēseti 'e 74.6 'a e totongi hono hū mai 'o e ngaahi me'alele' 'a ia 'oku fenēpasi 'eni mo e hiki pēseti 'e 28.8 'i he lēsisita 'o e ngaahi me'alele' 'i he ta'u'.

Koloa Hū Atu

'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sanuali 2017', na'e kake 'a e pa'anga hū mai mei he ngaahi koloa hū atu ki muli' 'aki 'a e pēseti 'e 48.5, Na'e makatu'unga 'eni mei he kake 'a e pa'anga hū mai mei hono hū atu 'o e ngoue' 'aki 'a e \$5.1 miliona pea mo e ngaahi koloa mei 'oseni' 'aki 'a e \$2.1 miliona. Ko e lahi 'i he pa'anga hū mai mei hono hū atu 'o e ngoue', na'e makatu'unga ia mei he to e lahi ange hono hū atu 'o e ngoue hina', 'o fe'unga mo e toni 'e 359.4 'i hono fakahoa ki he taimi tatau 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e kaunga lelei 'a e si'isi'i ange 'a e la'ala'ā ki he to e lelei ange 'a e pa'anga hū mai mei he ngaahi koloa hū atu ki muli'.

A-FAKATĀTĀ 6-16: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE KOLOA UTA KI TU'APULE'ANGA

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē, Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli, NRBT

'Akauni Tefito

'I he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017', na'e fe'unga 'a e hulu 'i he palanisi 'i he 'akauni tefito' 'mo e pa'anga 'e \$21.6 miliona, 'a ia ko e lahi 'aki eni e pa'anga 'e \$11.7 miliona mei he ta'u kuo 'osi'. Na'e makatu'unga 'eni 'i he lahi ange 'a e hū mai 'o e pa'anga tefito fakataautaha', tautautefito ki he ngaahi tokoni pa'anga ke 'inivesi 'i ha ngaahi poloseki pē ko e fakataumu'a ki ha fakatau 'o ha ngaahi misini pē me'angāue. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi kautaha taautaha 'oku nau langa 'a e 'Ofisi Fakapule'anga' pea mo hono fakalelei'i 'a e uafu Fāua. Na'e tokoni 'a e holo 'i he 'inivesi 'a e ngaahi kautaha fakalotofonua' 'i he ngaahi koloa mo e nagaahi 'inasi 'a e ngaahi kautaha muli', ki hono holoki hifo ai 'a e fakakātoa 'o e ngaahi totongi tefito' mei he \$5.7 miliona 'i he ta'u kuo 'osi' ki he \$2.8 miliona 'i he ta'u' ni

'Akauni Fakapa'anga

Ko e palanisi 'o e 'akauni fakapa'anga' ki he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017', na'e fe'unga ia mo e hulu pa'anga 'e \$90.0 miliona, 'o fakahoa ia ki he hulu pa'anga 'e \$62.1 miliona 'i he ta'u kuo hili'. Ko e hulu lahi ko 'eni' makatu'unga ia mei he to e lahi ange 'a e pa'anga hū mai 'i he ngaahi fehū'aki fakapangikē.

Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli

'I Sanuali 2017, na'e a'u ai 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' ki ha tu'unga ma'olunga fo'ou ko e pa'anga 'e \$380.8 miliona. 'Oku fe'unga eni ke ne feau 'a e māhina 'e 7.2 'o e koloa hū mai', 'a ia 'oku ma'olunga ange eni 'i he tu'unga fakafiemālie ki he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'. 'Oku fakafuofua 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e to e lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli' mo e pa'anga hū mai mei he ngaahi koloa hū atu ki Tu'apule'anga' pea pehee ki hano ma'u mai 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga' mei hono ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule' 'e tupu 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' ki he \$371.5 miliona 'i Sune 2018, 'o ma'olunga ange eni ia 'i he fakafuofua 'a e timi 'a'ahi 'Atikolo 4 'a e kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, 'e a'u ki he \$363.3 miliona. 'E ala uesia 'a e fakafuofua ko 'eni' 'o kapau 'e 'i ai ha toloi 'i hono ma'u mai 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga'. 'Oku to e 'i ai mo e ngaahi me'a te ne ala uesia 'a e fakafuofua ki he tu'unga 'e

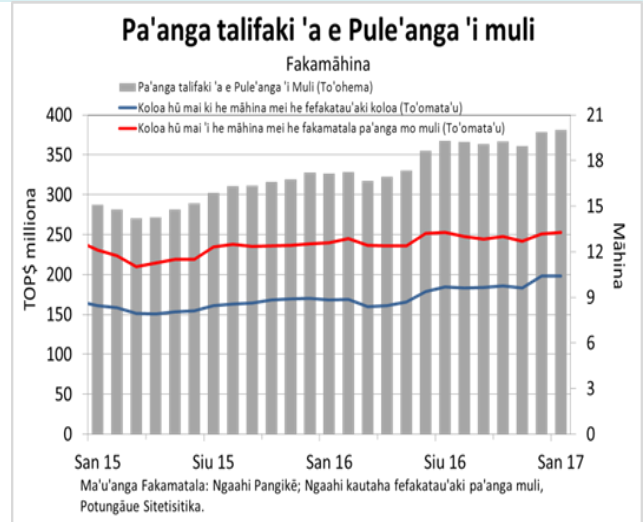
'i ai 'a e pa'anga talifaki' 'o kau ki ai 'a e teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki' pea pehee foki ki he teuteu atu ki hono tā fakafoki 'a e sino'i pa'nga nō ki he Pangikē Fefakatau'aki 'a Siaina' 'i he 2018/19.

'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e Lao mo e ngaahi tu'utu'uni ki he fakafetongi pa'anga mo muli'. Ko e taha e ngaahi taumu'a 'o e fakalelei' ni, ko hono fakapapau'i 'oku lava 'e he Pangikē Pule' 'o muimui'i e pa'anga kotoa pē 'oku totonu ke fakafoki mai ki Tonga' ni mei he ngaahi fonua muli'. 'Oku kau ki heni 'a hono fakafoki mai ki Tonga ni 'a e pa'anga mei hono hū atu 'o e ngaahi koloa ki muli' mo e ngaahi ngāue 'o hangē ko e ngaahi ngāue fakatakimamata' 'a ia na'e fakahoko 'i Tonga ni. 'E tokoni 'eni ki hono fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'a hono fatongia', 'a ia ko hono tokangaekina mo hono malu'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli.

Fakafetongi Pa'anga Muli

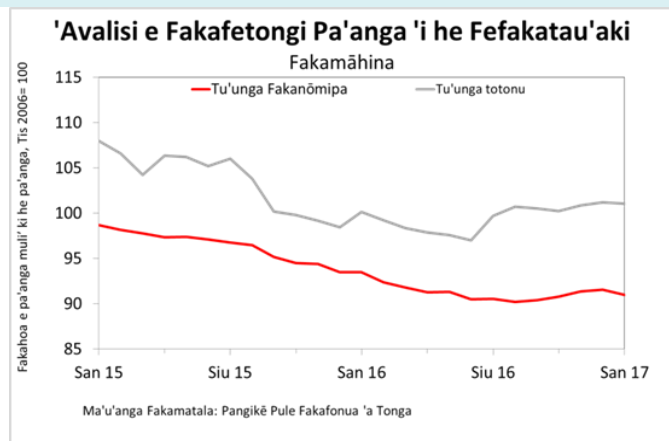
Na'e kake 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'aki 'a e pēseti 'e 0.9 ka e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' fakahoa ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'aki 'a e pēseti 'e 2.7, 'i he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017. Ko e kake ko 'eni 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e ma'olunga ange 'a e hikihiki fakata'u 'i he tu'unga 'o e totongi koloa 'i Tonga ni, 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki', 'a ia 'oku ngalingali te ne uesia ai 'a e fe'au'auhi fakavaha'apule'anga 'a e kakai Tonga 'oku nau hū atu 'a e ngaahi koloa' pea mo e ngaahi ngāue. Ko e holo ko ia 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' ki he ta'u', fakahoa ki he ngaahi pa'anga 'oku tau fefakatau'aki mo ia' 'oku ne fakatupunga ai 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' fakahoa ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia' (NEER). Na'e fai foki hono tokangaekina 'a e fakafetongi 'o e pa'anga muli' ko e uhi' ke ne poupou'i 'a hono tauhi 'o e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'i ha tu'unga 'oku fakafiemālie, pea 'i he taimi tatau ke ne tokoni ki hono tauhi 'o e mahu'inga 'o e pa'anga hū mai mei hono uta atu 'o e ngaahi koloa ki Tu'apule'anga' mo e tafa'aki fakatakimamata', pea mo e talafi pa'anga taautaha mei muli', 'i ha tu'unga fakafiemālie 'a ia 'e kau lelei eni ki he tupu faka'ekonōmika fakalūkufua 'a e fonua'.

A-FAKATĀTĀ 6-17: PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

A-FAKATĀTĀ 6-18: 'AVALISI FAKAFETONGI PA'ANGA HE FEFAKATAU'AKI

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

Ngaahi Nō kuo Tuku atu 'e he Ngaahi Pangikē

Na'e tupu 'aki 'a e \$53.4 miliona (16.2%) 'a e fakakātoa 'o e ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē ki he \$382.2 miliona 'i he ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017. Na'e makatu'unga 'eni mei he 'alu hake 'a e ngaahi nō ki he tafa'aki taautaha' pea pehē mo e tupu 'a e ngaahi nō fakapisinisi 'i he ta'u.

Na'e kake kotoa e nō ki he ngaahi tafa'aki lalahi 'o e nō taautahā 'o tautautefito ki he nō fale' mo e ngaahi nō taautahā. 'Oku hā mei heni 'a e ngaahi faka'ilonga lelei ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue 'i he sekitoa langá pea ho'ata mai 'a e to e lahi ange 'a e ngaahi fiema'u fakatautaha' pea fakafiemalie pē 'enau tu'unga fakapa'anga' ki hono tā fakafoki 'o 'enau ngaahi nō, 'i he tupu hake 'a e ngaahi nō taautahā, 'a ia 'oku tokoni 'eni ki he tupulaki 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'a e Fonua'.

A- TĒPILE 6-6: PALANISI 'O E NŌ

	Tu'unga 'i				San 15 TOPm	Liliu:		Vahevahe 'o e nō %
	San 17 TOPm	Tis 16 TOPm	Nov 16 TOPm	'Oka 16 TOPm		Mahina 'e l %	Ta'u 'e l %	
Fakakātoa 'o e ngaahi nō 'i he pangikē	382.2	381.6	377.5	368.2	328.9	0.2	16.2	100.0
Nō Taautaha	214.8	212.5	209.4	203.8	172.0	1.1	24.9	56.2
Nō Fakapisinisi *	166.3	167.8	166.8	163.1	155.5	-0.9	6.9	43.5
Nō Kehe	1.1	1.3	1.2	1.3	1.3	-12.7	-11.8	0.3
Fakakātoa 'o e ngaahi nō 'i he pangikē mo e ngaahi nō kehe	516.3	515.7	510.9	498.1	448.3	0.1	15.2	100.0
Nō Taautaha	295.9	293.5	289.8	280.7	237.8	0.8	24.4	57.3
Nō Fakapisinisi *	219.4	220.9	219.9	216.2	209.3	-0.7	4.8	42.5
Nō Kehe	1.1	1.3	1.2	1.3	1.3	-12.7	-11.8	0.3
Ngaahi nō fo'ou 'i he ngaahi pangikē	15.1	23.8	22.3	13.1	10.8	-36.3	39.9	N/A
Ngaahi nō fo'ou te'eki ke toho 'i he ngaahi pangikē	20.7	17.9	14.0	13.3	21.1	15.4	-2.0	N/A
Ngaahi totongi nō fakaangaanga	11.7	15.8	12.3	8.9	6.7	-25.6	74.5	N/A

* Na'e liliu 'a e founa hono fika'i 'o e ngaahi fika ni 'i 'Aokosi 2014, 'o tupu mei ai 'a e liliu kotoa 'a e ngaahi fika.
Ma'u'anga Fakamatala: SPBD; RFB; Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua; Ngaahi Pangikē

Ma'u'anga Fakamatala: SPBD, RFB, MOFNP mo e Ngaahi Pangikē

Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga

Na'e to e tupu foki mo e ngaahi nō ki he tafa'aki fakapisinisi 'i he ta'u', makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e ngaahi nō kuo tuku atu ki he sekitoa ngaahi ngāue fa'u koloa', takimamatá, tafa'aki ngoué, pea pehē ki he ngaahi ngāue langá. Na'e tokoni foki mo e holo 'i he 'avalisi 'o e totongi tupu 'i he polokalama nō 'a e Pule'anga' ki he to e lahi ange 'a e ngaahi ngāue 'i he ngaahi tafa'aki' ni. Ko e pēseti 'e 2.5 'o e fakakātoa 'o e ngaahi nō na'e fakapa'anga ia mei he polokalama nō ko 'eni', 'a ia 'oku fe'unga 'a e fakakātoa 'a e ngaahi nō kuo 'osi tuku atu' mo e \$9.5 miliona 'i he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Sanuali 2017. Ko e tupu 'eni mei he \$4.4 miliona 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2016.

Ngaahi Totongi Tupu

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule' 'e kake 'a e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē mei he pēseti 'e 11 ki he pēseti 'e 15 'i he 2016/17, 'o ma'olunga ange ia 'i he fakafuofua 'a e timi 'a'ahi 'Atikolo 4 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'a ia na'e pēseti 'e 10.8 ki he 2016/17. 'Oku tokoni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pangikē Pule' fekau'aki mo hono faka'ai'ai 'o e ngaahi nō ki he fakafuofua 'e hokohoko ai pē 'a e tupu 'i he ngaahi nō pea mo e pa'anga fakalūkufua 'a e pule'anga'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni' 'oku kau ki ai hono fokotu'u ha ngaahi fakangatangata (minimum) ki he lahi 'o e ngaahi nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio) pea

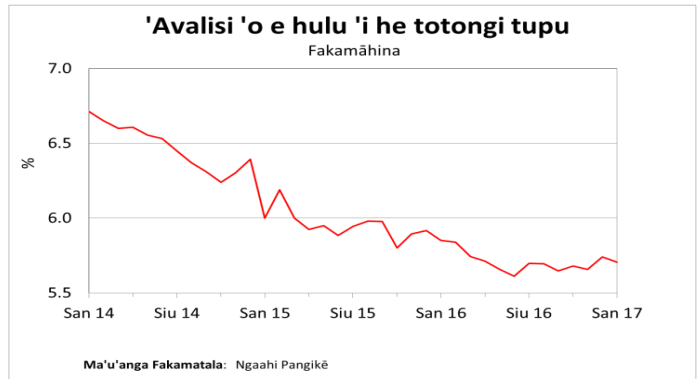
mo hono fakafaingofua 'i 'a hono ngāue 'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. Ka 'i he taimi tatau pē, 'oku mahu'inga 'a e liliu 'i he fa'unga ngāue 'i he ngaahi sekitoa' kae'uma'ā 'a e ngaahi fakafaingata'a'ia kehekehe pe ki he nō, 'o hangē ko hono fakalelei 'i 'a e lao ki he founa pule 'i 'o e kelekele' (land administrative system) pea mo e mo'ua hulu 'oku 'ikai ke lava 'o totongi' (bankruptcy) ko e'uhi' ke tupu pea fakapotopoto ange 'a e founa nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē.

Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua

Na'e 'alu hake 'a e palanisi 'o e pa'anga fakalukufua kuo tuku atu (broad money) 'i he ta'u 'o ngata ki Sanuali 2017, 'aki 'a e \$64.6 miliona (14.4%) ki he lekooti fo'ou ko e \$512.0 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei ha tupu 'i he hulu 'o e koloa muli' (net foreign assets) 'aki 'a e \$82.1 miliona (25.3%) tupu mei he lahi ange 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' (foreign reserves). Na'e lahi ange 'a e tupu 'i he hulu 'o e koloa muli' 'i hono fakahoa ki he holo 'i he koloa fakalotofonua' (net domestic assets) 'a ia na'e holo 'aki 'a e \$17.8 miliona (14.5%) makatu'unga mei he holo hifo 'a e ngaahi koloa kehe 'o hā mahino ai 'a e kakato hono ngāue'aki 'e he ngaahi pangikē 'a 'enau kulētiti tukuhau (tax credits). 'Oku fakafuofua 'e kake 'a e pa'anga fakalukufua kuo tuku atu' (broad money) 'aki 'a e pēseti 'e 14 'i Sune 2017, ko e kake ia mei he fakafuofua fakamuimui' 'a ia na'e fakafuofua 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 10. 'Oku tokoni ki he fakafuofua ko eni 'a e lahi ange 'o e ngaahi nō mo e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli'. 'Oku ma'olunga ange eni 'i he fakafuofua 'a e timi 'Atikolo 4 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF Article IV) 'e tupu pēseti 'e 9 'i Sune 2017.

Na'e 'alu hake 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (liquidity) 'aki 'a e pēseti 'e 9.4, makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikē ki he Pangikē Pule'. 'Oku kei lahi 'aupito pē 'a e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (excess liquidity) 'o hā mahino eni 'i he holo 'a e pēseti 'o e ngaahi nō 'i hono fakahoa ki he lahi 'o e ngaahi fakahū pa'angá (loan/deposit ratio) ki he pēseti 'e 72.4 'i Sanuali 2017 mei he pēseti 'e 73.9 'i Sanuali 2016. 'Oku kei ma'ulalo pē 'eni 'i he tu'unga ma'ulalo taha kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule' 'i Siulai 2016 ke a'usia 'e he ngaahi pangikē 'i Sune 2017, 'a ia ko e pēseti 'e 80. Neongo pē 'a e tupu mālohi 'a e nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē, na'e lahi ange 'a e tupu e fakahū pa'anga' 'o fenāpasi ia mo e lahi ange 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli'. 'Oku hā mahino mei heni 'a e kei faingamālie ke to e fakalahi ange 'a e ngaahi nō kuo tuku 'e he ngaahi pangikē.

A-FAKATĀTĀ 6-19: 'AVALISI 'O E HULU 'I HE TOTONGI TUPU

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē
Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

A- TĒPILE 6-7: FAKATAHATAHA'I 'O E FAKAMATALA KI HE KOLOA MO E MO'UA 'A E NGAAHI KAUTAHA FAKAHŪ PA'ANGA

	Tu'unga 'i					Liliu:	
	San 17 \$TOPm	Tis 16 \$TOPm	Nov 16 \$TOPm	'Oka 15 \$TOPm	San 16 \$TOPm	Fakamāhina Tupu %	Fakata'u Tupu %
Pa'anga fakalukufua kuo tuku atu	512.0	512.2	493.6	501.2	447.5	-0.03	14.4
Pa'anga 'oku lolotonga ngāue'aki	50.1	59.9	50.0	48.9	47.8	-16.36	4.9
Fakahū pa'anga taimi nounou	199.6	193.6	185.7	190.6	173.9	3.07	14.8
Fakahū pa'anga ki he tohi pangikē mo e taimi tu'upau*	262.3	258.6	257.9	261.6	225.8	1.44	16.2
<i>tatau</i>							
Hulu 'o e koloa muli	407.1	390.5	366.8	375.0	324.9	4.2	25.3
<i>tanaki</i>							
Hulu 'o e koloa fakalotofonua	105.1	121.8	126.9	126.4	122.9	-13.7	-14.5
Fakakātoa 'o e ngaahi nō 'i he pangikē**	392.2	391.5	387.2	377.7	337.6	0.2	16.2
Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	42.2	43.2	43.0	41.7	45.1	-2.5	-6.6
Ngaahi Pisinisi Tautaha	333.9	332.0	327.9	320.6	275.8	0.5	21.0
Ngaahi Pisinisi Fakapa'anga Kehe	16.1	16.2	16.4	15.3	16.6	-0.6	-2.9
Me'akehe***	-287.1	-269.7	-260.3	-251.3	-214.7	6.4	33.7

* Fakakau 'a e ngaahi fika ki he koloa malu 'i 'o 'ikai ko e vahevahe 'o e ngāue.
 ** Kehe si'i mei he me'afua 'o e nō mei he ngaahi pangikē 'oku fakakau ki he tupu 'i he kaha'u.
 *** Lahi taha pē ki he 'akau ni tefito 'a e pangikē mo e pangikē pule mo e hulu 'i he pa'anga 'a e Pule'anga.
 Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

Ola 'a e Ngāue 'i he Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

'I he faka'osinga 'o e ta'u' ki Sanuali 2017, na'e tupu hake e ngaahi koloa fakakātoa 'a e ngaahi pangikē 'aki e 14.6% (\$96.5 miliona) ki he \$755.5 miliona. Na'e fakatefito 'eni mei he kake 'a e ngaahi nō fakakātoa 'aki 'a e 16.2% (\$53.4 miliona) pea mo e kake 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (Exchange Settlement Account) pea mo e pa'anga mohe oku feima'u mei he ngaahi Pangikē (Statutory Reserve Deposits) 'aki 'a e \$21.8 miliona pea pehē foki ki he ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi Pangikē 'i muli' 'aki 'a e \$25.7 miliona. 'I he lolotonga e ta'u', na'e tupu 'a e ngaahi mo'ua fakakātoa a e ngaahi pangikē 'aki e 17.8% (\$91.8 miliona) ki he \$606.4 miliona 'o makatu'unga 'eni mei'he kake 'i he fakahū pa'anga 'aki 'a e 18.7% (\$83.0 million).

Na'e kei hokohoko atu ai pē hono pukepuke 'e he ngaahi pangikē 'a e tu'unga lelei 'o 'enau tupu fakapa'anga', fakataha mo e tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai 'a 'enau pa'anga ngāue' mo e sino'i pa'anga tefito 'i he lolotonga 'a e ta'u' ki Sanuali 2017. Na'e 'alu hake 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē (Return on Assets) mei he 2.2% 'i Sanuali 2016 ki he 2.7% 'i Sanuali 2017. Na'e kake foki mo e tupu na'e ma'u mai mei'he ngaahi pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē (Return on Equity) 'aki 'a e 12.8% mei he 9.8% 'i Sanuali 2016. Na'e makatu'unga 'a e lelei 'a e tupu 'a e ngaahi Pangikē mei he si'isi'i ange 'a e ngaahi fakamole ki he fakalele o e ngaahi ngāue 'a e Pangikē lolotonga e ta'u'. Na'e tupu eni mei he si'isi'i 'ange 'a e fakamole ki he kau ngāue, holo 'o e mahu'inga e ngaahi koloa e pangike', fakamole ki he ngaahi ngāue 'a e pangike' 'oku fakahoko he ngaahi kautaha kehe', mo e fakamole 'oku 'oku totongi ki hono pule'i mo fakalele 'o e ngaahi pangikē mei honau ngaahi 'ulu'i 'ofisi 'i muli' (management fees).

Oku kei 'i he tu'unga malohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē aki 'e 34.1% 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2017, pea 'oku kei ma'olunga pē ia 'i he tu'unga ma'ulalo taha 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e 15%. Na'e ki'i holo 'a e pa'anga tefito' mei he 38.6% 'i Sanuali 2016, 'o makatu'unga eni mei he tupu 'a e nō 'o lahi ange ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia. Na'e holo e totonu 'o e totongi tupu'

(net interest margin) ki he 3.0% mei he 3.1% 'i Sanuali 2016 'o makatu'unga eni mei he maualo ange 'a e totongi tupu ki he nō pea vave ai e tupu 'a e nō fakafehoanaki ki he kake 'a e totongi tupu 'oku ma'u mei he ngaahi nō. 'I he ma'ulalo ange 'a e totonu 'o e totongi tupu' pea mo e 'avalisi fakakātoa 'o e totongi tupu', 'oku tui 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e ngaahi totongi tupu 'i he nō 'a e ngaahi pangikē 'o fakatatau pea mo e tu'unga 'oku 'iai nō 'i Tonga'.

Na'e hokohoko atu ai pē, 'a e fakalalakaka kimu'a 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangike', lolotonga e ta'u'. Na'e holo e fakakātoa 'o e ngaahi nō palopalema', 'aki 'a e 34.9% (\$9.1 miliona) ki he \$17 miliona lolotonga e ta'u' ki Sānuali 2017. Ko e fakakātoa 'o e ngaahi nō palopalema', 'oku fe'unga ia mo e 4.5% 'o e nō fakakātoa, 'o fakafehoanaki 'eni ki he 8% 'i he ta'u kuohili'. Ko e holo ko'eni 'i he ngaahi nō palopalema', na'e makatu'unga ia mei hono totongi 'osi e nō 'o e taha e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga', pehē foki ki he to e malava 'e he ngaahi kautaha keli'anga maka' mo e ngaahi nō fale' 'o tātā 'enau ngaahi nō ne 'osi palopalema', pea faka'osi 'aki hono malava 'e he ngaahi Pangikē' ke faka'ataa e ngaahi nō palopalema 'e ni'ihi. Na'e holo foki mo e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema', 'aki 'a e \$2.7 miliona ki he \$14.3 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei he fakalalakaka 'a e ngaahi nō na'e talifaki ki he tu'unga fakafiemālie', pea pēhē foki ki he ngaahi nō ne malava ke faka'ata' lolotonga 'a e ta'u'. Na'e tupu 'a e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema 'a e ngaahi pangikē na'e tu'u talifaki ki ha ngaahi nō palopalema' ki he 84.2% mei he 65% 'i he ta'u kuo'osi'. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa malu'i 'o e ngaahi nō palopalema' fakatatau ki he lipooti 'a e ngaahi pangike' na'e 'i he \$40.5 miliona 'o fakahoa 'eni ki he ngaahi nō palopalema', ko e \$16.9 miliona pē. 'Oku hā mahino heni 'a e tauhi 'e he ngaahi pangike' 'a e koloa fe'unga ke talifaki 'aki ha tō nounou 'i he ngaahi pa'anga talifaki kuo vahe'i ki he ngaahi nō palopalema'.

Oku kei hokohoko atu pē 'a hono fakafatongia 'aki 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ki hono tokanga'i mo fakalele 'a e founga fetongi mo fe've'aki pa'anga' 'i ha founga 'oku malu.

Tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē

'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono tokanga'i mo pule'i 'a e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē. Kuo 'osi tali 'e he Kapineti' 'a e ngaahi lao ki hono tokanga'i 'a e ngaahi Kautaha Nō Pa'anga' (Money Lenders), Kulētiti 'Junioni' (Credit Union), Ngaahi Kautaha Nō iiki' (Microfinance Institutions) mo e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli', (Foreign Exchange Dealers) pea 'oku kei fakatatali ke fakahū atu ki he Fale Alea 'o Tonga'. 'Oku lolotonga fa'u 'a e ngaahi lao kehe ki hono tokanga'i 'o e Sino'i Pa'anga Mālōlō (Retirement Funds), Ngaahi Kautaha Malu'i' (Insurance), Ngaahi Kautaha 'Inivesimeni' (Investment Firms) pea mo e Ngaahi Māketi Sino'i Pa'anga Tefito' (Capital Markets). 'Oku mahino'i 'e he Pangikē Pule 'oku 'i ai 'a e ngaahi hoha'a ki hono fusifusi a'u 'o e pule'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē, ko e 'uhi' 'oku nau lolotonga fakahoko ngāue ki he ni'ihi 'o e fonua' mo e komiuniti' 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e sēvesi 'a e ngaahi Pangikē. Ka neongo ia', 'oku faka'amu 'a e Pangikē Pule' ke me'a'i 'e he kau kasitoma' 'a e ngaahi palopalema 'e ala hoko tupu mei hono ngāue'aki 'a e ngaahi sēvesi 'a e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē, pea mo malu mo'enau ngaahi taumu'a fakapa'anga'. 'Oku kau heni 'a hono hilifaki atu 'e he ngaahi kautaha nō 'oku te'eki ke lesisita' 'a e totongi tupu ma'olunga ki he 'enau kau kasitoma'. 'Oku tui 'a e Pangikē Pule' ko hono tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Malu'i', Sino'i Pa'anga Mālōlō, mo e Ngaahi Kautaha Nō iiki', 'oku mahu'inga ia ki hono fakasi'isi'i ha ngaahi palopalema fakasisitemi e ala hoko 'i he kaha'u'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'a e Lao ki he Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli', ke fakamalohi'i 'a e ngaahi mafai 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ki hono pule'i e ngaahi kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' (authorised foreign exchange dealers). 'Oku lolotonga fai foki mo e ngāue ki hono fa'u 'a e Tohi Tu'utu'uni ki hono Malu'i 'o e kau Konisiuma 'oku nau ngāue'aki e ngaahi ngāue fakapa'anga', 'o fakatatau ki he kupu 59B (2) 'o e Lao Fakatonotonu ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia 'e tokoni ia ke kei fakafiemālie pē mo malu 'a e tafa'aki

fakapa'anga'. Lolotonga e tali ki hono fakapaasi e ngaahi lao 'oku hā atu 'i 'olunga', 'oku lolotonga lele foki mo e ngāue ki hono lēsisita mo tānaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha Pangikē 'oku nau lolotonga fakahoko ngāue 'i Tonga' ni.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e uesia 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'i Tonga' ni 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi pangikē lalahi ke tāpuni 'a e ngaahi 'akauni 'e ni'ihī 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli'. Na'e makatu'unga 'eni mei'he hoha'a 'o pehē 'e lahi 'a e ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i hano ngāue hala 'aki 'o e ngaahi kautaha'ni ki hono fe'ave'aki 'o e pa'anga ne ma'u 'i he founa kākā mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue fakataha 'a e Pangikē Pule' mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli' ke to e fakalelei'i 'enau ngaahi fakahoko ngāue' 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei'he founa ta'efakalao' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' ka e malava ke kei tauhi mo fakaava 'e he ngaahi pangikē 'enau ngaahi 'akauni'. 'I he lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'o 'Aokosi 2016, na'e hā mai 'a e kake 'a e totongi ki he talafi pa'anga mei Nu'usila ki Tonga' tupu mei he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi pangikē ke tāpuni 'a e ngaahi 'akauni 'e ni'ihī 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli'. 'Oku faka'ai'ai e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga' ke fakasio ha ngaahi founa 'o ngāue'aki e ngaahi tekinalosa 'oku faingamālie he taimi' ni ke tokoni ke solova 'aki e palopalema'ni 'o hangē ko ha ngaahi sēvesi ngāue'aki e 'initaneti' 'oku 'i he totongi ma'ama'a. 'Oku fakafuofua 'e tokoni 'a e polokalama talafi pa'anga 'a e Pangikē Fakalalaka 'o Tonga' na'e fokotu'u 'i Fepueli 2017, ko e 'Ave Pa'anga Pau', ki he talafi pa'anga mei Nu'usila ki Tonga' ni.

Ngaahi palani ke fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono faka'ai'ai mo fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ko e 'uhi ke fakalalaka 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' e he kakai 'o e fonua' tautefito ki he ngaahi kautaha pisinisi iiki (MSMEs), mo e ngaahi kautaha pa'anga 'oku 'ikai ke lēsisita, pea mo kinautolu 'oku faingata'a kenau ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'E tokoni 'eni ki he tupu faka'ekonōmika fakalukufua 'a Tonga', 'a ia 'e tokoni ki he fakalalaka e mo'ui 'a e kakai' pea pehē ki hono fakasi'isi'i 'a e tukuhausia'. Na'e ma'u 'e he Pangikē Pule' ha ngaahi tokoni fakapa'anga ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', tupu eni mei he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kautaha Fakatahataha ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' [Alliance for Financial Inclusion (AFI) pea mo e Ngaahi ngāue langafo'ou 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' (PFIP). 'Oku lolotonga fa'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue makatu'unga 'i he ngaahi ola ne ma'u mei he fakataha na'e fai mo e ngaahi kautaha fekau'aki' pea mo hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga pea mo e ola 'o e savea na'e fai ki he ngaahi kautaha fakapa'anga' pea pehē foki ki he kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga'. Ko e fokotu'utu'u ngāue ko'eni' 'e tuku atu ki he Pule'anga' ke fai hano vakai'i pea mo fakapapau'i 'e fakahoko lelei 'a e fokotu'utu'u ngāue ni.

Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi

Oku kei hokohoko atu pe 'a e fatongia 'a e tafa'aki 'a e Pangikē Pule ki hono tānaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga felave'i mo hono fe'aveaki fakapulipuli 'o e pa'anga kaakaa' 'o fakafou ia 'i hono fakapapau'i 'a e malu 'a e ngaahi pangike' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga mei hono fakahoko pe tokoni ke fakahoko 'a e ngāue kaakaa ni. Na'e malava fakahoko 'i he lolotonga 'a e ta'u 'a hono sivi fakata'u 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga ki he'enau tu'unga muimui pau kihe tu'utu'u ni 'a e lao.

'Oku hokohoko atu aipe 'a e fengāue'aki 'a e tafa'aki ko eni mo e ngaahi kautaha fakapa'anga ke fakapapau'i 'enau muimui'i pau 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao tupunga mei he faka'au ke to e fakautuutu ange 'a e hoha'a

ki he ngaahi faingata'a pe fakatu'utamaki felave'i mo e tu'utu'uni 'a e ngaahi pangike' ke tapuni 'a e ngaahi 'akauni 'a e ngaahi kautaha talafi pa'anga mo e ngaahi pangike 'i muli.

'Oku hokohoko atu pe 'a e ngāue 'a e ngaahi Potungāue felāve'i 'a Tonga ni ke fakakakato 'a e 'Asesimeni Fakafonua 'a Tonga', 'a ia na'e kamata fakahoko 'i Mē 2015. 'Oku ngāue fakataha ai 'a e tafa'aki ko eni' mo e 'Ofisi 'Ateni Seniale' fakataha mo e kau tokoni fakatekinikale mei Nu'u Sila, ki hono aofangatuku 'a e 'asesimeni ko 'eni' kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2017. Ko e taha 'eni 'a e ngāue mahu'inga kuopau ke fakakakato ke to e mateuteu ange 'a e fonua' ki he 'a'ahi 'a e Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki' ki hono tokangaekina e ngaahi ngāue felave'i mo hono fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kākā mo ma'u mei he hia mo hono ta'ofi 'a e fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakatautoitoi. Ko e 'a'ahi ko 'eni te ne fakahā mai ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakamamani lahi. Ko e 'a'ahi ko 'eni 'oku fakaangaanga 'e fakahoko mai 'i he 2019.

'Oku kei fakahoko 'a e ngāue ko ia 'a e 'Ofisi 'Ateni Seniale ki he fakalelei fakalao na'e fokotu'u atu mei he tafa'aki ni ke fakakau ki ai 'a e ngaahi fokotu'u fakangāue mei he Kulupu tokangaekina fakafetongi fakamatala fakapa'anga (Egmont) 'i he taumu'a ke to e tau'ataina ange 'a e fua fatongia 'a e tafa'aki mo tokoni ki hono fakalalakaka ki mu'a 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kole memipa 'a Tonga ki he kulupu ni. Ka hoko 'a Tonga 'o memipa 'i he kulupu ni te ne fakafaingamalie'i e ngaahi kole tokoni fakamatala fakapa'anga ki he ngaahi fonua memipa 'i muli.

e ngāue angamaheni foki 'a e tafa'aki ni ko hono tali mo 'analaiso 'a e ngaahi lipooti ngalingalikehe 'oku fakahoko mai mei he ngaahi kautaha fakapa'anga. 'I he hili 'a e ngāue faka'analaiso, 'oku hoko atu leva 'a e founa ngāue ki hono paasi 'a e lipooti ki he ngaahi Potungāue felave'i ke hokohoko atu 'a 'enau ngāue fakatotolo. 'I he ta'u 2016 na'e paasi atu 'e he tafa'aki ni ha lipooti ngalingalikehe 'e 12 ki he ngaahi Potungāue 'o kau ki ai 'a e Polisi Tonga, Potungāue Tanaki Pa'anga mo e Tukupau, Potungāue Fakavaha'apule'anga, Potungāue Leipa Fefakatau'aki mo e Konisiuma ka e pehe foki ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale.

Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue ki he Kaha'u

'I he lolotonga 'o e ta'u' 'o ngata ki Sanuali 2017, na'e malava ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē Pule'. 'Oku fakafuofua ko e hikihiki 'i he totongi fakalūkufua 'o e ngaahi koloa' ki he ta'u fakapa'anga hoko', 'e ma'ulalo ia 'i he fakangatangata 'a e Pangikē Pule' 'a ia ko e pēseti 'e 5 ki he ta'u. 'Oku to e fakafuofua ko e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' 'e 'i ha tu'unga fe'unga pē mo fakafiemālie 'o kei ma'olunga pē 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai mei muli'. 'Oku kei malu pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua' 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'o 'ikai ke 'i ai ha faka'ilonga fakatu'utamaki ke makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē. Ko e'uhī ko e fakafiemālie 'a e ngaahi ola ki mui ni' pea mo e fakafuofua ki he kaha'u', 'e kei hokohoko atu ai pē 'a hono ngāue'aki 'a e fokotu'utu'u mo e kaveinga ngāue fakapa'anga lolotonga 'a e Pangikē Pule'. 'I he'ene pehē, 'e 'ikai ke 'i ai ha liliu 'e fakahoko ki he ngaahi tu'utu'uni fakangāue lolotonga' 'i he kaha'u vave mai':

- ✓ Ta'etotongi tupu 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (exchange settlement accounts) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy);
- ✓ Ke 'i he pēseti 'e 5 'a e hikihiki e totongi 'o e ngaahi koloa' 'i he ta'u.

'Oku kei lahi 'aupito pē 'a e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (excess liquidity), makatu'unga mei he to e lahi ange 'a e tupu 'i he ngaahi pa'anga tipōsiti' 'o fakafehoanaki mo e tupu 'i he pa'anga nō kuo tuku

atu'. 'Oku tokoni foki 'a e to e lelei ange 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki he tupu 'i he pa'anga tipōsiti'. 'Oku kei ma'ulalo pē 'i he pēseti 'e 80 'a e lahi 'a e ngaahi nō kuo tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio). 'Oku hoko foki 'a e lahi 'aupito 'a e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke ne fakatuai' 'i 'a hono faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua'.

'I he'ene pehē, 'oku fakataumu'a 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'oku hā atu 'i lalo' ki hono faka'ai'ai 'aki mo pātoloaki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'a e fonua'. 'Oku tu'u mateuteu pē 'a e Pangikē Pule' mo siofi ha ngaahi faka'ilonga 'o ha palopalema 'e ala hoko.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga eni ne fakahoko:

- ✓ Hokohoko atu hono siofi 'o ha palopalema 'e ala hoko ki he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' 'o makatu'unga mei hono fakafaingofua' i ange 'a e ngaahi talafi pa'anga ki muli' pea pehē ki he ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika';
- ✓ ; Hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit) mei he pēseti 'e 5, ki he pēseti 'e 10, pea ke kamata eni 'i he 'aho 1 Siulai 2017;
- ✓ Ngāue'aki hono tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene ngaahi Nouti' (NRBT notes) ke fakasi'isi'i'aki 'a e lahi 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (open market operation) pea mo ngāue'aki 'a e hulu 'i he to e fakamahu'inga' i e pa'anga talifaki' (Reserve Revaluation Account) 'o lahi hake 'i he \$10 miliona ke totongi 'aki 'a e fakamole. Na'e fakakau 'eni 'i he fakalelei na'e fakahoko 'i he ta'u ni ki he Lao 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga';
- ✓ Ke 'oua 'e to e ma'ulalo hifo he pēseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tukuatu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio) 'i he a'u ki Sune 2017, pēseti 'e 85 'i Tīsema 2017 pea pēseti 'e 90 'i Sune 2018;
- ✓ Fakafehokotaki mai 'a e ngaahi totongi tupu 'i he ngaahi pangikē ki he totongi tupu kuo tu'utu'uni 'e he Pangikē Pule' ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika';
- ✓ Fakalelei'i e māketi fakalotofonua' (domestic market) ke muimui ki he ngaahi founa ngāue 'oku makatu'unga 'i he tu'unga totonu 'o e māketi fakalotofonua' (market based), 'a ia 'e lava ke to e lahi ange 'a e 'ilo mo e fie 'inivesi 'a e kakai' 'i he māketi fakalotofonua' pea mo fakasi'isi'i ha'ane uesia 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' mei he ngaahi totongi pa'anga ki muli 'a e 'akauni tefito'.

'I he taimi tatau, na'e fokotu'u ai 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi palani ke fakafaingofua' i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ka e pehē foki ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi ta'efiemālie ne 'ohake 'i he Fale Alea' pea pehē ki he kakai 'o e fonua', 'o fēkau'aki pea mo e fu'u ma'olunga 'i he totongi tupu' pea mo e 'ikai ke talitali lelei' i 'a e kau kasitomā. Ko e lahi taha 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni 'oku fakakau ia ki he fakalelei ki he ngaahi lao' 'a ia 'oku lolotonga fakahū ki Fale Alea:

- ✓ Ngaahi Lao fo'ou ki hono tokanga' i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē;
- ✓ Fa'u e tu'utu'uni ki hono malu' i 'o e kau Konisiumā 'oku nau ngāue'aki e ngaahi ngāue fakapa'anga';
- ✓ Fakahoko e ngaahi fiema'u ke fakalelei' i 'a e founa ki hono tuku atu ki he kau kasitomā ke nau 'ilo' i 'a e ngaahi totongi tupu' pea mo e ngaahi totongi kehe pē fēkau'aki mo 'enau nō;
- ✓ Fa'u e tu'utu'uni ngāue ki he anga hono siofi 'o e ngaahi mo'ua (arrears) 'i he nō mōkisi' pea pehē ki he ngaahi founa 'e lava ke to e tānaki mai ai 'a e ngaahi nō;

- ✓ Fakamālohi'i ange 'a e 'ilo fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua' 'aki 'a hono fakafaingofua'i ange hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' pea mo to e māhino ange 'a e ngaahi lipooti 'oku tuku mai mei he ngaahi pangikē.

Na'e to e fakahoko foki 'e he Pangikē Pule' 'a hono fakapapau'i ko e ngaahi pa'anga mo e koini kuo tuku atu ki he kakai 'o e fonua' 'oku 'i ha tu'unga lelei. Ko hono fakahoko 'eni ke tu'uaki ai pē 'a e 'īmisi 'o Tonga ki māmani'. 'Oku kau ki heni 'a hono tuku atu 'o e ngaahi pa'anga mo e koini fo'ou 'o fakafou 'i he ngaahi falekoloa taautaha, māketi Talamahu, ngaahi misinale mo e lī pa'anga 'a e ngaahi siasi', tipōsiti fakahangatonu ki he Pangikē Pule' 'a ia 'e malava ke fakafetongi ai 'a e ngaahi pa'anga 'oku uesia pe maumau.

'E kei hokohoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono siofi mo muimui'i ofi e ngaahi fakalalakaka faka'ekonōmika fakalotofonua' mo Tu'apule'anga', mo tu'u mateuteu ke liliu 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'o ka fiema'u, ke tauhi e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga' pea mo langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lelei.

6.1.3 Ngaahi Fakalalaka Fakasōsiale

Ola 'o e ngaahi ngāue fakasōsiale mo fakakolo 'i Tonga

Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui

Ko e lōloa 'a e mo'ui 'a e kakai' 'i Tonga' tatau pē 'a e kakai fefine' mo e kakai tangata' ko e ta'u 71, 'a ia ko e hiki 'aki 'eni e ta'u 'e 2 mei he 2000 ki he 2012. 'I he 2012 ai pē, na'e holo hifo e lōloa 'a e mo'ui 'a e kakai fefine' mo e kakai tangata 'aki e ta'u 'e 9 'i he fakakātoa 'o e ta'u motu'a 'o e mo'ui', 'a ia 'oku holo ki he ta'u 62. 'Oku hā foki heni 'a e to e lahi ange 'a e hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi.

'I he Tō Folofola Huufi 'e he 'Ene 'Afio' 'a e Fale Alea 'o e 2016', na'e 'i ai e ngaahi fiema'u lahi felāve'i mo e Mo'ui', Ako' mo e tupu faka'ekonōmika'. Na'e folofola ai 'a 'Ene 'Afio' fekau'aki mo e 'ēlia 'o e mo'ui' 'oku fiema'u ke to e vakai 'a Tonga' ni ki ha founa ke ta'ota'ofi 'a e tupu'anga 'o e hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi', 'a ia na'e hā hono ola kovi' 'i he lōloa e mo'ui 'a e kakai' 'i he ngaahi ta'u kimui' ni mai'. 'Oku 'i ai e fiema'u makehe ke faka'ai'ai 'a e 'ulungaanga mo e to'onga mo'ui lelei 'i he me'atokoni 'oku tau ma'u' pea' ke to e lahi ange 'e tau fakamālohisino'.

Na'e to e fakamamafa foki 'a 'Ene tō folofola' ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e laukonga' mo e ako' 'i Tonga' ni koe'uhi 'oku 'ikai ngata pē hono fakatokanga'i 'i he Pasifiki' kā 'i Tu'apule'anga foki. 'Oku fiema'u ke tokanga 'a e Pule'anga' ke fakalelei'i 'a e faingamālie ki he Ako Vokāsiō, Tekinikale' mo e ako Ngāue', koe'uhi ke tokolahi 'a e kakai Tonga 'oku ma'u faingamālie ke ako, pea' ke ma'u mai hā ngaahi faka'ilonga ako mo ha taukei pea' ke ma'u mo ha ngāue 'i muli.

Na'a' ne to e folofola foki ko e ma'u 'anga mo'ui mo e tupu faka'ekonōmika 'a e Pule'anga' 'oku na mahu'inga tatau pē ka 'oku hā faingata'a ki he kau ako mata'i tohi' ke ma'u ha'anau ngāue. 'A ia 'oku mahu'inga ke ngaahi fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e ngaahi hoa felāve'i ke to e langa'i hake 'a e sekitoa pisinisi', fakalahi mo e ngaahi pisinisi fakatupu koloa fakalotofonua' pea mo e tānaki mai e ngaahi koloa lahi.

'Oku hoko ma'u pē 'a e tānaki 'o e ngaahi fakamatala mo e fika' ki he feinga ke muimui'i lelei e tu'unga 'o e mo'ui ko ha palopalema. 'Oku hā mahino 'i he fika 'oku ma'u', kuo laka hake 'i he vaeua' (pēseti 'e 61.3) 'o e kakai tangata 'i Tonga' ni 'oku nau fu'u sisino – ko e ma'olunga taha 'eni 'i he lekooti 'o e fu'u sisino' 'i he ngaahi fonua 'e 188 'i mamani lahi – pea ko e fonua 'e fā 'i he fitu 'i māmani 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 50 pe to e lahi hake 'i he toko lahi e kakai fefine 'i he Pasifiki: Kilipati, 'Otumotu Māsolo, Tonga pea mo Ha'amoā. 'Oku kau atu ki ai mo e ngaahi fonua 'e tolu 'o e ngaahi fonua 'e hongofulu 'i māmani 'oku ma'olunga e tu'unga 'o e kakai 'oku ifi tapaka 'i he Pasifiki: kau ai 'a Kilipati, Papua Niukini pea mo Tonga. 'Oku to e fakamamafa'i pē 'i Tonga' ni ko e pēseti 'e 60 'o e kakai tangata' kuo mate pea pēseti 'e 58 'o e fakakātoa 'o e kakai fefine' kuo nau mate 'i he ta'u 'o makatu'unga mei he mahaki mafu' mo e suka'. 'I he hokohoko atu 'a e uesia mei he tupu 'a e mate 'i he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi', na'e holo ai 'a e lōloa mo'ui 'a e kakai 'i Tonga ni mei he ta'u 71 'i he ta'u 2007 – 'a ia ko e ta'u 70 ki he kakai tangata' pea ta'u 72 ki he kakai fefine' – pea ta'u 67 'i he 2010; ka 'i he lolotonga ni', ko e lōlōa e mo'ui' 'oku 'i he ta'u 73. Ne fetō'aki pē 'a e tu'unga 'o e tokolahi 'o e pekia 'i he fanau si'i hifo he ta'u 5 'i he 10.7 ki he toko tahaafe 'i he 2013. Ko e lesiō 'o e fā'ē fā'ele kuo mate makatu'unga 'i he ngaahi uesia 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi, 'oku kei tu'u pē ko e pole lahi ki he fonua 'o hangē ko ia 'oku fakautuutu 'ene tupu' mei he ta'u ki he ta'u. 'Oku hā 'i he ngaahi sitetisitika kuo tuku mai' 'a e lesiō lolotonga 'o e pēpē 'oku fanau' 'i 'o mo'ui mei he ta'u 1997 ki he 2000 ko e 124 'i he 1000.

'I he ngāue fakataha 'a e Pule'anga', Potungāue Mo'ui mo e ngaahi kautaha felāve'i 'oku malava ai 'o fokotu'u ha founga ngāue mo ha ngaahi polokalama ke tau'i 'aki e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi uestia kovi 'e ala hoko'. Hangē ko ia ko hono liliu 'o e tu'utu'uni ki he tukuhau' 'i he 2016 pea 'oku 'amanaki ke to e fakahoko e ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18, ke faka'ai'ai e tō'onga mo'ui lelei' pea fakasi'isi'i hono ma'u 'o e 'olokaholo' mo e tapaka'. 'Oku hilifaki 'a e tukuhau ko 'eni' 'i he ngaahi me'atokoni 'ikai mo'ui lelei kotoa pē hangē ko e me'akai ngako, 'aisikilimi mo e ngaahi me'akai suka kotoa pē 'a ia 'oku fai e faka'amu ke liliu e fiema'u 'a e kakai' 'o fakatau 'a e me'akai mo'ui lelei pea ke fakafepaki'i 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'. 'Oku 'i ai mo e ngaahi polokalama makehe kuo fokotu'u ke faka'ai'ai e fakamālohisino' ki he kakai Tonga'. 'Oku kau foki e liliu na'e fakahoko ki he Lao Pule'i 'o e Tapaka' 'i he 2014 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue'. 'Oku tapu foki mo e ifi tapaka 'i he ngaahi feitu'u fakapule'anga' hangē ko e ngaahi falelotu' mo e ngaahi feitu'u fai'anga mama Kava'. 'Oku 'i ai pea mo e tautea kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau muimui ki he lao' ke nau totongi e pa'anga 'e 100 ki he Fakamaau Polisi.

'Oku kau atu ki heni mo e tokoni fakapa'anga 'a 'Aositelelia ki he Sekitoa ki he Mo'ui Lelei 'i Tonga' (THSSP) fakafou 'i he Potungāue Mo'ui. Kuo fakamo'oni ai 'a e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga 'Aositelelia he Fokotu'utu'u Ngāue Tokoni 'i he vā fengāue'aki 'a e ongo Pule'anga' ni, 'a ia 'oku tāketi ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi mafasia faka'ekonōmika mo e mo'ui felāve'i mo e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'. Kuo fa'u ai 'e he Pule'anga Tonga' 'a e Hala Fononga ki ha Tonga Mo'ui Lelei ki he faka'ehi'ehi mo malu'i mei he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi 2015-2020 ke muimui'i mo hono vakai'i 'aki 'a e ngaahi tu'unga 'o e NCDs, pea pehē ki hono to e hiki hake 'o e tute 'ekisia ki he ngaahi koloa hangē ko e tapaka' ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi uestia 'o e NCDs.

'Oku hiki hake 'e he Pule'anga' 'a e patiseti ki he 2017/18 'a e Va'a Malu'i 'i he Potungāue Mo'ui' ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi, 'a ia ko e taha 'eni e ngaahi fiema'u mei he Ngaahi Hoa Fakalakalaka. 'Oku fakahoko foki 'e he Tonga Mo'ui Lelei' 'a e fakamālohisino fakauike pea mo e ngaahi fe'auhi sipoti ki he kau ngāue 'a e Pule'anga'.

'Oku fengāue'aki foki 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga' ki hono fakafepaki'i 'o e ngaahi uestia kovi 'o e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi hangē ko ia 'oku hā 'i he holo 'o e totongi 'o e ika' ki he kilo 'e he Potungāue Toutai' 'a ia na'e kamata 'i he 2015/16. Kuo fokotu'u e ngaahi polokalama ke faka'ai'ai e mo'ui lelei' pea mo ako'i e kakai' ke liliu e tō'onga mo'ui' tautau tefito ki hono ma'u 'o e me'atokoni fakalotofonua' 'i he totongi 'oku to e ma'ama'a ange.

Ko e Tu'unga 'o e Ako

'I he kei tatali ko ia ki he ngaahi ola fakaangaanga 'o e Tohi Kakai 'i he 2016', 'oku kei hā mahino mai pē 'i he fika lolotonga' (2011) 'oku hokohoko lelei pē 'a e tu'unga 'o e ako' 'i hono vakai'i e ngaahi me'afua ki he ako'. Ko e laukonga tefito ki he ta'u 15 ki he 24 'oku lave ai ki he tu'uga 'oku lava ke lau mo tohi 'a e sētesi faingofua' 'oku kei tu'u ma'u pē 'i he tu'unga ma'olunga ko e pēseti 'e 99.5 'i he 2011, ka ko e pēseti 'e 97 na'e hū ki he lautohi'. 'Oku tatau pē foki mo e lesiō 'o e fanau ako ki he faiako 'i he ako kolisi' 'a ia 'oku holo mei he toko 15: 1 'i he 2013. Pehē foki ki he levolo ako lautohi', 'oku hiki hake 'a e lesiō mei he toko 21:1 faiako 'i he 2013. Fakataata ki he Lipooti 'a e Tafa'aki Sitetisitika 'a e UNESCO pea mo e Pangikē 'a Māmani' 'i he 2014, ko e tu'unga 'o Tonga 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua kehe' ko e pēseti 'e 40 'oku ma'u fangamālie ke hū ki he ako' pea ko e pēseti 'e 85 'oku ako faka'atamai.'I hono fakahoa 'a e fānau tangata' mo e fānau fefine 'oku ta'u 15 pē lahi ange', ko e fānau fefine tokolahi 'oku 'i he ako lautohi pea mo e Ako Vokāsio mo e Tekinikale kā ko e kongā lahi 'o e fanau tangata' 'oku nau 'i he ako kolisi' mo e ako ma'olunga ange'.

'Oku 'ikai to e veiveiua 'a e tupulaki fakamāmani lahi mo fakatekinolosia 'i he ngaahi 'aho ni' ha fonua 'oku tu'uloa 'i he tupu faka'ekonōmika' mo e ngaahi fakalalakaka' pehē ki he tu'unga ma'olunga 'o e fakahoko fatongia 'oku fiema'u ha taukei ngāue ki ha 'ilo mo ha fakakaukau fo'ou. 'I he tafa'aki 'e taha', 'oku fakatefito 'a e ngaahi fakakaukau mo e 'ilo fo'ou' 'i he ngaahi fakatotolo mo e ngaahi fakalalakaka 'oku mālohi, pea 'oku poupu' 'i he sekitoa ki he ngaahi ngāue'anga fakatupu koloa'. 'E malava ke fakahoko eni 'i he lēvolo Ako Tekinikale mo e Vokāsio'. Tatau pē mo hono fakahoa ki he ngaahi fakalalakaka fakamāmani lahi' pea mo hono fakalelei' 'i 'o e sekitoa fakatupu koloa' mo e ngaahi sēvesi kehekehe faka'ekonōmika 'oku fiema'u 'a e tu'unga ma'olunga 'o e kau ngāue.

'Oku hoko foki e ngaahi tō kehekehe lahi makatu'unga 'i he taimi nounou na'e liliu ai 'a e founa fakamaaka 'o e ako'. Neongo ia', 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngāue lahi 'a e pule'anga' ke fakalelei' 'i 'a e tu'unga 'o e kau faiako' pea mo e fānau ako' 'i he' enau fakahoko e ngaahi sivi 'i he ngaahi lēvolo' kotoa. 'Oku kau atu foki mo e mahu'inga ke palanisi mo lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako' 'a ia ko e fakava'e mālohi ia ki he fakalalakaka 'a e fānau ako'. Ko e fakalelei ki he fakalalakaka 'a e fānau ako' mo e to'utupu' ko e 'elemeniti mahu'inga ia ki hono paotoloaki 'a e fakalalakaka 'i Tonga', ka e malava ke a'usia 'e he kau faiako' mo e fānauako' ha faingamālie lelei mo ha tu'unga mo'ui 'oku lelei 'i Tonga' ni pē 'i Tu'apule'anga.

Tu'unga 'o e ma'u Ngāue 'i Tonga

Ko e toko lahi 'o e kakai 'oku ma'u ngāue he ta'u 15 ki 'olunga' 'a ia 'oku hā he tohi kakai 'o e 2011 ko e toko 33,422, 'a ia ko e kakai tangata 'e toko 19,695 pea mo e kakai fefine 'e 13,727. Ko e fakakātoa 'o e toko lahi e kau ma'u ngāue' ko e pēseti 'e 70.9 'oku ma'u vāhenga, pēseti 'e 28.6 'oku nau ngāue pē ki he fiema'u faka'aho' pea ko e toenga' 'oku 'ikai ke nau ma'u ngāue. Ko e lesiō 'o e toko lahi e kakai 'oku ma'u ngāue' 'i he 2011 na'e pēseti 'e 36.7, pea pēseti 'e 52.3 'a e tu'unga 'o e toko lahi 'oku totonu ke nau ngāue' ('a ia ko e pēseti 'e 62.7 ko e kakai tangata pea pēseti 'e 42.3 ko e kakai fefine). 'I he pēseti 'e 52.3 ko 'eni' 'oku 'i ai e pēseti 'e 45.5 mei he 'ēlia 'o Nuku'alofa' pea ko e pēseti 'e 54.5 ai mei he ngaahi 'ēlia 'i 'uta 'o Tongatapu' pea mo e 'otu motu'.

Ko e lahi taha 'o e pēseti 'e 54.5 (kakai 'oku totonu ke nau ma'u ngāue mei he ngaahi 'ēlia 'uta 'i Tongatapu' pea mo e 'otu motu') 'oku nau kau ki he Polokalama Toli Fua'i'akau 'a e Pasifiki' 'i Nu'u Sila (RSE) mo 'Aositelēlia (SWP).

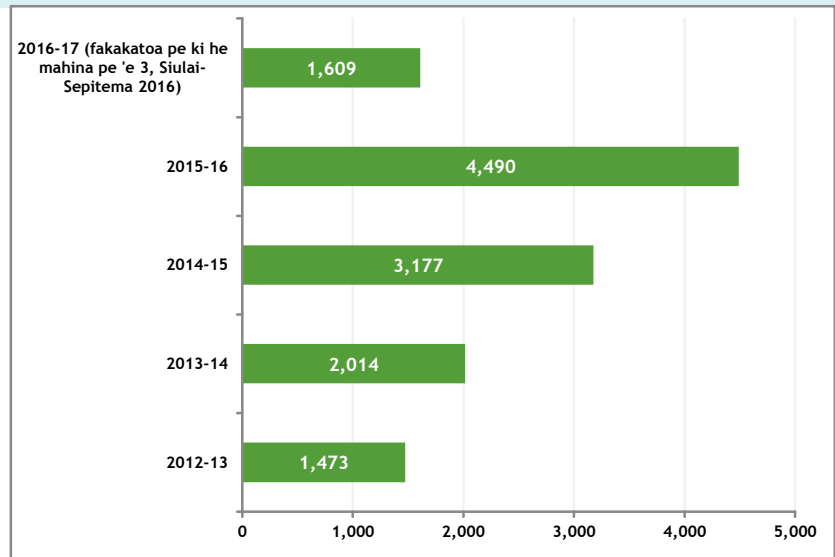
Ko e toko lahi taha 'o e ngaahi fāmili 'i Tonga' ni 'oku nau monū'ia lahi mei he Polokalama Toli Fua'i'akau 'i he Pule'anga Nu'u Sila mo 'Aositelēlia' talu mei he'ene kamata 'i he 2007. 'Oku to e lahi ange 'a e ngaahi faingamālie makehe mei' he polokalama' ni, hangē ko e fakalahi atu 'o e faingamālie ngāue' ki he ngoue', takimamata' mo e ngaahi ngāue langa' ka e pau mo hokohoko atu. 'Oku hā mahino mai heni 'a e mahu'inga 'o e fē'ave'aki 'o e kau ngāue' 'i he Pasifiki' he ko e taha ia he ngahi fiema'u tefito 'i hono alea' 'i 'o e PACER Plus. Ko e tokolahi ange 'o e kau ngāue 'i he Pasifiki' 'oku ho'ata mai ai 'a e faingamālie lahi ki he ngaahi māketi 'i 'Aositelēlia' ke 'oatu e kau ngāue mei he ngaahi motu 'o e Pasifiki' 'a ia 'oku tokoni lahi ke ma'u e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika, to e lahi ange mo e talafi pa'anga mei muli' pea pehē ki he to e lahi ange mo e ngaahi taukei fo'ou 'e ma'u 'e he kau ngāue'. 'I he 'enau foki mai', 'oku nau lava 'o fokotu'u ha ki' i pisinisi, fokotu'u ha ma'u'anga ngāue pea mo tu'uloa ai e tupu faka'ekonōmika' mo e fakalalakaka honau fonua taki taha.

'Oku hā mai 'i he **A-Fakatātā 6-20** 'a e toko lahi 'o e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he ongo polokalama' ni. 'Oku fakafuofua ko e toko lahi 'o e kau Tonga' na'a nau kau atu ki he ongo polokalama ngāue' ni 'i he 2015/16 ko e pēseti 'e 41.3 (pē ko e kau ngāue 'e 1,313), 'a ia 'oku ma'olunga ange 'i he fika 'i he 2014/15. Ko e fika ki he 'uluaki māhina 'e tolu 'o e ta'u fakapa'anga, 2016/17 (Siulai – Sepitema) na'e fe'unga mo e

pēseti 'e 9.2 'a ia 'oku ma'olunga ange ia he fika fakakātoa ki he ta'u 2012/13. Ko e fakafuofua ki he kaha'u' ki he fakakātoa 'o e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama ni 'e hokohoko atu 'ene tupu' kau ai mo e ngaahi lelei faka'ekonōmika 'o e ngaahi polokalama ngāue' ni ki he ngaahi fāmili takitaha.

Neongo ia, 'oku 'i ai pē e ngaahi palopalema fakasōsiale kau ai e palopalema faka'ulungaanga 'a ia 'oku hokohoko 'ene uesia 'i he mo'ui fakafo'ituitui', fāmili 'o e kau ngāue' lolotonga e taimi 'oku nau mavahe ai mei 'api'; tatau pe 'a e kakai tangata (mali pe ko e tamai) pē ko e kakai fefine (mali pe ko e fa'ē). 'A ia 'oku tānaki atu ki ai mo e palopalema 'o e hola 'i muli'. 'Ikai ko ia pē kā 'oku tali ui e Pule'anga' ki he ngaahi ola kovi ko eni', pea 'oku fengāue'aki ai mo e komiunitii 'a e kakai Tonga 'i muli' pea mo e ngaahi mafai 'oku felālāve'i 'i 'Aositelēlia' ke hokohoko atu hono ako'i mo fakalotolahi'i 'a e kau ngāue 'i he tolifua'i'akau' koe'uhi ko e ngaahi faingamālie 'oku ma'u', faka'ai'ai e ngāue fakataha' 'o hangē ko e palopalema na'e hā 'i he pepa 'a Gibson mo Rohorua 'i he 2014. 'Oku hokohoko atu pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga' ke tokoni'i e kau ngāue Toli Fua'i'akau 'i 'Aositelēlia' ke fakasi'isi'i e lahi 'o e kau hola' pea mo e ngaahi lāunga pea mo e ngaahi palopalema 'oku tokanga ki ai e kau ngāue'. 'Oku tokanga'i hangatonu pē 'e he kau taki ngāue' 'a e ngaahi palopalema 'oku 'ohake 'e he kau ngāue 'i he polokalama Toli Fua'i'akau 'i Nu'u Sila'.

A-FAKATĀTĀ 6-20: TOKOLAHI 'O E KAU NGAUE 'OKU NAU KAU KI HE POLOKALAMA RSE & SWP 'I NU'U SILA MO 'AOSITELELIA

Ma'u'anga Fakamatala: MIA

Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai' 'i Tonga

'I he ola fakaangaanga 'o e Tohi Kakai 'i he 2016, 'oku hā mai 'oku holo 'aki e toko 2000 'i he toko lahi 'o Tonga'. 'Oku tatau pē 'a e ola ko 'eni' mo e holo 'i he fakakātoa 'o e ngaahi fāmili' 'a ia ko e fāmili 'e 16, fakahoa ki he Tohi Kakai 'o e 2011.

'I he vahevahe 'o e ngaahi motu', 'oku kei hā mahino mai pē 'a e tupu ki 'olunga 'o e fehikitaki fakalotofonua' 'o hangē ko ia 'oku holo 'i he 2016 'a e toko lahi 'o e kakai 'i he 'otu motu' fakahoa ki he Tohi Kakai 'o e 2011, 'a ia 'oku hā mahino mai 'a e tupu 'i Tongatapu'. Neongo e feinga 'a e pule'anga' ke hokohoko atu hono fakahoko e ngaahi sēvesi mahu'inga hangē ko e mo'ui' mo e ako' 'i he 'otu motu', 'ikai vahevahe tatau e ngaahi faingamālie pea 'ikai tatau e a'usia 'o e ngaahi ngāue lalahi, hangē ko e vai, ma'u 'anga ivi, fetu'utaki mo e fefononga'aki 'a ia 'oku makatu'unga 'eni he ngaahi fakangatangata fakasiokālafi mo e tu'u vā mama'o ange'.

Ngaahi Fiema'u Vivili 'a e Ngaahi Komiuniti

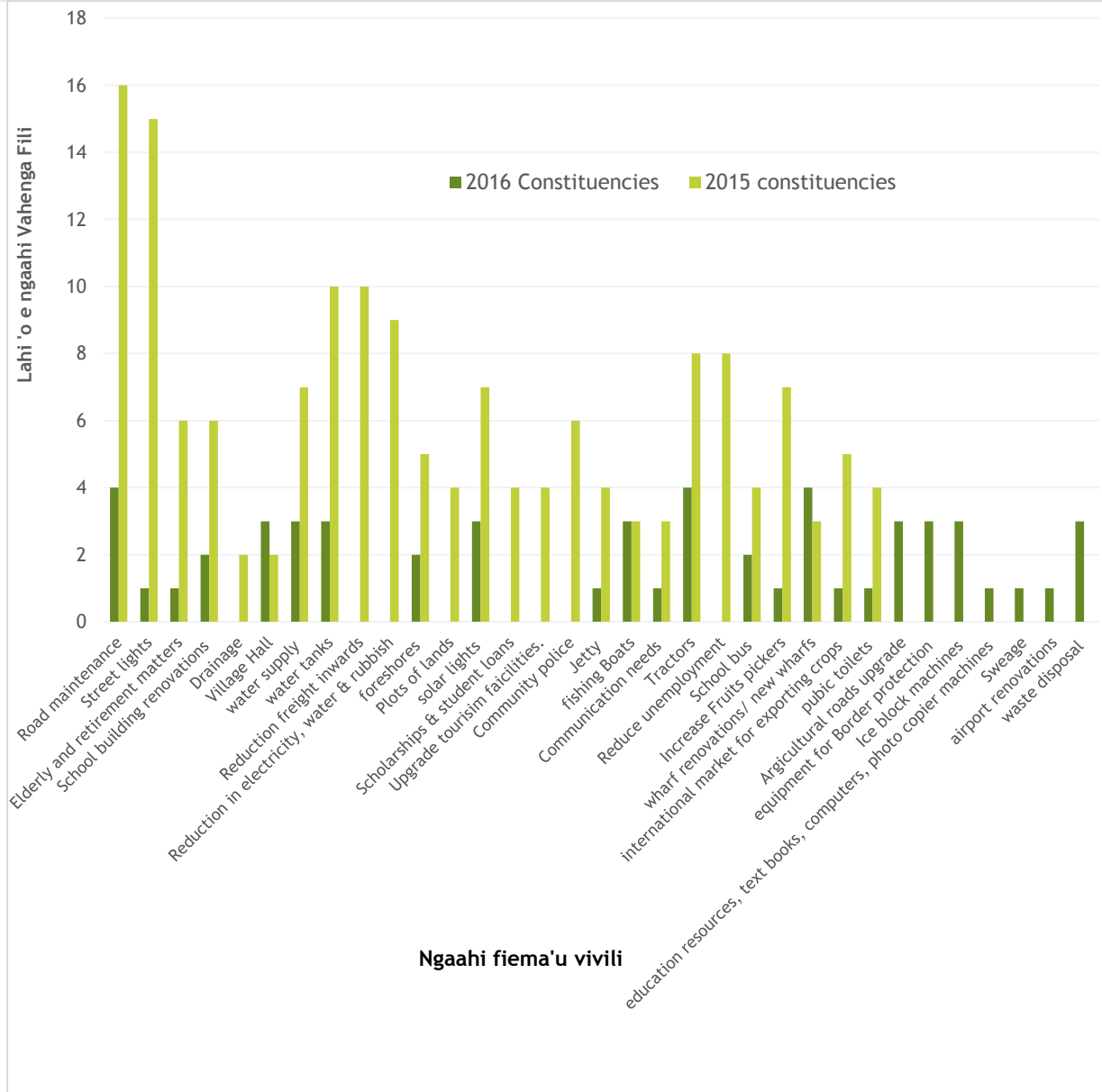
'Oku fiema'u ke fakahoko ha 'a'ahi fakata'u ma'u pē 'a e kau Fakafofonga Fale Alea' ki hono nau ngaahi vāhenga fili' taki taha lolotonga e ta'u 'e 4 'oku nau fakahoko fatongia ai'. 'Oku fiema'u ai ke nau fakahoko

ha ngaahi fakataha mo fepōtalanoa'aki mo e fevahevahe'aki e ngaahi fiema'u ki he fakalakalaka' mo e tu'unga 'o e nofo'. Ko e 'a'ahi faka-Fale Alea' 'oku fakahoko 'i he uike 'e ua lolotonga e mālōlō 'a e fale' 'a ia 'oku fa'a fakahoko he 'osi hono tali e Patiseti'.

Fakatatau ki he lipooti 'a e Fale Alea', ko e lipooti 'e 5 mei he vāhenga kotoa 'e 17 kuo'osi fakahū mai mei he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea 'o e ta'u 2016'. Ko e ngaahi lipooti 'e 5 ko 'eni' mei he kau fakafofonga 'o e ngaahi vāhenga fili 'i motu' tuku kehe 'a 'Eua mo Vava'u. Fakatatau ki he lipooti 'e 5 ko 'eni', 'oku hā atu 'i he **A-Fakatātā 6-21** 'a 'enau ngaahi fiema'u vivili ki he fakalakalaka honau ngaahi vāhenga'. 'Oku kei tu'u ma'u pē 'a e fakalelei 'o e hala', ngaahi fiema'u palau ngoue pea mo e fakalelei 'o e uafu iiki'. Hoko atu ki ai 'a e ngaahi vaka toutai, ngaahi sima vai, ngaahi ma'u'anga vai, ngaahi holo fakakolo', me'a ngāue ki hono malu'i e ngaahi kongā tahi', ngaahi mīsini tā poloka pea mo e fakalelei 'o e ngaahi hala'. Na'e to e 'i ai mo e ngaahi fiema'u makehe na'e tānaki mai. Kaekehe, ko e ngaahi lipooti ko 'eni' 'oku makatu'unga ia 'i he fiema'u vivili ki he fakalakalaka 'o e ngaahi motu' 'a ia 'oku kehekehe pē mo e ngaahi fiema'u 'i Tongatapu ni'.

'Oku hokohoko atu 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua' ki hono muimui'i 'o e ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko' pea mo fakaloto lahi'i e ngaahi komiuniti ke hokohoko atu hono tauhi e ngaahi polōseki' ke a'usia 'e he kakai 'o e komiuniti 'a e ngaahi monū'ia ni 'i ha vā'i taimi lōlōa. Na'e fokotu'u foki 'e he Falealea' mo e Pule'anga' ke fokotu'u e ngaahi 'ofisi ki he ngaahi vāhega fili' pea mo ha kau 'ofisa ma'olunga ke nau ngāue ai, 'a ia 'oku ne fakamahino mai 'a e mahu'inga hono fakaa'u atu ke to e mahino ange 'a e ngaahi founa ngāue ki he ngaahi vāhenga fili' pea pehē ki he ngaahi tokoni fakatekinikale mo faka'ofisi' ki he ngaahi vāhenga fili'.

A-FAKATĀTĀ 6-21: NGAahi KAVEINGA VIVILI MEI HE NGAahi VAHENG A FILI

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti 'a e ngaahi Vāhenga Fili 2016 ki he Fale Alea 'o Tonga

‘Oku hokohoko atu ai pē ‘a hono vahe’i ‘o ha pa’anga mei he patiseti fakata’u ‘a e Pule’anga’, hangē ko e pa’anga ‘e 0.2 miliona ki he vāhenga fili taki taha ‘i he 2017/18, ke tokoni ki hono feau ‘o ‘enau ngaahi fiema’u vivili’.

Polokalama Malu'i Fakasōsiale, Kau Faingata'a'ia mo e Fakasi'isi'i e Masivesiva

'E hokohoko atu 'e he Pule'anga' hono fakapapau'i 'oku a'usia 'e he kakai faingata'a'ia' hangē ko e fa'ahinga 'oku 'i ai 'enau fiema'u makehe (kau faingata'a'ia) 'oku nau nofo 'i he tu'unga mo'ui faingata'a'ia 'aupito, ha malu'i fakasōsiale.

Ko e Vīsone ki he Polokalama Malu'i Fakasōsiale mo e Tokanga'i 'o e kau Faingata'a'ia' ki he 2017 – 2030 ko e *"Ke Tauhi 'a e Tonga 'oku Tu'u Laveangofua ki he ngaahi Faingata'a'ia Fakasōsiale' ke fakasi'isi'i e faingata'a'ia' 'aki hono fakahoko e ngaahi polokalama malu'i fakasōsiale' pea mo e ngaahi polokalama fakasōsiale 'oku fakataumu'a ke langa'i hake 'a e tu'unga 'enau mo'ui 'i he 2030"*. Ko e ola ko 'eni', 'oku fiema'u ke tu'uloa pea mo fakamālohia 'a e fakalalalaka 'a e tangata/feFINE' pea ke nau vahevahe tatau 'a e ngaahi faingamālie', ke fakapapau'i 'oku nau a'usia 'a e poupou mo e tokanga makehe tautau tefito ki he toko taha fu'u faingata'a'ia mo masivesiva', kau toulekeleka', kakai feFINE mo e fānau pea mo e to'utupu 'oku tukuhausia mo li'ekina.

Ko e taumu'a 'o e founga ngāue' ni ke fakapapau'i 'oku tokolahi e ngaahi ngāue'anga 'oku nau tokoni mo poupou ki he kakai 'oku faingata'a'ia'. 'Oku kau atu ki he ngaahi sēvesi ki he kakai faingata'a'ia', 'a e tokanga makehe ki hono fakamālohia 'o e ngaahi polokalama malu'i fakasōsiale' pea mo hono fakasi'isi'i 'o e masivesiva ki he ngaahi tukui kolo'. Ko e patiseti 'a e Polokalama Malu'i Fakasōsiale mo Tokoni'i e kau Faingata'a'ia' ki he 2016/17, 'oku kau ki ai e ngaahi ngāue ko eni 'oku hokohoko atu pē 'i he 2017/18.

A) Tu'utu'uni Fakangāue Fakasōsiale mo e Kakai

'I he 'aho 12 'o Mē 2016, na'e tali ai e Polokalama ni pea fakapapau'i 'e tataki 'e he Kōmiti Fakafonua 'a Tonga ki he Kau Faingata'a'ia' 'a ia 'oku kau ki ai e ngaahi hoa ngāue 'e 35 mei he Pule'anga' mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga ki hono tataki, mo fakahoko e ngaahi ngāue 'i he Tu'utu'uni 2014 -2018. Ko e fenāpasi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue' mo e Tu'utu'uni Fakafonua ni, ko e kongia ia 'o e ngaahi fakataha 'oku hokohoko atu hono fakahoko ke tali e Konivēsio ki he Totonu 'o e Tangata' mo e Kau Faingata'a'ia' 'a ia na'e kamata 'i he 'aho 1 'o Novema 2016.

E) Polokalama Tokoni A'U Ki Ai

'Oku hokohoko atu hono tokanga'i 'e he Pule'anga' 'a e Polokalama Tokoni ki he Kau Faingata'a'ia (DWS) 'a ia 'oku 'iloa ko e "A'u Ki Ai", mo e pa'anga 'e \$65 ki he kakai 'oku faingata'a'ia ange'. Kuo tali 'e he Pule'anga ke hiki hake 'a e vahe ki he \$70 'o kamata he 1 'o Siulai 2017.

Ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau kau he polokalama ko eni' 'oku fe'unga mo e toko 747 'i Tongatapu mo e ngaahi tukuimotu' 'oku hā atu **A-Tēpile 6-8**. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e toe tokolahi ange 'a kinautolu te nau kau mai ki he polokalama ko 'eni' makatu'unga mei he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi'. Ko e ngaahi fakamatala fakamuimui kuo ma'u' 'oku mahino ai koe vaha'a 'o e 2016 mo e 2017, na'e kau mai ai 'a e toko 171 ki he polokalama ni.

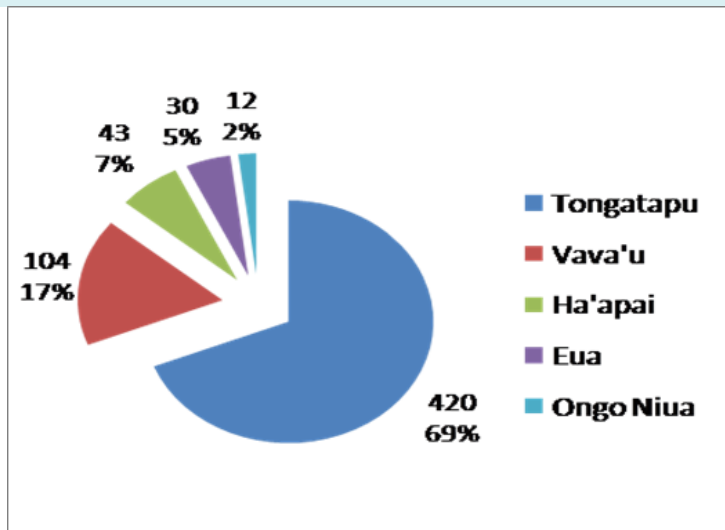
A- TĒPILE 6-8: VAHEVAHE 'O E KAU FAINGATA'A'IA KI TONGATAPU MO E 'OTU MOTU

	2016	2017	Hiki Hake	Esitimetri 2017/18
Tangata	287	364	77	400
Fefine	289	383	94	400
Mate	34	121	87	
Katoa	610	868		
Katoa 'o e fa'ahinga 'oku nau mo'ui	576	747	171	800
Katoa 'o e fakamole	\$500,000	\$677,040	177040	960,000

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

F) Ngaahi ngāue Fakafonua ki he Kau Toulekeleka (Ma'a fafine mo e fāмили)

A-FAKATĀTĀ 6-22: KAU TOULEKELEKA TU'U LAVEANGOFUA PEA LAVA KE KAU KI HE NGAHI SĒVESI 'I HONO VAHEVAHE FAKAMOTU

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Oku kei ngāue pē 'a e Ma'a Fafine Tonga' ki he kau vaivai 'e toko 155 mei he toko 609. 'Oku 'i ai 'a e kautaha kehekehe hangē ko e 'Api ko Alonga, Samaletani Lelei, Makatu'unga he Tui, Polokalama tokoni 'a e Sino'i Pa'anga Mālōlō, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Ki Mui ni, Pununga Mo'ui, Kalitasi, Va'a Fakalelei 'Atamai he Falemahaki Vaiola 'oku nau tokanga'i 'a e kau vaivai he founa kehekehe. 'Oku 'i ai 'a e aleapau na'e fakamo'oni he vaha'a 'o e Pule'anga Tonga' mo e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata he ta'u fakapa'anga hoko'.

H) Ngaahi Ngāue Fakafonua ki he Savea 'o e kau Faingata'a'ia

Ko e Savea fakafonua ki he kau Faingata'a'ia' 'e kamata 'i Mē pe ko Sune 2017 he kuo ma'u hono pa'anga pea 'i he taimi tatau kuo kakato 'a e ngaahi teuteu ki ai. 'Oku fakafuofua 'e tuku ange mai 'a e ola' 'i Tisema 2017.

I) Palani Fakaakeake Fakafonua ki he Kakai Tu'ulavea Ngofua.

Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e Polokalama Tokoni' ko hono fakalalaka'i mo hono fo'u ha polokalama fakaakeake fakafonua ki he kakai tu'u laveangofua'. 'Oku kei fa'u 'a e palani 'e he Pangikē 'a Mamani fakataha mo e polokalama ki hono ta'ofi 'a e masiva, 'o fakafelāve'i mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula. Kuo fai 'a e talanoa mo e Pangikē 'a Mamani, Pule'anga Fakatahataha mo e Pa'anga ki he Feliuliaki 'a e 'Ea ki

ha tokoni mo ha me'angāue fe'unga. 'Oku 'i ai 'a e faka'ilonga lelei 'o ka hili 'a e Savea ki he Masiva'. 'Oku fakafuofua ke kamata 'i 'Epeleli pē ko Ma'asi 2017.

K) Ngaahi Fokotu'utu'u Fakafonua ke Fakasi'isi'i 'a e Nofu Masivesiva 'i Tonga

'I he teuteu ko ia ke tuku ange mai 'a e lipōoti ki he ola 'o e Savea na'e fakahoko ki he Pa'anga Hū mai mo e Fakamole 'o e Ngaahi Famili' (HIES), te ne 'omai ai ha fakatātā totonu ki hono fakahoko 'o e ngāue ni. Na'e folau mai ai 'a e timi ngāue mei he Pangikē 'a Mamāni 'i 'Aokosi, 'Okatopa, Tīsema 2016 pea mo Sanuali, Fepueli, 2017 ke 'analaiso 'a e ola 'i he ngaahi savea ne fakahoko ki he nofo masivesiva'. 'Oku fakaangaanga 'e tuku ange mai 'a e ola 'o e HIES 'i Ma'asi pē ko 'Epeleli 'o e 2017.

'E fakapapau'i 'e he DSPD kimu'a 'i Sune, 2017 'a e polokalama 'oku lelei taha ki hono fakasi'isi'i 'o e nofo masivesiva' 'i Tonga. Kuopau ke fakahū atu ki he Kapineti' 'a e ngaahi fokotu'utu'u ni kimu'a pea toki kamata fakahoko 'e he DSPD 'a e ngaahi polokalama monū'ia pē ngāue 'i Tonga ni. 'Oku fakaangaanga ke fakahū atu eni ki he Kapineti' 'i Mē, kimu'a pea kamata 'a e polokalama ni 'i Siulai, 2017 'o kapau 'e tali.

L) Konivēsio ki he totonu 'o e kau faingata'a'ia (CRPD)

'Oku fokotu'utu'u ha fetalanoa'aki, ako'i 'a e kau ngāue, fakataha mo ha seminā ke ne poupou'i 'a e feinga ke fakapapau'i mo faka'ilo atu 'a e konivēsio ki he totonu 'o e kau faingata'a'ia'. 'Oku kau 'a e konivēsio ki he kau faingata'a'ia 'i he taha 'o e ngaahi fiema'u vivili 'a ia 'oku hoko ko e tefito'i me'a ngāue ke ne fakafaingamalie'i 'a e ako', ngaahi sevesi ki he mo'ui, ma'u ngāue mo vahevahe tatau 'a e ngaahi faingāmalie. 'Oku fakataumu'a eni ke ne ta'ofi 'a hono fakamakehekehe'i 'a si'i kakai 'oku faingata'a'ia'. 'E hoko atu 'a e ako ni 'i he 2017/18 ki he komiuniti fakalukufua, pea kuo ma'u mo e tokoni fakapa'anga ke tokonia 'a e feinga ke tali 'a e konivēsio ko 'eni'. 'Oku tāketi ke kakato mo tali 'a e konivēsio ni kimu'a 'i Tīsema 2017.

M) Polokalama Tokoni Fakasōsiale (Ki he kau Toulekeleka): Ta'u 70 mo lahi ange

Ke fakapapau'i 'oku holo 'a e masivesiva' mo e faingata'a'ia' pea pehē ki hono pukepuke 'i ha tu'unga 'oku lelei ki he mo'ui' 'aki nautolu 'oku nofo faingata'a'ia 'i he sōsaieti'. Na'e kamata 'a e polokalama ni 'i Sepitema 2012 'aki 'a e foaki 'a e vāhenga monū'ia kiate kinautolu 'i he ta'u motu'a ko e 75. Na'e to e fakalelei'i eni 'i he 2015/16 'o holo ki he ta'u motu'a ko e 70. 'I he fakakulupu 'o e ta'u motu'a', na'e fe'unga mo e pēseti 'e 73.3 'aki nautolu 'a e kau ma'u vahenga monū'ia 'oku'i he vaha'a 'o e ta'u motu'a ko e 70 ki he 80. Ko e pēseti leva 'e 24.9 ne 'i he vaha'a 'o e ta'u motua ko e 81 ki he 90, pea ko e pēseti leva 'e 1.8 ko e kau toulekeleka ange ia 'i he ta'u motu'a ko e 91 pē lahi ange.

'I he 2015/16 na'e hokohoko atu 'e he 'Ōfisi ki he Ma'u Vāhenga Malōlō 'a e ngāue ki hono totongi atu 'a e vāhenga fakamāhina ki he kau toulekeleka 'e 3,964 'a ia 'oku 'i he ta'u motu'a ko e 70 pē lahi ange. 'Oku fakafuofua ko e pēseti ai 'e 42 ko e kakai tangata pea pēseti 'e 58 ko e kakai fefine. 'I he tu'u faka-feitu'u', (vakai ki he **A-Fakatātā 6-23**), ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku kau ki he monū'ia ni 'oku nau nofo 'i Tongatapu (pēseti 'e 69), hoko ki ai 'a Vava'u (pēseti 'e 17), Ha'apai (pēseti 'e 5), 'Eua (pēseti 'e 2.1) pea mo e Ongo Niua (pēseti 'e 1.3 ki Niuatoputapu, pēseti 'e 0.8 ki Niuafo'ou). 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 2.9 miliona (vakai ki he **A- Tēpile 6-9**) 'a e fakakātoa 'i he tokoni fakapa'anga ki he kau toulekeleka 'e 3,964. 'I hono fakamanatua 'o e 'aho 'alo'i 'o e Kuini Fehuhu', na'e foaki ai 'e Pilinisesi Latūfuipeka Tuku'aho 'i Sune, 2016 'a e fakalahi fe'unga mo e pa'anga 'e 100 ki he vāhenga monū'ia 'aki nautolu 'oku ta'u 85 pē lahi ange. Na'e to e tākaki atu ki heni pea mo e tokoni fakapa'anga mei he Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga' ki he kau faifekau toulekeleka' 'i 'Okatopa 2015. 'Oku 'ikai ko ia pē ka na'e to e foaki mai 'a e me'aofa mei he Kautaha Keipolo 'o Tonga' fe'unga mo e pa'anga 'e 5,000 ke tokoni ki he ngāue kuo kamata'i 'e he Ta'ahine Pilinisesi', 'i hono tokonia 'o e kau toulekeleka 'o Tonga'.

Ko e ma'u vāhenga monū'ia ki he kau toulekeleka 'i he ta'u 70 pē lahi ange' 'oku kau ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga'. Kuo tali ai 'e he Kapineti' 'a e fakalelei ke hiki hake 'a e vāhenga fakamāhina 'oku ma'u 'e he kau toulekeleka' 'o anga pehe ni:

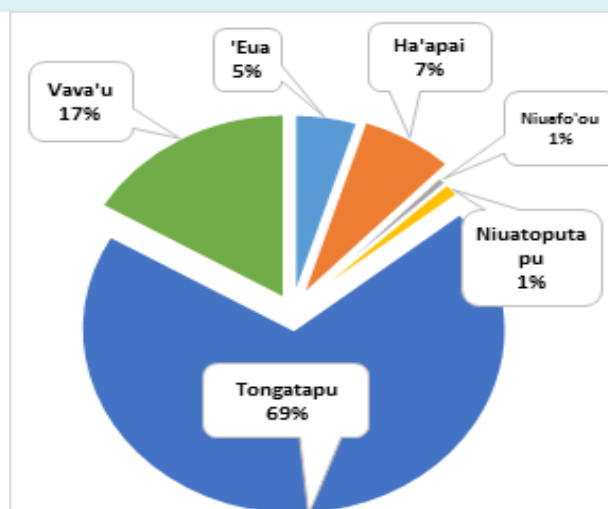
- Hiki 'a e vahe \$65 ki he tokoni fakasōsiale fakamāhina ki he kau toulekeleka 'oku ta'u motu'a ange he ta'u 70 'o hangē ko 'eni:
 - (i) 70 ki he 75 ke nau ma'u 'a e \$70 ki he māhina;
 - (ii) Ta'u 76 ki he 79 ke nau ma'u 'a e \$75 ki he māhina; pea mo e
 - (iii) Ta'u 80 pē lahi hake ke nau ma'u 'a e \$80 ki he māhina

'E kau ki he monū'ia' ni mo kinautolu kuo penisoni ka e 'ikai ke ngāue pa'anga, ka kuo nau a'u ki he ngaahi kulupu 'o e ta'u motu'a 'oku hā atu he kongā (i) 'i 'olunga'.

A- TĒPILE 6-9: VAHEVAHE 'I HE TANGATA PE FEFINE, FEITU'U MO E LAHI 'O E PA'ANGA KUO VAHE'I ATU 2015/16.

A-FAKATĀTĀ 6-23: TOKOLAHI 'O E KAU TOULEKELEKA TA'U 70+ 'I HE NGAHI FEITU'U KUO NAU TALI 'A E TOKONI FAKASŌSIALE 'I HE 2015/16

Feitu'u	tangata	fefine	Fakakatoa (\$m)
Eua	89	104	\$0.13
Ha'apai	126	163	\$0.21
Niuafo'ou	14	18	\$0.03
Niuatoputapu	30	21	\$0.04
Tongatapu	1120	1622	\$1.97
Vava'u	275	382	\$0.47
Fakakatoa	1654	2310	\$2.85

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofooua

Ngaahi Visonē Ki he 2025

Kuo palani ha savea ke ne tānaki mai ha ngaahi fakamatala fe'unga 'o fakatefīto 'i he fiema'u ha Fale ki hono tauhi 'o e kau Toulekeleka 'oku 'ikai tokangaekina 'i he ta'u motu'a ko e 65 pē lahi ange. 'E hoko foki 'eni ko ha fale ke hūfanga ki ai 'a kinautolu 'oku tukuhāusia mo li'ekina'. 'Oku kau ki heni mo e fiema'u 'o ha ngāue'anga ke ne tokonia mo feau 'a e ngaahi fiema'u fakanaunau kiate kinautolu 'oku faingata'a'ia.

6.2 NGAARI FAKALAHU

TĒPILE FAKALAHU 6-1: OLA 'O E FOKOTU'UTU'U NGAUE 'I HE NGAARI POUTULIKI KE POUPOU HAKE KI HE NGAARI KAVEINGA NGAUE FAKAFONU

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue	Ngaahi Potunga 'a e Pule'anga																								Ngaahi Kupu Kehe						
		P a l a c e o f	L A	A u d i t	O m b u d s m a n	M I N O F A	H M A F	P M O	M F N P	M R C	M P E & P E	M C T I L	M O J	A G O	M P P F	M O H	M E T	M I A	M A F F	M O I	M L N R	P S C	T B O S	M E I D E C C	M o F	M O I	M o T - D i v i s i o n	N R B T	b u s i n e s s	c o m m u n i t y	C S O S	C h u r c h e s
Ngaahi Ngāue'anga	1.1																															
	1.2																															
	1.3																															
	1.4																															
	1.5																															
Ngaahi Ngāue'anga	2.1																															
	2.2																															
	2.3																															
	2.4																															
	2.5																															
	2.6																															
	2.7																															
	2.8																															
Ngaahi Ngāue'anga Fakapolitikal	3.1																															
	3.2																															
	3.3																															
	3.4																															
	3.5																															
	3.6																															
3.7																																
Ngaahi Ngāue'anga	4.1																															
	4.2																															
	4.3																															
	4.4																															
	4.5																															
	4.6																															
Ngaahi Ngāue'anga	5.1																															
	5.2																															
	5.3																															
	5.4																															

Tu'unga 'o e tokoni he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue ki he Kaveinga Ngāue Fakafonua mahu'inga tokoni fe'unga tokoni sili ikai tokoni

* Ko e Tonga Health Promotion Foundation 'oku ne tataki 'a e Komiti Fakafonua 'o e Ngaahi Fokoutua 'ikai ke Pipihi ki he Pule'anga mo e Ngaahi Kautaha 'oku 'ikai Fakapule'anga

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-2 : KO E NGAHI ME'AFUA FAKA'EKONŌMIKA 'O TONGA 'I HE, 2008/09-2015/16

	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Totongi 1/								
Mahu'inga Fakakātoa e Ngaahi Koloa & Ngaahi Ngāue								
Fakalotofonua (GDP)	3.2	3.3	2.9	0.8	0.7	2.1	3.7	3.4
Hikihiki 'i he Totongi Koloa ('avalisi fakata'u)	5.6	1.7	6.0	3.3	0.7	2.2	0.2	-0.6
Pa'anga mo e Ngaahi Nō 'i he Pangike (tupu fakata'u %) 2/								
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	-1.9	5.1	2.6	-2	7.3	8.0	2.8	12.6
Nō Fakalotofonua	-7.1	-11.5	-11.5	-16	-0.4	9.2	11.7	18.2
Nō ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	-2.9	-15.5	-9.2	-9.6	-7.6	-0.6	8.9	0.2
Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)								
Ngaahi Koloa Hū Atu	11.4	11.4	11.2	8.7	12.3	15.7	15.4	15.4
Konga ai: Hina	1.8	0.5	0.7	2.2		2.9		
Ngaahi Koloa Hū Mai	-271.3	-208.0	-229.6	-247.8	-260.9	-261.7	-306.3	-322.1
Ngaahi Ngāue (palanisi)	-5.4	-7.9	4.9	-4.3	6.3	-3.1	-7.3	15.2
Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	9.6	5.3	4.9	5.6	0.9	8.5	14.3	4.3
Ngaahi Ngāue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	4.2	-2.6	9.8	1.3	7.2	5.4	7.0	19.5
Talafi Pa'anga (palanisi)	157.9	146.7	136.4	182.4	174.8	200.5	215.3	286.3
Konga ai: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha	175.2	157.4	139	156.8	209.5	208.9	220.4	199.8
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga ('I he pēseti 'o e GDP)	-49.8	-52.6	-72.1	-55.4	-66.5	-40.1	-68.6	-1.1
	-7.5%	-7.4%	-9.3%	-6.9%	-8.2%	-5.0%	-8.3%	0.00
Palanisi Fakalukufua	47.1	34.3	31.0	38.3	17.3	11.2	26.6	65.2
	-7.5%	-7.4%	-9.3%	-6.9%	-8.2%	-5.0%	3.2%	7.3%
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli								
Pa'anga (miliona)	136.3	170.5	203.8	246.1	263.3	274.4	289.7	354.9
Hū Koloa 'i he Mahina	5.1	7.1	7.4	8.2	8.8	9.1	8.1	10.1
Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 3/								
Nō ki Tu'apule'anga/GDP (%)	30%	32%	35%	40%	43%	42%	46.2%	43.9%
Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)								
Fetongi Pa'anga ki he US\$	2.08	1.93	1.84	1.70	1.73	1.81	2.10	2.21

1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Faka fonua 'o Tonga

3/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Faka fonua

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika, Pangikē Pule Faka fonua 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Faka fonua

TĒPILE FAKALAHĪ 6-3: TU'UNGA 'O E NGAĀHI SEKĪTOA 'A TONGA, 2008/09 - 2015/16

	2008/09r	2009/10r	2010/11r	2011/12r	2012/13r	2013/14r	2014/15	2015/16p
Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue								
Pa'anga (miliona)	663.6	712.6	775.0	800.7	781.2	804.5	846.1	889.5
Pa'anga 'Amelika (miliona)	314.1	368.8	422.5	471.6	450.4	442.7	435.1	398.3
GDP ki he fo'i 'ulu (US\$)	3,063.5	3,588.7	4,101.0	4,565.5	4,349.6	4,265.5	4,182.0	3,819.0
Toko lahi 'o e kakai	102,528	102,780	103,033	103,286	103,541	103,795	104,051	104,307
<i>Tupu Fakata'u (%)</i>								
GDP (Totongi 'i he mahu'inga 'o e 2010/11)	2.3	3.6	2.8	0.9	-3.1	2.1	3.7	3.4
<i>fakaʻafuofua mai mei he:</i>								
Ngōue, Toutai mo e Vao'akau	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	3.1	-2.7	2.1
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	-0.2	-1.7	5.9	-2.6	6.8	-0.1	4.2	1.3
Ngāue Langa	35.0	21.7	6.1	1.2	-29.9	3.3	20.2	12.7
Ngaahi Hōtele mo e Falekai	4.2	-3.9	3.3	0.4	2.5	0.9	5.0	3.7
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	15.4	15.7	-2.9	0.5	1.1	0.6	12.4	5.3
Ngaahi Pangikē	-6.8	-1.1	3.4	-4.5	-5.4	3.9	-1.3	11.2
Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga	2.5	0.9	0.5	1.5	1.5	0.4	1.7	0.4
<i>Tupu Fakata'u (%)</i>								
GDP (faka-sekitoa; mahu'inga lolotonga)								
<i>fakaʻafuofua mei he:</i>								
Ngōue, Toutai mo e Vao'akau	17.7	17.2	17.0	17.0	18.2	18.4	17.2	17.0
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	6.1	5.8	5.9	5.7	6.3	6.2	6.2	6.1
Ngāue Langa	8.0	9.4	9.7	9.7	7.1	7.1	8.3	9.0
Ngaahi Hōtele mo e Falekai	14.0	13.0	13.0	13.0	13.7	13.6	13.7	13.7
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	5.9	6.5	6.2	6.2	6.4	6.3	6.9	7.0
Ngaahi Pangikē	8.0	7.6	7.7	7.2	7.1	7.2	6.8	7.4
Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga	12.4	12.1	11.8	11.9	12.5	12.3	12.0	11.7
Totongi 'o e ngaahi koloa ('avalisi fakata'u)								
Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	5.6	1.7	6.0	3.3	0.7	2.3	0.1	-0.6
Koloa Hū mai	5.6	1.8	7.7	4.7	0.7	2.6	0.2	-5.4
Koloa Fakalotofonua	5.6	1.6	3.5	1.5	0.6	1.8	-0.1	6.2

r - 'esitimetri fakamuimuitaha

p - 'esitimetri fakaangaanga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-4: 'AVALISI 'O E NGAĀHI TOTONGI FAKATA'U KI HE TA'U 2008 - 2016, VAHA'A TAIMI 'OKU MAKATU'UNGA AI 'A HONO LILIU ('OKATOPA 2010 = 100))

	Kotoa 'o e Ngaahi			Ngaahi Koloa				Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai		
	Koloa	Me'akai	Fale	Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga 'aki	Tapaka mo e Kavamalohi	kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
Fakapalani:	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2008	93.6	88.5	99.5	104.5	96.2	109	78.9	101.4	93.0	94.3
2009	94.9	95.4	103.8	98.5	100.8	95.2	82.9	104.1	93.2	97.9
2010	98.3	98.3	102.1	99.3	99.8	100.5	93.7	99.4	98.1	98.3
2011	104.4	104.7	99.8	101.6	104.6	112.6	101.6	101.7	106.1	102.2
2012	105.7	106.4	99.6	103.4	104.6	113.0	102.4	102.1	107.4	103.1
2013	106.4	108.2	100.7	103.4	104.6	113.1	99.8	102.5	109.0	103.0
2014	109.1	112.2	101.4	104	119.1	112.8	100.4	105.3	112.3	104.8
2015	108	114.3	101.3	98.3	129.4	99	106.3	105.9	108.4	107.4
2016	110.7	115.8	103.5	98.5	138.6	96.1	128.4	113.2	107.8	114.8

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-5: FELIULIUAKI (%) FAKATA'U 'I HE NGAĀHI TOTONGI FAKATA'U 'O E NGAĀHI KOLOA KI HE MĀHINA KO TĪSEMA 2008 - 2016.

	Kotoa 'o e Ngaahi			Ngaahi Koloa				Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai		
	Koloa	Me'akai	Fale	Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga 'aki	Tapaka mo e Kavamalohi	kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
Fakapalani:	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
2015	-1.2	0.2	0.4	-5.9	8.9	-8.2	-0.8	-0.1	-4.9	4.4
2016	6.7	6.3	2.3	2.5	4.0	4.5	29.9	6.9	6.9	6.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-6: KOLOA HŪ ATU 'I HE NGAĀHI VAHEVAHE LALAHĪ FAKA-KASITOMU, 2008/09 - 2015/16

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16p	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Monumanu Mo'ui mo e Koloa Kakano'i Manu	4,147	28.0	9,857	64.3	9,905	49.9	9,277	36.6	8,029	35.1	6,147	28.3	12,994	46.2	8,438	31.1
Ngaahi Koloa Vesitapolo	7,087	47.8	4,019	26.2	8,056	40.5	10,593	41.8	11,393	49.7	12,630	58.1	11,896	42.3	15,560	57.4
Me'atokoni;Kavamalohi, Tapaka	87	0.6	216	1.4	240	1.2	358	1.4	494	2.2	461	2.1	717	2.6	1,211	4.5
Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	908	6.1	585	3.8	646	3.3	367	1.4	462	2.0	596	2.7	563	2.0	494	1.8
Koloa Papa pe Koloa Ngaohi mei he Papa ;	602	4.1	322	2.1	433	2.2	416	1.6	424	1.9	760	3.5	986	3.5	784	2.9
Ngaahi Koloa Ngaohi Kehe	6	0.0	22	0.1	5	0.0	27	0.1	112	0.5	91	0.4	33	0.1	160	0.6
Ngāue Fakamea'a pe Kongokonga Koloa	45	0.3	17	0.1	56	0.3	144	0.6	26	0.1	1	0.0	2	0.0	445	1.6
Ngaahi Koloa Hū atu kehe	2,338	15.8	289	1.9	526	2.6	4,173	16.5	1,963	8.6	1,045	4.8	909	3.2	0	0.0
KĀTOA	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,731	100.0	28,100	100.0	27,093	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-7: NGAĀHI KOLOA HŪ MAI FAKA-SEKITOA LALAHĪ, 2008/09 - 2015/16

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitōa Taautaha	14,827	100	15,327	100	19,863	100.0	25,343	100.0	22,866	99.8	21,705	99.9	28,030	99.6	36,902	98.8
Sekitōa Pule'anga	0	0	0	0	6	0.0	6	0.0	2	0.0	21	0.1	23	0.1	251	0.7
Sekitōa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'l'e he Pule'anga ka 'oku nau lele tautaha pe	0	0	0	0	0	0.0	5	0.0	33	0.1	8	0.0	82	0.3	203	0.5
KĀTOA	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,734	100.0	28,135	100.0	37,357	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-8: NGAĀHI FONUA 'OKU HŪ ATU KI AI 'A E NGAĀHI KOLOA, 2008/09 - 2015/16

FONUA	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	5,283	35.6	3,264	21.3	3,269	16.5	4,801	18.9	6,550	28.6	7,184	33.1	7,049	25.1	11,888	27.2
'Aositelelia	1,743	11.8	693	4.5	581	2.9	4,622	18.2	1,437	6.3	2,002	9.2	3,200	11.4	8,799	20.1
Fisi	67	0.5	18	0.1	318	1.6	697	2.7	200	0.9	169	0.8	186	0.7	503	1.1
Amelika	2,636	17.8	2,551	16.6	2,685	13.5	2,651	10.5	3,590	15.7	3,359	15.5	5,514	19.6	11,749	26.8
Samoa	783	5.3	492	3.2	543	2.7	375	1.5	479	2.1	746	3.4	1,137	4.0	-	-
Siapani	1,967	13.3	517	3.4	2,862	14.4	6,293	24.8	2,754	12.0	2,710	12.5	3,361	11.9	3,776	8.6
Kolea	469	3.2	369	2.4	140	0.7	1,548	6.1	2,020	8.8	2,232	10.3	590	2.1	1,549	3.5
Singapoa	17	0.1	458	3.0	2	-	30	0.1	171	0.7	0	0.0	4	0.0	2	0.0
Amelika Samoa	428	2.9	178	1.2	213	1.1	282	1.1	323	1.4	50	0.2	453	1.6	-	-
Hong Kong	551	3.7	6,433	42.0	7,538	37.9	2,355	9.3	3,579	15.6	2,397	11.0	5,368	19.1	28	0.1
Ngaahi Fonua Kehe	884	6.0	399	2.6	1,719	8.7	1,701	6.7	1,799	7.9	884	4.1	1,273	4.5	5,488	12.5
KĀTOA	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,734	100.0	28,135	100.0	43,782	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Siteisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-9: NGAĀHI KOLOA HŪ MAI FAKA-KASITOMU, 2008/09 - 2015/16

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
1. Monumanu Mo'ui; Ngaahi Koloa Monumanu	36,426	11.8	39,502	13.8	40,464	13	39,778	12	43,922	13	33,361	13	46,987	11	48,451	17
2. Ngaahi Koloa	10,695	3.5	9,347	3.3	10,216	3	10,536	3	10,838	3	8,157	3	11,341	3	14,588	5
3. Me'atokonī; Kavamalohi & Tapaka	44,154	14.3	45,633	16.0	39,041	12	47,152	14	48,283	14	36,701	14	55,893	13	68,165	24
4. Ngaahi Koloa ngaohi mei he Makakoloa	81,117	26.2	64,715	22.6	80,726	25	88,675	26	82,697	24	61,899	24	88,805	21		30
5. Ngaahi Koloa Kemikale pe Fāitatau	11,699	3.8	13,684	4.8	13,675	4	14,794	4	14,346	4	12,927	5	15,701	4	20,121	7
6. Koloa 'Akau pe Koloa Ngaohi mei he 'Akau	7,269	2.3	7,164	2.5	11,243	4	9,434	3	8,063	2	6,700	3	13,763	3	16,433	6
7. Ngaahi Koloa Papa	11,298	3.7	9,148	3.2	10,302	3	12,139	4	12,980	4	7,568	3	10,944	3	12,276	4
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	13,893	4.5	13,373	4.7	26,286	8	20,563	6	15,214	4	12,921	5	20,203	5	109	0
9. Misini mo e Ngaahi Naunau Faka'uhila	37,671	12.2	39,244	13.7	41,372	13	46,895	14	41,744	12	35,061	13	74,142	17	279	0
10. Ngaahi Koloa Ngaohi Kehe	4,899	1.6	4,838	1.7	5,415	2	6,850	2	10,281	3	5,319	2	10,952	3	13,515	5
11. Me'alele, Vakapuna, Vakalalahi & Ngaahi Naunau Fekau'aki mo e	17,615	5.7	15,908	5.6	16,110	5	15,516	5	19,394	6	17,478	7	40,430	9	44	0
12. Ngāue Fakamea'a mo e Kongokonga Koloa	14,899	4.8	4,073	1.4	1,194	0	1,074	0	7,948	2	68	0	17	0	37	0
13. Ngaahi Koloa Hū mai Kehe	17,710	5.7	19,126	6.7	21,583	7	32,005	9	29,957	9	23,281	9	39,681	9	3,408	1
KĀTOA	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0	345,411	100.0	345,662	100.0	261,441	100.0	428,859	100.0	280,527	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Siteisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-10:NGAAHI KOLOA HŪ MAI FAKA-SEKITOA LALAHĪ, 2008/09 - 2015/16

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Sekitōa Taautaha	294,348	95.2	277,502	97.1	297,987	93.8	300,026	86.9	308,225	89.2	245,062	86.5	353,566	82.4	394,153	89.7
Sekitōa Pule'anga	11,114	3.6	5,120	1.8	9,227	2.9	23,737	6.9	21,284	6.3	9,593	3.4	15,655	3.7	21,134	4.8
Sekitōa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokomiti 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	3,882	1.3	3,133	1.1	10,414	3.3	21,649	6.3	15,579	4.5	28,582	10.1	59,639	13.9	24,262	5.5
KĀTOA	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0	345,411	100.0	345,662	100.0	283,237	100.0	428,859	100.0	439,549	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-11: NGAARI KOLOA HŪ MAI KI HE FONUA MEI HE NGAARI FONUA MULI, 2008/09 - 2015/16

FONUUA	2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Nu'usila	81,870	26.5	88,715	31.0	107,985	34	100,067	29	101,254	29	107,342	29	122,470	30	149,427	32
'Aositelelia	33,349	10.8	32,714	11.4	23,736	8	19,553	6	17,938	5	20,562	6	24,312	6	32,750	7
'Amelika	35,884	11.6	41,273	14.4	35,741	11	46,652	14	40,695	12	39,635	11	46,570	11	40,698	9
Saina	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	8	20,424	6	36,049	9	60,707	13
'Initonesia	5,184	1.7	3,700	1.3	3,965	1	6,157	2	4,954	1	5,480	1	6,431	2	7,715	2
Fisi	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	6	31,257	9	34,921	9	92,199	20
Siapani	11,375	3.7	6,844	2.4	8,848	3	17,175	5	20,275	29	15,501	4	35,709	9	28,438	6
Singapoa	62,679	20.3	50,039	17.5	73,804	23	78,725	23	81,146	24	82,909	23	63,965	16	30,236	7
Ngaahi Fonua Kehe	23,466	7.6	18,297	6.4	18,546	6	22,339	7	31,949	9	42,649	12	35,337	9	19,337	4
KĀTOA	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100.0	345,411	100.0	345,662	100.0	365,760	100.0	405,764	100.0	461,508	100.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

TĒPILE FAKALAHĪ 6-12: FAKAMATALA KI HE FEHŪ'AKI 'A E PA'ANGA 'A TONGA MO MULI, 2008/09-2015/16

<i>(Pa'anga 'i he miliona, tukukehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)</i>	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	-259.9	-196.6	-218.4	-239.1	-248.6	-245.9	-291.0	-296.7
Ngaahi Koloa Hū atu f.o.b	11.4	11.4	11.2	8.7	12.3	15.7	15.4	15.4
konga ai ko e Hina	1.8	0.5	0.7	2.2	2.4			
Ngaahi Koloa Hū mai f.o.b	271.3	208	229.6	247.8	260.9	261.7	306.3	322.1
Ngaahi Ngāue (palanisi)	-5.4	-7.9	4.9	-4.3	6.3	-3.1	-7.3	15.2
Totongi Hū mai	83.7	71.8	89	99.4	125.2	109	99.1	136.9
Konga ai: Pa'anga mei he Takinamata	36.7	50.1	60.9	61.7	70.2	80.3	63	85.1
Totongi Hū atu	-89.1	-79.8	84	103.7	118.8	112.1	106.6	121.8
Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	57.6	5.3	4.9	5.6	0.9	8.5	13.4	4.3
Totongi Hū mai	64.0	14.7	13.1	13.3	11.7	25.9	25.9	20.9
Totongi Hū atu	-3.4	-9.4	8.2	7.7	10.8	17.5	12.6	16.6
Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)	157.9	146.6	136.4	182.4	174.8	200.5	221.4	286.3
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	1.2	1.9	29.3	47.0	5.0	32.8	44.3	83.4
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	156.7	144.7	147.8	175.3	246.5	247.5	274.5	259.7
Totongi Hū mai Faka'ofisiale	2.5	5.7	8.3	45.5	3.5	31.5	43.1	81.6
Totongi Hū atu Faka'ofisiale	-1.3	-3.8	21	1.5	1.5	1.3	1.2	1.8
Fe'ave'aki Pa'aanga Taautaha Totongi Hū mai	175.2	157.4	139	156.8	209.5	208.9	227	199.8
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Hū atu	-18.5	-12.7	8.8	18.5	37	38.6	47.5	59.9
'Akauni Fakapa'anga Lolotonga (Pēseti 'o e GDP)	-49.8	-52.6	-72.1	-55.4	-66.5	-39.9	-63.5	-1.1
Palanisi 'o e 'Akauni Ngāue	117.6	58	124.4	87.5	88.6	100.7	67.2	16.2
Ngāue 'Ofisiale (palanisi)	37.0	28.6	68.9	55.1	33.5	17.2	8.9	8
Nō Faka'ofisiale	66.4	43	110.6	61.6	38.2	24.6	13.6	8
Pa'anga Hū atu Faka'ofisiale	-29.4	-14.4	41.7	6.5	4.7	7.3	4.6	0
Pa'anga mei he Ngāue Taautaha (palanisi)	80.6	29.4	55.5	32.4	55.1	83.6	58.2	8.2
Pa'anga Hū mai mei he Ngāue Taautaha	88.9	38	77.8	45.2	71.5	101.1	75.6	10.5
Pa'anga Hū atu mei he Ngāue Taautaha	-8.3	-8.6	22.3	12.7	16.3	17.6	17.2	2.3
Palanisi Fakakātoa	47.2	34.2	31.0	38.3	17.3	11.2	15.3	65.2
Ngaahi Me'a Kehe:								
Ngaahi Ngāue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	214.3	145.8	400.7	493.4	523.0	577.6	607.3	722.7
Pa'anga Hū mai	325.4	249.6	249.4	315.0	349.9	375.3	395.1	439.2
Pa'anga Hū atu	-112.3	-105.7	122.0	131.4	168.1	169.5	167.9	200.1
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli (miliona pa'anga)	136.3	170.5	203.8	246.1	263.3	274.4	289.7	354.9
Lahi 'o e māhina 'o e koloa Hū mai 'e lava 'e he Pa'anga Talifaki 'i Muli 'o Totongi	5.1	7.1	7.4	8.2	8.8	9.1	8.1	10.1

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

TĒPILE FAKALAHĪ 6-13: SAVEA FAKAPA'ANGA, 2008/09–2015/16

(Pa'anga 'i he Miliona, tukukehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	121.3	164.8	215.2	235.3	258.6	265.9	285.9	338.2
Ngaahi Koloa Muli	154.0	186.7	221.6	251.0	268.8	281.7	297.1	373.3
Ngaahi Mo'ua Muli	-32.7	-21.9	-6.5	-15.7	-10.2	-15.8	-11.2	-35.1
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	156.2	126.6	84.1	57.9	56.4	74.2	62.0	53.6
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haohaoa	274.0	243.1	208.4	165.5	167.4	177.8	206.0	247.0
Pule'anga (Haohaoa)	-32.7	-29.1	-32.5	-47.1	-29.2	-34.1	-26.9	-29.4
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	3.9	19.6	13.2	10.1	13.1	36.6	41.8	40.4
Sekitoa Taautaha	302.8	252.6	227.7	202.5	183.5	175.3	191.1	236.0
Ngaahi Pangikē 'Ikai Fakapa'anga 1/	-11.7	-8.1	-10.9	-7.2	-8.8	-4	-3.9	-3.8
Ngaahi Me'akehe (Haohaoa)	-106.1	-108.4	-113.4	-100.4	-102.2	-99.6	-140.1	-189.6
Fakakātoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	277.3	291.5	299.2	293.2	314.9	340	348.0	391.8
Pa'anga Liliu Vave (M1)	77.9	90.1	96.9	118.1	152.1	174.6	188.2	216.5
Pa'anga 'i Tu'a 'i he Pangikee	21.9	26.8	27.3	31.3	32.1	40.1	45.4	48.5
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	56.0	63.3	69.7	86.8	120.0	134.4	142.7	168.0
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloa	199.4	201.4	202.3	175.1	162.7	165.4	159.8	175.3
Fakahū Pa'anga	43.6	46.4	51.0	41.4	43.0	44.2	49.7	59.4
Fakahū Pa'anga Taimi Loloa	143.0	142.9	139.5	121.8	110.1	109.2	98.6	103.7
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	12.8	12.0	11.8	11.9	9.7	12	11.5	12.2
<i>Feliuliaki Fakap ēseti (%) Fakata'u</i>								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	51.8	35.9	30.6	9.3	9.9	282.3%	752.2%	18.3
Ngaahi Koloa Muli	54.2	21.2	18.7	13.3	7.1	4.8	5.5	25.6
Ngaahi Mo'ua ki Muli	63.7	-33.1	-70.3	141.5	-35.0	54.9	-29.1	213.4
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	-23.0	-18.9	-33.6	-31.2	-2.6	31.6	-16.4	-13.5
Sekitoa Taautaha	-2.9	-16.6	-9.9	-11.1	-9.4	-4.5	9.0	23.5
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (M2)	-1.9	5.1	2.6	-2.0	7.4	8.0	2.4	12.6
Pa'anga Liliu Vave (M1)	7.3	15.7	7.5	21.9	28.8	14.8	7.8	15.0
Pa'anga Liliu Vave/Liliu Taimi Loloa	-5.1	1.0	0.4	-13.4	-7.1	1.7	-3.4	9.7
<i>I he Pa'anga 'Amelika</i>								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	60.2	84.4	127.2	134.2	141.8	148.346	135.6	153.2
Ngaahi Koloa Muli	76.5	95.6	131.0	143.1	147.4	157.16	140.9	169.1
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-16.3	-11.2	-3.8	-9.0	-5.6	-8.8148	-5.3	-15.9
Ngaahi Me'akehe:								
Lahi e Vilo e Pa'anga (GDP/M2)	2.4	2.4	2.6	2.7	2.6	2.365	2.4	2.3
Fetongi Pa'anga (pa'anga ki he pa'anga 'Amelika: faka'osinga 'o e ta'u)	2.01	1.95	1.69	1.75	1.82	1.79	2.1	2.2

Ma'u'anga Fakamatala: NRBT

TĒPILE FAKALAHĪ 6-14: FAKAIKIKI 'O HONO FAKAHOA 'O E NGAHI NŌ 'A E PULE'ANGA

Fakaikiiki	Sune - 15	Sune - 16	Sune -17
Katoa Mo'ua Nō (USD\$)	200.1	201.4	213.8
Katoa Mo'ua Nō (TOP\$)	422.1	444.6	470.2
Mo'ua Nō akalotofonua	41.0	53.7	56.3
Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga	381.1	390.9	413.9
Katoa e Mo'ua ki he GDP (%)	50.9%	50.2%	55.2%
Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he GDP	46.0%	47.2%	48.6%
Mo'ua Nō Fakalotofonua ki he GDP	4.9%	6.5%	6.6%
Ngaahi Totongi Nō (\$)	21.3	22.0	23.1
Nō ki Tu'apule'anga	13.4	14.2	14.0
Nō Fakalotofonua	7.9	7.8	9.2
Sino'i Nō	14.1	14.1	14.5
Totongi tupu	7.2	7.9	7.9
Fakafa'ahinga Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga	381.7	390.9	413.9
Pangikē Fakavaha'a Pule'anga	122.9	138.8	170.8
Pangikē Tokoni	258.8	252.1	243.1
No Fakatatau ki he'ene Fa'ahinga (\$)	422.1	444.6	470.2
Nō	381.1	390.9	413.9
Pōnite	41.0	53.7	56.3
Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Faka Tu'apule'anga (%)			
% Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Siaina	67.8%	64.5%	58.7%
% Mo'ua Nō 'i he Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga	32.2%	35.4%	41.2%
% 'o e Nō Faka Pule'anga	90.3%	87.9%	88.0%
Me'afua FakaPa'anga (%)			
Katoa Totongi Nō ki he Ngaahi Fakamole	9.4%	9.7%	10.2%
Katoa Totongi Nō ki he Pa'anga Hu mai	11.1%	10.0%	8.4%
Totongi Tupu ki he Ngaahi Fakamole	3.2%	3.5%	3.5%
Totongi Tupu ki he Pa'anga Hū mai	3.8%	3.6%	2.9%
Me'afua Fakafehoanaki (%)			
Pa'anga Talifaki ki he Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga	76.0%	90.8%	91.5%
Ngaahi Totongi Nō ki he Pa'anga 'ofa mei muli	5.6%	4.9%	4.8%
Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he koloa Hū atu	37.9%	40.2%	66.6%

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-15: FAKAIKIKI KI HE TU'UNGA 'O E ONGO NŌ LALAHĪ MEI SIAINA

	Poloseki Ngaue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa	Poloseki Langa Fakalalaka 'o e Ngaahi Hala
Lahi 'o e No	Pa'aanga Siaina CNY 440m, fakafuofua fakamuimui taha T\$94.5m	Pa'aanga Siaina CNY 291m, fakafuofua fakamuimui taha T\$142.7m
Taimi Loloa 'o e No	ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'a e sino'l pa'anga)	ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'a e sino'l pa'anga)
Taimi Totongi	Aho 21 'o Ma'asi mo Sepitema fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 21 Ma'asi 2009, toloi 'a e 'uluaki totongi fakafoki 'o e sino'l noo ki he 'aho 21 'o Sepitema 2018, totongi fakamuimui he 'aho 21 Sepitema 2028	Aho 21 'o Ma'asi mo Sepitema fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 21 Ma'asi 2010, 'uluaki totongi fakafoki 'o e sino'l noo ki he 'aho 21 'o Ma'asi 2020, totongi fakamuimui he 'aho 21 Ma'asi 2030
Totongi Tupu (IN)	Peseti 'e 2 'l he ta'u ki he 'aho e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 24 Sepitema 2008)	Peseti 'e 2 'l he ta'u ki he 'aho e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 15 Ma'asi 2010)
Totongi Fale'l (MF)	Peseti 'e 1 'o e sino'l Pa'anga no (totongi 'l he 'aho 12 Sepitema 2008, ne totongi 'l loto he 'aho e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea kamata ki mu'a 'l he 'aho 'e 30 mei he 'aho 'e 'uluaki toho ai e pa'anga	Peseti 'e 1 'o e sino'l Pa'anga no (totongi 'l he 'aho 25 Fepueli 2010, ne totongi 'l loto he 'aho e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea kamata ki mu'a 'l he 'aho 'e 30 mei he 'aho 'e 'uluaki toho ai e pa'anga
Totongi Tu'upau (CF)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 'e 30 hili e 'aho ne kamata ai)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 'e 30 hili e 'aho ne kamata ai)
Pa'anga Fakakatoa kuo Totongi	\$21.4m	\$13.2
Totongi Tupu IN	\$18.4m	\$11.8m
Totongi Fale'l MF	\$1.3m	\$0.8m
Totongi Tu'upau CF	\$1.7m	\$0.6m

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-16: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA NŌ KI HE NGAHI LANGA FO'OU

Ngaahi Poloseki Langa Fo'ou (TOPm)	Fakakatoa 'o e No	Peseti ki he Fakakatoa 'o e No (%)
Tungī Koloneiti	16.6	12%
Kautaha OG Sanft	10.2	7%
Kautaha Taumoepeau	7.2	5%
Kautaha Molisi	6.8	5%
Kautaha Royco	2.2	2%
Fakakatoa Poloseki No atu	42.9	30%
Uafu Vuna	38.0	27%
Ngaue Hala	22.1	15%
Fakalahi 'o e Palasi	16.3	11%
Misini Valita	6.0	4%
Fakakatoa 'o e Ngaahi Poloseki 'a e Pule'anga	82.3	58%
Ta Mape	4.2	3%
Talifaki	8.2	6%
Fetukutuku	2.0	1%
Fale'i	1.6	1%
Malu'i	0.8	1%
Lipooti faka Siokalafi	0.7	0%
Fakakatoa Fakamole CCECC	17.5	12%
Fakakatoa 'o e No	142.7	100%

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-17: NGAĀHI NGĀUE KI HONO FAKALELEI'I 'O E HALA PEA MO HONO VAHEVAHE KI HE NGAĀHI FEITU'U TAKITAHA

Poloseki (TOPm)	Fakakatoa 'o e No	Fakakatoa 'o e No (%)
Tongatapu	63.5	67.2%
Vava'u	7.9	8.4%
Ha'apai	2.2	2.3%
Eua	2.9	3.1%
Fokotu'u 'o e Ngaue	2.0	2.1%
Fetukutuku	2.1	2.2%
Lipooti 'o e Ngaahi Savea hala mo e 'ataakai	2.0	2.1%
Ta mape Hala	7.6	8.0%
Totongi fale'i	2.8	3.0%
Malu'i	0.5	0.5%
Pa'anga Talifaki	1.0	1.1%
Katoa 'o e No	94.5	

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-18: NGAĀHI MO'UA NŌ 'A E NGAĀHI KAUTAHA 'O NGATA KI HE 30 SUNE, 2017.

Kautaha na'e Nō	Sune -16 (\$m)	Sune -17 est. (\$m)
Pangike Langa Fakalalakalaka	1.84	1.50
Kautaha Sea Star	3.65	3.65
Poate Taulanga	0.30	0.15
Maketi Talamahu Tonga	1.82	1.68
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakalaka 'o Tonga		
<i>Konga 1 (EXIM)</i>		
Royco Amalgamated Co. Ltd	2.15	2.05
MF Taumoepeau Ltd.	7.16	7.16
OG Sanft Ltd	10.25	10.25
Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakalaka 'o Nuku'alofa		
<i>Konga 2 (EXIM)</i>		
City Assets Ltd	6.76	6.76
Tungi Colonnade Ltd	16.57	16.57
Tonga Asset Managers & Associates	1.48	1.48
Ngaahi nō Ngoue	0.94	0.93
Ngaahi Nō Toutai	0.28	0.27
<i>Fakakātoa</i>	<i>53.19</i>	<i>52.45</i>

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

TĒPILE FAKALAHĪ 6-19: FAKAMATALA FAKASITETISITIKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA

	Fakaangaanga 2015/16	Esitimeti Kamata 2016/17	Esitimeti Liliu 2016/17	Esitimeti 2017/18	Fakafuofua 2018/19	Fakafuofua 2019/20
Pa'anga Humai	360.6	500.4	418.8	541.1	562.0	565.5
Pa'anga Humai mei he Tukupau	184.6	192.1	200.8	247.4	252.9	261.2
<i>Tukupau 'i he Vahenga mo e Tupu</i>	35.8	34.2	34.7	38.1	38.1	38.1
<i>Tukupau 'i he Ngaahi Koloa</i>	0.3	0.3	0.3	0.9	0.9	0.9
<i>Tukupau 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga</i>	128.6	130.7	139.4	171.9	176.3	183.3
<i>Tukupau 'I he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga</i>	19.9	26.9	26.4	36.6	37.6	38.9
<i>Ngaahi Tukupau Makehe</i>	-	-	-	-	-	-
Pa'anga Tokoni	146.0	266.2	179.4	251.4	267.5	260.2
<i>Ngaue</i>	87.4	106.6	84.7	114.3	116.6	69.5
<i>Ngaue Lalahi</i>	58.6	159.5	94.7	137.1	150.9	190.7
Pa'anga Humai Makehe	30.1	42.1	38.5	42.2	41.7	44.2
<i>Ngaahi 'Inasi Mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga</i>	10.9	20.7	15.7	20.2	20.2	21.1
<i>Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngaue</i>	13.3	17.8	17.4	17.9	18.1	19.2
<i>Pa'anga Humai mei he Tautea</i>	0.7	0.7	0.7	1.3	1.3	1.3
<i>Ngaahi Monu'ia Fakataimi 'Ikai Kau ai e Pa'anga Tokoni</i>	0.0	-	0.1	-	-	-
<i>Ngaahi Pa'anga Humai Kehe</i>	5.1	2.8	4.6	2.7	2.1	2.6
Pa'anga Huatu	284.6	346.3	320.7	407.8	408.0	419.4
Totongi 'o e Kau Ngaue	127.3	139.3	138.1	148.7	143.0	148.0
<i>Vahenga</i>	108.6	124.7	123.6	135.9	131.4	136.2
<i>Tokoni Fakasosiale</i>	18.7	14.6	14.5	12.7	11.7	11.8
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	107.3	145.9	122.7	171.6	198.8	199.7
Totongi Tupu	7.9	7.5	8.1	8.1	8.0	7.7
<i>Ki he Kakai 'Ikai Nofo Fonua</i>	6.4	6.4	6.7	6.3	6.2	5.9
<i>Kakai Nofo Fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga</i>	1.4	1.2	1.4	1.8	1.8	1.8
Ngaahi Tokoni	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
<i>Tokoni ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga</i>	-	-	-	-	-	-
<i>Tokoni ki he Ngaahi Kautaha Taautaha</i>	0.6	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	3.7	4.7	3.7	2.5	2.2	5.2
Monu'ia Fakasosiale	20.8	22.1	22.1	24.5	24.9	28.2
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	16.9	25.9	25.1	51.6	30.2	29.7
Palanisi	76.1	154.0	98.1	133.3	154.0	146.1
Ngaahi Koloa Lalahi Haohaoa	62.4	166.1	101.9	146.6	154.9	194.8
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa	62.3	166.0	101.8	146.4	154.7	194.6
<i>Ngaahi Langa</i>	41.1	99.0	71.0	92.6	67.2	98.8
<i>Ngaahi Me'a Ngaue Lalahi</i>	14.8	57.2	25.5	42.5	44.6	38.7
<i>Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa kehe</i>	6.4	9.8	5.3	11.3	43.0	57.1
Ngaahi Koloa 'Ikai Ngaue'aki	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
<i>Totongi 'o e Kelekele</i>	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
No Atu Haohaoa	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou To'o mei ai 'a e Ngaahi Mou'a Taimi Nounou	13.7	(12.1)	(3.9)	(13.4)	(0.9)	(48.7)
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
<i>Fakalotofonua</i>	28.0	7.9	3.3	15.2	16.6	(2.5)
<i>Pa'anga mo e Ngaahi Fakahu Pa'anga</i>	22.8	0.1	1.1	0.6	6.0	(2.4)
<i>No</i>	4.3	7.4	1.8	14.2	10.1	(0.5)
<i>Inasi mo e Ngaahi monu'ia kehe</i>	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Mo'ua	14.3	19.9	7.1	28.6	17.4	46.2
<i>Fakalotofonua</i>	12.7	4.0	4.7	1.9	(0.7)	2.0
<i>Tu'apule'anga</i>	1.6	15.9	2.4	26.6	18.1	44.2

Ma'u'anga Fakamatala: MOFNP

6.3 NGAahi FAKANOUNOOU

AGO	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	MFAT	Potungaue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'o Nu'usila
ADB	Pangike Fakalalaka 'o 'Esia	NBFIs	Ngaahi Kautaha ikai ko ha Pangike ka oku nau laiseni ki he ngaahi ngaue fakafetongi pa'anga
AIMS	Polokalama Faka'ilekitulonika ki hono t'ānaki Ngaahi fakamatala 'o e Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Fonua mei Muli moe ngaahi Kautaha	NBSAP	Palangi Ngāue Fakafonua ki he Ngaahi Me'a Mo'ui
AML/CFT	Ngaahi Ngaue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipli 'o e Pa'anga	NCDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku 'ikai pipihi
APG	Kulupu 'o e Pasifiki 'oku nau fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e Pa'anga	NEER	Mahu'inga 'o e ngaahi Pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo e Pa'anga Tonga
CAPI	Me'angaue Faka'ekitolonika ki he ngaahi Savea Fakafo'ituitui.	NEMO	Ofisi 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi fakatu'utamaki Fakafonua
CAT	Konivesio ke ta'ofi 'a e fakamamahi	NGOs	Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga
CDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku pipihi	NIIP	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e 'Inivesimeni
CDCC	Komiti Si'I 'a e Kapineti 'oku tokanga'I 'a e ngaahi Ngaahi Poloseki 'oku tokoni'I mei Muli pe amo e ngaahi kautaha.	NLF	Ko e palangi ngaue fakafonua ki he ngaahi ngaue laipa
CEO	Pule lahi 'o e Potungāue	NPL	Ngaahi No oku 'ikai malava ke ta fakafoki
CITIES	Konivesio ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga 'o e Koloa Fakatolonga	NPV	Tu'unga Totonu 'o e Pa'anga
CMA	Continuous Monitoring Approach	NRBT	Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga
CNY	Pa'anga Siana	OECD	Ngaahi Kautaha Tokangaekina 'o e ngaahi ngaue faka'ekonomika mo hono fakalalaka
CPIA	Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua mo e Sivi 'o e Ngāue'anga	OET	Ngaahi Ngaue ki he fakafetongi Pa'anga 'I he fefakatau'aki
CPR	Komisoni Lāunga 'a e Kakai	OPEC	Ngaahi Kautaha ki hono Uta ki Muli 'o e Penisini
CREC	Talifaki Fakatamaki Taliui Konga	OIREP	Ngaahi Poloseki Fakaivia 'e he La'a ki he 'Otu Motu
CRPD	Konivēsio ki he Ngaahi Totonu 'a e Kau Faingata'a'ia	OPSC	Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga
CRSP	Poloseki ki hono teuteu'i ke matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e Ea	PACER	Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngāue Fakataha Faka'ekonōmika
CSOs	Ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivile	PACER Plus	Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngāue mo e Sevesi Fakataha Faka'ekonōmika
CT	Tukuhau Ngāue'aki	PAMD	Va'a Tokangaekina 'o e Ngaahi Poloseki 'oku tokoni'I mei Muli 'o e Potungaue Pa'anga mo e Palani
DAC	Vahevahe 'a e Tokoni ki he Fakalalaka	PAIP	Poloseki ki he Ngaahi Ngaue Mala'evakapuna 'i he Pasifiki
DFAT	Potungaue ki Muli mo e Fefakatau'aki 'o 'Aositelelia	PAS	Polokalama Fakalalaka 'o e Ngaahi Monu'ia ma'a e Kau Faingata'a'ia

DOD	Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Muli Takitaha	PASO	Ofisi Malu 'o e Mala'evakapuna 'i he Pasifiki
DPs	Ngaahi Fonua Tokoni pe ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka	PAT	Poate Ma'umafai 'o e Ngaahi Taulanga
DSA	Vakai'i 'o e Tu'unga Leva'i Lelei 'o e Nō	PAYE	Tukuhau 'o e Vahenga
DSPD	Va'a Ngāue ki he Tokoni Fakasōsiale mo e kau Faingata'a'ia	PBS	Polokalama Monu'ia ki he Kau Faingata'a'ia
DWCP	Polokalama Ngaue Fakamaatoato Fakaafonua	PCRAFI	Malu'i ma'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
DWS	Polokalama Tokoni ki he Kau Faingata'a'ia	PEs	Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
ECE	Ako Tokamu'a 'a e Longa'ifanau Fale Fa'o ki he Vahe Hahake	PEARL	Poloseki ki hono faka'ai'ai 'o e Fanau iiki ange I he Pasifiki ke nau manako ki he Lau Konga Kautaha 'i he Pasifiki 'oku ne Tokangaekina 'o e Alea'I 'o ha ngaahi Māketi ke uta atu ki ai 'a e Fua 'o e Ngoue
EDPF		PHAMA	
EEZ	Sone Malu Faka'ekonomika	PFM	Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'anga
EMDEs	Ngaahi Fonua Kei Langalanga Hake		
ERB	Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngaue	PLSLP	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono tokangaekina hono teke 'a mahu'inga ke ako'i 'a e fanau
EXIM	Pangikē ki he Hū atu mo hono Hū mai 'o e Koloa 'a Siaina	PILNA	Polokalama Sivi'i 'o e Tu'unga Laukonga mo e Fika 'I he Pasifiki
e-waste	Ngaahi veve faka'ilekitolonika	PICTA	Aleapau 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ki he Fefakatau'aki
FAD	Me'angaue Fakalukufua Fakatoutai	PMO	'Ofisi 'o e Palemia
FAO	Kautaha Tokoni fekau'aki mo e Me'atokoni mo e Ngoue	PMS	Me'afua ki hono sivi'i 'a e fakahoko ngaue 'o ha taha ngaue
FDI	Ngaahi Invesimeni ki hono hu 'a e	PMU	Ofisi pule'i 'o ha poloseki
FED	Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga	PNG	Papua Niukini
FDI	Ngaahi Inivesimeni Mei Tu'apule'anga	POPs	Ngaahi Kemikale Kona
FFA	Ngaahi Kautaha Folomu Fakatoutai	P2R	Poloseki ki hono tokangaekina 'o e Fanga'uta Polokalama 'i he Pasifiki ki hono fakaivia 'o e ngaahi ngaue ki hono matu'uaki 'o e Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
FIU	Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga	PREP	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono matu'uaki 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 'i hono fakapapau'I oku hu ki he ngaahi palani 'o e fonua mo e ngaahi sekitoa
FSL	Malu 'a e Me'atokoni mo e Ma'u'anga Mo'ui	PRRP	
GCF	Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngaue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliuaki 'o e 'Ea	PSC	Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga
GDL	Ngaahi Nō ki he Fakalalakaka 'a e Pule'anga	PSS	Ngaahi Fonua Iiki 'o e Pasifiki
GDP	Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua	REER	Tu'unga Totonu 'o e Fakafetongi 'o e Pa'anga Tonga

GFC	Faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamāmāni lahi	RSE	Ko e Ngaahi polokalama Toli'Akau kuo fakatokanga'i 'a hono 'aonga
GFS	Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga Tokoni ki he Poloseki ki he Masiva	R&D	Ngaahi Ngaue Fekumi moe Ngaahi Fakalalakaka
GGP		SDGs	Ngaahi Taumu'a Fakaemamani lahi ke Tu'uloa 'o e Ngaahi Ngaue Fakalalakaka 'o e Fonua
GNI	Mahu'inga Fakakātoa ki he Pa'anga Hūmai 'a e Fonua	SDR	Totonu Toho Makehe
HDI	Tu'unga Fakalalakaka 'a e Kakai (Tangata/Fefine)	SIDS	Ngaahi Fonua iiki kei fakalalakaka
HIES	Savea ki he Pa'anga Hūmai mo e Fakamole 'a e Fāmili	SMA	Ngaahi Konga Tahī kuo ta'ofi ke tokangaekina hono fakatupu 'o e ngaahi koloa 'o e 'oseni
HMAF	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	SMS	Polokalama Faka'elekitulonika ki hono fakahinohino 'o e Kau Folau 'a e ngaahi founa malu lolotonga 'a 'enua fononga he mala'e vakapuna.
IATA	Kautaha Fakavaha'apule'anga ki he fefolua'aki he 'Ea	SNA	Polokalama 'o e Ngaahi Akauni Fakafonua
ICAO	Kautaha ki he Fefolau'aki fakavaha'apule'anga ki he Malu 'a e Fefolau'aki Vakapuna	SOP	Ngaahi Tu'utu'u ni Ngaue 'o ha Kaveinga
ICCPED	Konivesio Fakavaha'apule'anga ki hono malu'I 'o e tangata mei hono Kaiha'asi Fakamalohi	SPLGP	Tokangaekina Fakasosiale & Founa 'o e Leipa Fakamamanilahi
ICCR	Senita ki he Fatongia ki he ngaahi sino Ngaue	STAT	Ko ngaahi ngaue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi sivi
ICESCR	Fakamo'oni Fakamamani Faka'ekonomika, Fakasosiale mo 'e totonu faka pisinisi	STEP	Ko e founa hono savea'I 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei 'o e Kakai mei he Mahaki pipihi
ICT	Fakamatala mo e Fetu'utaki Fakatekinolosia	SWOT	Malohinga, Vaivai'anga, Faingamalie mo e Ngaahi Makatukia'anga
IDA	Kulupu 'a e Ngaahi Fakalalakaka Fakavaha'a pule'anga 'a e Pangike 'a Mamani	SWP	Polokalama 'o e Kau Ngaue Toli 'akau ki Muli
IFAD	Kautaha Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fakalalakaka 'o e Ngoue	SWSE	Polokalama Monu'ia 'o e Kau To'ulekeleka
IHDI	Me'afua ki hono sivi'i 'o e tokehekehe 'o e	TAIP	Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e Mala'evakapuna
IMF	Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	TAMA	Poloseki fekau'aki mo e ngaahi 'inivesimeni he fefolau'aki vakapuna
IURSP	Fakakau 'a e Matu'uaki he sekitoa kolo	TAL	Poate Vakapuna 'o Tonga
JNAP	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'ātakai	TASP	Palani Fakafonua 'o e Sekitoa Ngoue
JPRM	Fakataha'i 'o e Ngaahi Tu'utu'u ni Fakalelei Ngaue	TBC	Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga
KPIs	Ngaahi Me'afua Tefito	TBS	Potungau Setitisika
LA	Fale Alea	TCC	Potungau Fetu'utaki 'a Tonga
M&E	Vakai'i mo Sivi'i	TCIRP	Poloseki 'oku ne Tokangaekina 'a e ngaahi ngaue fakaakeake hili 'a e ngaahi maumau mei he Saikolone Ian

MAFF	Potungāue Ngōue, Me'atokoni mo e Vao'akau	TDB	Pangikē Langa Fakalalaka 'a Tonga
MCCTIL	Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo fo'ou, mo e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai	THPF	Ngaahi Ngaue ki hono faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei ke tau'I 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi
MDAs	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	THSSP	Polokalama Tokangaekina 'o e Ngaahi Ngaue 'o e Sekitoa 'o e Mo'ui
MDGs	Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka 'o e Mileniume	TIOE	Ngaahi Ako Ma'olunga Ange
MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'ātakai, Fetu'utaki mo e Feliliuaki e 'Ea	TNDIP	Ngaahi Tu'uttu'uni Fakafonua ki he fakakau 'o e Kau Faingata'a'ia ki he ngaahi ngaue fakalalaka 'o Fonua
MET	Potungāue Ako mo e Ako ngāue	TNYC	Kautaha To'utupu Fakafonua 'o Tonga
MOFNP	Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	TRIP	Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi kolo ki 'Uta mo e 'Otumotu 'a Tonga
MIA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (2011-2014=I= 'Uluaki;
MINOFA	Potungāue ki Muli	TSGP	Polokalama Tokoni ki he ngaahi ako 'a e Siasi
MLNR	Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakanatula	TVET	Ngaahi Ako Fakatekinikale
MOF	Potungāue Toutai	TVNUP	Poloseki ki hono fakalelei 'o e ma'u'anga 'uhila ngaahi tukui kolo 'i Tonga
MOH	Potungāue Mo'ui	UN	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
MOIT	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	UNICEF	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tokangaekina 'a e Ngaahi ako fakalalaka ma'a e fanauako
MOJ	Potungāue Fakamaau'anga	USP	Univesiti 'o e Pasifiki Saute
MPE	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	UNFPA	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngaue fekau'aki mo e Tohi Kakai
MPI	Ngaahi Fotunga Kehekehe ki he Fakafika 'o e Masivesiva	WB	Pangike 'o Mamani
MPPF	Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tāmate Afi	WHO	Ngaahi Kautaha Fakamamani tokangaekina 'o e Mo'ui Lelei
MPS	Fakamatala Ngaahi Tu'utu'uni Ngaue Fakapa'anga	WTO	Ngaahi Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki
MRC	Potungāue Tukupau mo e Kasitomu	ICESCR	Konivesio Fakamamani Lahi ki he Totonu Faka'ekonomika
MTBF	Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto	ICCR	Senita ki hono tokanga'i 'o e ngaahi mafai fakaengaue
MTOs	Ngaahi Kautaha Talafi Pa'anga	ICCPED	Konivesio Fakamamani lahi ki hno malu'i 'o kinautolu 'oku fakamalohi'i ke hola
MOI	Potungāue Ngaahi Ngaue Lalahi		

Fakamatala Makehe:

Ko e faikehekehe 'i he ngaahi mata'i fika' mo e fika fakalukufua' 'oku makatu'unga ia mei hono liliu ki he poini tesimale 'e taha.